

380

років
від дня народження
Івана Мазепи

Сергій ПАВЛЕНКО

Іван Мазепа

Прижиттєві зображення гетьмана
та його наближених

КИЇВ «МИСТЕЦТВО» 2018

ВСТУП

У світі існує близько 400, а може, й більше портретів, зображень гетьмана Івана Мазепи. Проблема полягає у тому, що 97 відсотків цих творів — творча фантазія художників, які намагалися передати глядачам образ володаря булави. Він їм уявлявся мужнім, загартованим і, звичайно, красивим, привабливим.

Яким же був насправді Іван Мазепа?

Існує чимала література, присвячена цьому питанню. У попередній студії «Зображення гетьмана І. Мазепи (кінець XVII — початок XX століть)» ми детально оглянули доробок істориків, краєзнавців, мистецтвознавців щодо пошуку достовірних портретів керманича України у 1687–1709 рр.

Дискусія про портрети гетьмана ведеться й досі. У ній активну участь брали і беруть історики, мистецтвознавці, краєзнавці Юрій Мицик¹, В'ячеслав Станіславський², Анатолій Адруг³, Ольга Борисенко⁴, Ольга Денисенко⁵, Ольга Ковалевська⁶, Марія Дмитрієнко, Олена Походяща (Суховарова-Жорнова)⁷, Володимир Індутний⁸, Людмила Шендрик, Надія Нікітенко⁹, Валерій Шевчук¹⁰, Микола Мазепа¹¹, Володимир Александрович¹², Тетяна Люта¹³, Володимир Радовський¹⁴, Наталія Сінкевич¹⁵, Ким Скалацький¹⁶, Михайло Забочень¹⁷, Олександр Салтан¹⁸, Оксана Мірошник, Оксана Сальнікова¹⁹, Тетяна Миколайко²⁰. Їхні студії, нотатки про портрети І. Мазепи різні за глибиною аналізу, однак вже більше мають конструктиву, серйозних аргументів, менше сповнені прикрих повторів про гетьманські «портрети», які спростовані загалом дослідників. У цьому творчому доробку провідні позиції займає О. Ковалевська з книгою-каталогом «Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві XX — початку XXI ст.» (2013). Певні напрацювання у згаданому плані маємо й ми²¹.

Позитивним моментом вищезгаданої дискусії є те, що нині спростовано версії справжності зображення гетьмана на гріпсгольмському портреті (Шведський державний музей «Портретна галерея замку Гріпсгольм»). Насправді це образ литовського гетьмана Казимира Павла Сапєги (іл. **001**). Портрет Ж. Норблена «Мазепа» виявився образом польського єврея (іл. **002**). Це доведено завдяки детальнішому вивченню творчості відомого художника*. Потрет І. Мазепи з колекції Бутовичів (Національний

* Детально історіографію цього питання подав В. Радовський у розвідці «Портрет амстердамського банкіра або „торговця молоком“ з Варшави править за Мазепу» (Радовський В. Тамга гетьмана Мазепи. — С. 523–526).

001.
Невідомий художник
Портрет Казимира
Яна Сапєги.
Шведський музей
«Портретна галерея
замку Гріпсгольм»

002. Норблен Ж. Mazeppa aetat 70

003.
Портрет І. Мазепи
з колекції Бутовичів.
Національний музей
історії України

музей історії України, інв. № М-168) у XIX ст. так домальований-відреставрований аматором, що важко сказати, чи там щось залишилося від справжнього гетьмана (іл. **003**). Незважаючи на багато реальних ознак давності останнього полотна (орієнтовно написане згідно з висновками експертизи у 1730–1760 р.²²), правдоподібні деталі (герб, аббревіатура титулу) намальованого, усе ж треба визнати, що після декількох «реставрацій, іноді невдалих», це «призвело до деформації образу»²³. У 1887 р. «Киевская старина» опублікувала світлину образу гетьмана з Успенського собору, але знімок вийшов невдалим і не відповідав оригіналу²⁴.

004.
Автотипія
з портрета І. Мазепи
в Успенському соборі
Києво-Печерської
лаври

Обличчя гетьмана виявилося спотвореним ретушуванням фотографії²⁵ (іл. **004**). Ще О. Лазаревський свого часу справедливо засумнівався, що цей портрет, за спогадами ченців, мав підпис до 1883 р. «Иван Степанович Мазепа гетман»²⁶, оскільки ім'я його «із неабияким старанням знищувалося... навіть у тих церковних книгах, де воно поміщалось де-небудь на більш-менш помітному місці, на останній сторінці»²⁷. На думку відомого історика, ця деталь та інші доводять, що «ніякої достовірності цей лаврський портрет... не має»²⁸.

С. Плохій навів переконливі аргументи щодо відсутності образу І. Мазепи на Покровській іконі з Переяслава²⁹ (іл. **005**). На його думку, її замовником був генеральний хорунжий і водночас «за сумісництвом» наказний переяславський полковник Іван Федорович Сулима, якого, схоже, маляр і помістив поблизу царя³⁰.

Відзначимо, що поряд із аргументованими спростуваннями недостовірних портретів І. Мазепи з'явилися і студії, які уводять до наукового обігу нові можливі зображення гетьмана. Відомий сфрагіст Ігор Ситий припускає, що гетьмана зображено на

005.
Переяславська
покрова. Ікона XVIII ст.
Переяслав.
Не збереглася

печатках часів його правління³¹ (іл. **007**). Повідомлення про унікальну подорожню ікону XVIII ст. з образом І. Мазепи зробив Олег Ґава³² (іл. **006**).

Цікаві спостереження щодо символіки, алегорій гравюри-тези І. Мигури 1706 р. зробила у 2012 р. Т. Люта. Вона вперше оприлюднила переклад присвяти гетьманові з латини творця графічного твору³³. Цінність цього розшифрованого документа тієї доби вражає: у ньому йдеться про 12 жовтня як день ангела І. Мазепи. Отже, у панегіричному творі, сповненому художніх метафор, традиційних барокових символів, гіпербол, є потужний інформаційний потенціал для дослідників біографії гетьмана (детальніше про це у розділі 13).

На жаль, авторка, розвиваючи власні слушні міркування про цей та інші графічні твори доби Мазепи у наступних студіях, свій беззаперечний успіх дещо затьмарила заувагами-закидами О. Ковалевській, В. Александровичу, які заперечили «автентичність портрета Мазепи»³⁴ у панегірику Петра Терлецького «Ślawa heroiczych dzieł jasne wielmożnego J. Mi Pana Borysa Petrowicza Szeremety»³⁵ («Героїчна слава дій ясновельможного його милості пана Бориса Петровича Шереметева»). «Потрібно визнати, — зазначила дослідниця, — гравюра невідомого „у вигляді гетьмана“ — сам гетьман Іван Степанович Мазепа. Немає підстав не довіряти провідним (українському

006.
Подорожня ікона
XVIII ст.

007.
Державна печатка
Гетьманщини
1705–1708 рр.

[В. Січинський. — *Авт.*], і навіть російському [Д. Ровінський. — *Авт.*]) фахівцям у галузі мистецтва гравюри, тим більше, що жодних (ані логічних, ані мистецьких) заперечень їхні аргументи не викликали і не викликають. За композиційним прийомом гравюра на честь Івана Мазепи стоїть в одному ряду з портретами дітей на тезах Іларіона Мигури»³⁶. Разом з тим у своїй книзі ми опублікували портрет Б. Шереметева кінця XVII ст.³⁷, який подібний до образу лисого (!) «гетьмана» у панегірику П. Терлецького. Наші додаткові аргументи на користь того, що у панегірику зображено російського військового діяча, оприлюднено³⁸, але Т. Люта з певних причин з ними не була ознайомлена.

Зазначимо, що мідьорит-тезу І. Мигури на честь гетьмана І. Мазепи уважно досліджувала у 2012–2013 роках і Н. Сінкевич. Її студія сповнена дуже важливих інтерпретацій зображуваного, текстових висловів, панегіричної присвяти³⁹. Щоправда, гравюру дослідниця датує 12 жовтнем 1705 р., посиляючись на О. Крайню, хоча остання нічим не аргументує своє датування, до того ж відсилає нас на джерело-відбиток, позначений 1706 р.

Як би там не було, розлогі інтерпретації зображуваного на гравюрах, художніх полотнах дають більше переконливих аргументів у дослідженні певних творів з правдивими чи фальшивими образами гетьмана, ніж спекулювання на авторитетних дефініціях відомих мистецтвознавців чи істориків щодо визначення автентичності того чи іншого портрета. Має практичне значення й подальше вивчення доробку мазепознавців, часто розкиданого по малодоступних виданнях. У цьому плані заслуговує на позитивну оцінку і перевидання цінної статті Б. Лепкого «Як виглядав гетьман Іван Мазепа?»⁴⁰, і поява студії Н. Стрілець про діяльність останнього щодо встановлення достовірності зображень гетьмана⁴¹.

У 2010 р. вийшла наша книга «Зображення гетьмана І. Мазепи (кінець XVII — початок XX століть)». У ній проаналізовано більшість гравюр, творів станкового, монументального живопису, присвячених володарю булави, відсіяно, зокрема, фальшиві образи гетьмана, надано аргументи щодо визначення достовірних портретів. На основі нашої атрибуції зображення правителя Гетьманщини у композиції «Перший Вселенський собор» у Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської лаври знайдено подібний образ у такій самій композиції у Софії Київській. Як з'ясувалося, маляри фактично повторили сюжет важливого для православних Нікейського зібрання у центральному соборі Київської митрополії з деякими відмінностями змальованих персонажів.

Вироблені у студії орієнтири дали можливість не зупинятися на досягнутих результатах (атрибуція образу гетьмана у гравюрі З. Самуйловича, на фронтиспісі Л. Тарасевича «Києво-Печерського патерика» 1702 р., у композиціях Троїцької надбрамної церкви), а продовжити пошук достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи. Нашу увагу привернули насамперед твори книжкової графіки, монументального живопису, іконопису доби 1687–1709 рр.

Тісна співпраця гетьмана з церковними діячами, його досить пильна увага до проблем відродження духовних святинь, розбудови монастирів, реальна фінансова допомога у зведенні соборів, обителей зробила І. Мазепу по-справжньому популярним правителем у середовищі українського духівництва, а також малярських осередках, освітніх закладах. Прикладом цьому є низка панегіриків І. Орновського («Muza Roxolanska o triumfalney slawie y fortunie pana Jana Masepy hetmana Woysk J. cark. M. Zaporoskich» [«Муза роксоланська про тріумфальну славу та фортуна пана гетьмана Івана Мазепи»]), С. Яворського («Echo glosu wolaiasego na puszczy» [«Луна голосу, що волає в пустелі»]), П. Орлика («Alcides Rossiyski, triumfalnum laurem ukoronowany» [«Російський Алцід, вшанований тріумфальними лаврами»]), П. Армашенка («Theatrum Gloriae» [«Театр Слави»]), численні присвяти⁴² у тогочасних книгодруках (Л. Крщоновича⁴³, Д. Туптала⁴⁴, А. Стаховського⁴⁵, С. Мокрієвича⁴⁶, І. Максимовича⁴⁷), графічних тезах, конклюдіях, дедикації⁴⁸.

Зрозуміло, що І. Мазепу як вождя гетьманців та ктитора храмів славили не тільки словесно, прикрашаючи подячні віршування його гербом або символами останнього. Графіки, маляри теж зробили свій внесок

у звеличення шанованого ними гетьмана, який поліпшив їхнє матеріальне становище у контексті загальної турботи про церковні справи.

Звернувши увагу на це, ми знайшли у сучасній для І. Мазепи літературі, зокрема книгах «Вінець Христов...» (1688), «Апостол» (1695), «Патерик» (1702), твори-ілюстрації, в яких засобами графіки подано різні релігійні сюжети з образом керманича України та його наближених.

Повторне уважне вивчення стінопису Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври сприяло виявленню нами нових композицій з образом володаря булави та його наближених. Фактично, як ми переконалися, церковна споруда у 1695–1703 рр. після відбудови-реставрації являла собою тріумфальну панегіричну браму-вхід, присвячену славним діянням гетьмана І. Мазепи. Бароковими засобами перебільшення, надміру його образ буквально «натикано» на стінах у різних релігійних сюжетах. При цьому видно, що розпис церкви здійснювався в кілька етапів різними малярами. Через те бачимо І. Мазепу у кожній композиції дещо відмінним, оригінальним. Але у цьому немає нічого дивного. Адже кожен художник намагався своєрідно-неповторно виписати зображення ктитора, дотримуючись власного малярського стилю. А оскільки подібний розпис, який під час відвідин лаври мав спостерігати почесний гість, доручався справжнім майстрам своєї справи, то і результат їхньої роботи був досить помітним, професійним та нестандартно-самобутнім.

Попередні наші студії та нинішнє дослідження в окремих моментах вступають у конфлікт з деякими авторитетними судженнями відомих докторів історичних наук і мистецтвознавства щодо датування стінних розписів відомих храмів тощо. Можемо висловити лише жаль з того приводу, що й досі шановні опоненти-науковці у композиціях «Першого Вселенського собору» Троїцької надбрамної церкви та Софійського собору «знаходять» образи бородатих київських воєвод. Тим часом згідно із вимогами Петра I після 1699–1700 рр. його підлеглі голилися. Така проста деталь засвідчує, як важливо знати контекст доби для атрибуції тих чи інших зображень.

Ф. Титов свого часу без всіляких сумнівів написав, що вогняний смерч-катаклізм першої чверті XVIII ст. у Києво-Печерській лаврі не пошкодив Троїцьку надбрамну церкву: «Особливо чудовий живопис цієї церкви, вцілілий від пожежі 1718 р. і який являє собою рідкий пам'ятник південно-російського іконопису самого початку XVIII ст.»⁴⁹. Тим часом сучасні мистецтвознавці, ігноруючи висновки реставраторів, датують розпис стін церковної споруди після цієї сумної події в історії лаври (детальніше про будівництво мурованого притвору до неї та реставрацію відомої пам'ятки архітектури у частині II, розділи 2, 4).

Завдяки попередній праці про оточення гетьмана⁵⁰ нам вдалося ідентифікувати у творах із зображеннями І. Мазепи і частину його наближених старшин (насамперед генерального обозного В. Дуніна-Борковського), і близьких родичів (племінників Івана Обидовського, Андрія Войнаровського, Степана Трощинського, племінницю Маріанну Вітославську, падчерку Марію та її чоловіка Василя Громику, пасинка Криштофа Фридрикевича та інших). Подаємо і свої міркування щодо можливих портретів матері володаря булави, його дружини. Звичайно, у кожному окремому випадку наші версії щодо присутності у композиціях тогочасних малярів, граверів тих чи інших персонажів супроводжуються відповідною аргументацією.

Нашу нову книгу присвячено прижиттєвим зображенням гетьмана І. Мазепи та його наближених. Тобто ми беремо до уваги всі виявлені нами та іншими дослідниками твори 1687–1709 рр., де в певних сюжетах так чи інакше присутній образ володаря булави, старшин, рідні правителя Гетьманщини. Вважаємо, що ці роботи здебільшого було виконано до певних дат із розрахунком, аби зображуваний міг побачити себе. Отже, маляри, гравери, приступаючи до виконання подібного замовлення (а у цьому випадку вони найчастіше виконували волю своїх церковних ієрархів) старалися максимально точно передати риси обличчя ктитора. Подібне завдання виконували найздібніші художники. Звідси випливає, що іконографія Мазепи за його життя мала бути найбільш достовірною.

Водночас виявлений ряд зображень показує, що творчий стиль малярів, граверів впливав на кінцеві результати їхніх творів. Тому можна сказати, що був самобутній «Мазепа» З. Самуйловича, Л. Тарасевича та невідомих художників-майстрів своєї справи. Вони малювали гетьмана, як мовиться, зі свого кута зору. Зображуючи І. Мазепу в книжкових мініатюрах, творці його образу не мали можливості виписати обличчя у всіх подробицях. Через це згадані зображення дещо схематичні. Хоча й у них є спільні риси, деталі, в яких вгадується образ впливового діяча.

Автори творів, як показують виявлені зображення, змальовували гетьмана, починаючи з 1688 р. Зрозуміло, у 49-річному віці І. Мазепа був дещо іншим, ніж пізніше, у 1700 р., 1708 р. Тим часом маляри на стінах Троїцької надбрамної церкви, Софії Київської намагалися показати 60-річного володаря булави дещо молодшим за свої роки, привабливішим. Однак роботи М. Бернігерота (1706), Д. Галяховського (1708) засвідчують вже поважний вік гетьмана. Можливо, ці зміни пов'язані як із загальним старінням І. Мазепи, так і перенесеними ним втратами близьких людей (смерть дружини у 1702 р., племінника у 1701 р.).

Є кілька портретів, які умовно можна зарахувати до прижиттєвих. Йдеться насамперед про зображення гетьмана у літописі мазепинського канцеляриста Самійла Величка. Адже останній, працюючи у Батурині майже 20 років, добре знав генеральну старшину та козацького зверхника, а тому не міг у своєму творі помістити якусь малярську фантазію. Хоча цей портрет намальовано після подій 1709 р., орієнтовно близько 1720 р., він справляє враження добротної відповідності зображеного оригіналу.

Твір-копія 1749 р. Опанаса Іркліївського-Перехрестенка доніс до сьогодення образ І. Мазепи, яким його бачив у 1690-х роках Олександр Тарасевич. Гетьман у виконанні копіста схожий на одного з героїв гравюри «Хрещення Христа» (1694).

Разом з тим, на нашу думку, надмірна популяризація в Україні «дніпровського» портрета І. Мазепи (іл. 008) як одного з найдостовірніших — хибна. Аргументи, що це копія 1725–1750 рр. з оригіналу 1700 р.^{*}, притягнуті, як мовиться, за вуха. Маляр твору 1700 р., якщо б такий був, усе-таки не половинив би вік І. Мазепи. Сучасники (канцелярист С. Величко, Д. Галяховський!) знали, як виглядав орден Андрія Первозваного, і тому ця відзнака присутня на двох зображеннях, датованих після 1700 р. У той же час на копії нагороди від царя не бачимо. Художник не знав, як її малювати, а тому зобразив лише відому йому Андріївську стрічку⁵¹. Датування копії 1725–1750-ми

* К. Скалацький у своїй студії «Чули дзвін...» справедливо робить закид О. Ковалевській: «На обкладинці книги (Ковалевської. — Авт.) бачимо молодика років 25–30 з Андріївською стрічкою — пані Ольга пише, що то один із найдостовірніших портретів гетьмана. Виникає питання: оскільки Ви, шановно авторко, впевнені, що Мазепа народився 20 березня 1639 року... то на час одержання ордену Андрія Первозваного гетьману було 60. Раніше 1699 р. він носив бороду; то що — на день одержання ордену (1700 року) він збрив бороду і зробив пластичну операцію?» (Скалацький К. Істина мені дорожча. — Полтава : АСМІ, 2008. — С. 114).

роками⁵² теж викликає сумнів. У 1725–1740-х власника портрета «Мазепи», тим більше автора могли за «изменника» заслати до Сибіру. Лише після карколомного вивіщення при царському дворі українця Олексія Розумовського, обрання його брата Кирила Розумовського гетьманом ситуація змінилася. Зокрема, останній міг дозволити собі замовити портрет крамольного вождя, який згодом висів у його батуринському помешканні.

М. Дмитрієнко, О. Походяща теж сумніваються у достовірності цього портрета, оскільки «привертає увагу на підборідді невеличка ямка, якої немає на інших портретах»; крім того, за їхніми словами, «портретований мав би бути зображений із символом гетьманської влади — булавою»⁵³.

О. Ковалевська, обстоюючи свою версію, аргументує її результатами експертизи: «У ґрунті та фарбах як з'єднувальний компонент використано олію, порівняльний вік якої 250 р., та смолу, що було характерною особливістю живопису голландських майстрів XVI–XVIII ст. У ґрунті також використано клей тваринного походження, а покриття картини здійснено смоляним лаком. ...Майстер... використовував при створенні різних відтінків зеленого кольору не лише берлінську лазур, але й малахіт... Про давніший вік цього полотна свідчить і факт повної відсутності у ґрунті та фарбах часток цинкового білила (застосовувалися після 1840 р. — Авт.).

009.
Невідомий художник.
Портрет Г. Потьомкіна

010.
Невідомий художник.
Портрет молодого
Г. Потьомкіна

011.
Невідомий художник
XIX ст. Князь
Г. Потьомкін-
Таврійський

го діяча, фаворита цариці, «Великого гетьмана Катеринославського та Чорноморського козацького війська» (з 1790 р.), то сумніви розвіюються: це явно одна й та сама особа з ямкою на підборідді. Цей

Натомість хімічний аналіз ґрунту та фарб демонструє наявність свинцевого білила»⁵⁴. Однак останні, берлінська лазур використовувалися художниками і в XIX ст. Експертиза у 2010 р. встановила приблизний вік рослинної олії на полотні як з'єднувального компонента в 250 років. Таким чином, виходить, що орієнтовний час написання «дніпровського» портрета І. Мазепи має бути все ж таки 1760 р. (або плюс-мінус 25 років за логікою експертів, які нижні межі виконання роботи опустили до 1725 р.). А це дає привід говорити й про верхню межу появи цього полотна — 1785 р. Звідси правдоподібною виглядає версія про те, що на портреті зображено зовсім іншого діяча. Як відомо, Григорій Потьомкін отримав орден Святого апостола Андрія Первозваного 25 грудня 1774 р. Тобто йому на той час було 35 років. Коли порівнюєш «дніпровський» портрет І. Мазепи з ранніми зображеннями відомого російсько-

012.
Невідомий художник. Портрет князя Г. Потьомкіна-Таврійського.
Друга пол. XVIII ст. Полотно, олія. Алупкинський палац-музей.
Подарунок Е. Фальц-Фейна (Ліхтенштейн)

013.
Лампі І. Б. (старший).
Портрет князя
Г. Потьомкіна-
Таврійського. 1790.
Полотно, олія

портрет генерал-фельдмаршала збережено на території, де він працював, займався колонізацією краю. Оскільки Г. Потьомкін мав титул гетьмана, то його портрет з таким підписом (мабуть, на кошовній рамі) після смерті фаворита помандрував з колекції в колекцію можновладців. Зрештою, у черговому поколінні власників полотна за останнім закріпилася назва «гетьман», а вже у кінці XIX ст. якийсь «знавець» припустив, що таким був І. Мазепа.

Порівняльний аналіз портретів (іл. 008, 009 та 010) показує, що невідомі художники зобразили лицаря-воїна в обладунках, з Андріївською стрічкою.

Зображені мають світло-русяве волосся, темні очі, схожі випнуті верхівки губ та продовгуватий ніс, однакові вуха. «Дніпровський» Г. Потьомкін без перуки, з невеличкими вусиками (очевидно, повернувся з походу). На портреті уже проявляються ознаки другого підборіддя, хоча вони, напевне, й дещо приховані. Але в іншому ракурсі змалюваного Г. Потьомкіна бачимо добрячу припухлість під підборіддям. Особливо ця ознака випирає у портретах пізнішого часу (іл. 011, 012 та 013). На зображенні раннього часу (іл. 009) виразно видно ямку на підборідді. На проекті пам'ятника Г. Потьомкіну (іл. 014) теж бачимо на плечах накидку, схожу на «гетьманську». Таким чином, пов'язувати далі «дніпровський» портрет з І. Мазепою немає сенсу.

В. Александрович, проаналізувавши це зображення, не пов'язує іконографію та стилістику самого малювання цього твору з кінцем XVII ст.⁵⁵ Мистецтвознавець висуває власну версію щодо особи на «дніпровському» портреті: «завдяки характерній зовнішності, без надмірної трати зусиль вдалося встановити й імовірну модель — ще одного Сапєгу, на цей раз Яна-Фредерика (1680–1751)»⁵⁶. Справді, портретні риси «Мазепи» з Дніпровського художнього музею і канцлера великого литовського теж багато у чому збігаються (іл. 015, 016 та 017).

014.
Проект пам'ятника
Г. Потьомкіну в Херсоні

015.
Ян-Фредерик Сапєга.
Портрет. 1709

016.
Ян-Фредерик Сапєга.
Портрет. 1720

017.
Бернігерот Й.
Ян-Фредерик Сапєга. 1730

018.
Нікітін І. Портрет
Петра І. 1717.
Полотно, олія.
Міністерство фінансів.
Флоренція (Італія)

019.
Натъ Жан-Марк.
Цар Петро І. 1717.
Мюнхен. Музей
Резиденції

Впадає в око і популярність зображувати у XVIII столітті Петра І у лицарських латах із Андріївською стрічкою (іл. **018** та **019**). Подібним чином художники старалися показати й найвідоміших військових діячів Російської імперії.

Ці промовисті деталі не дають підстав розглядати «дніпровський» портрет як достовірний. Його у кращому разі слід поставити у ряд творів — найбільш вдалих фантазійних уявлень авторами-художниками гетьмана.

У новій книзі ми використовуємо частину напрацювань з попередньої узагальнюючої студії. Однак розвідки про буквально усі попередньо проаналізовані зображення значно та істотно доповнені новими трактуваннями, важливими подробицями, аргументами. У процесі пошуку збільшувався обсяг візуальних джерел, історичного матеріалу, через це деякі наші міркування довелося переосмислювати, коригувати, зважаючи на здобуті переконливіші свідчення доби. Так, ми сумнівалися у достовірності образу І. Мазепи у реалізації М. Бернігерота з тієї причини, що кілька джерел вказувало на те, що після 1700 р. гетьман підкорився наказу царя і почав голити бороду. Отже, за цією логікою німецький гравер мав би зобразити правителя Гетьманщини безбородим. Але він показав гетьмана все-таки із бородою.

Дізнавшись більше інформації з малодоступної праці Б. Крупицького про обставини появи цього портрета, ми позбавилися сумнівів щодо автентичності цього зображення. У графічному панегірику І. Мигури 1706 р. М. Дмитрієнко, О. Походяща розгледіли І. Мазепу «в латах, із атрибутами вищої влади, зображеним з вусами і невеличкою борідкою»⁵⁷. Разом з тим твір Д. Галяховського 1708 р. теж підтверджує пізніше зізнання старшин, що гетьман був «волосом рудяв, долголик и с бородою»⁵⁸. У чолобитній 1708 р. старшина зазначала, що сотник Іван Попович, прибувши до Старих Санжар, «розголосил тое пред народом санджаровским, будто ясневелможный

доброд й его милост пан гетман отпускаючи ласкаве до Полтавы, просил его пана Искру, **под бороду глядячи** (виділено нами. — Авт.) и мовячи, абы он з ясневелможным в любвѣ жив»⁵⁹. Звідси приходимо до висновку, що І. Мазепа голив бороду лише, аби не нервувати Петра І. Тобто робив це вимушено під час поїздок у Москву, у дні приїзду царя у Київ. Церковники, оточення гетьмана швидше всього сприймали гоління володаря булави як його ввічливу відповідь на примху сюзерена, аби не загострювати відносин між владною Москвою та підлеглим Батурином.

У зв'язку з цим І. Мазепу сучасники малювали справжнім, так би мовити, «традиційним», а не таким, яким його хотів бачити цар-«антихрист» (так у Московії обзивали свого володаря, який не постував, переплавляв дзвони на гармати, зневажав патріарха та грубо втручався у церковні справи). Нами не виявлено жодного прижиттєвого зображення, яке б підтверджувало, що після 1700 р. у зовнішності лідера гетьманців сталися кардинальні зміни.

У липні 1709 р. цар наказав виготовити медаль Іуди (іл. **020**), якою хотів нагородити спійманого І. Мазепу («Зделать тот час манету серебряную весом в десять фунтов, а на ней вырезать Иуду на асине повесившагося и внизу тридесять сребреников лежащих, и при них мешек, и назади подпись: треклятый сын погибельный Иуда, еже за сребролюбие давится. Да к той манете сделать чепь в два фунта, и прислать тое монету в военной поход на нарочней почте немедленно»⁶⁰). «Нагорода» з ланцюгом важила майже 5 кг⁶¹. Привертає образ повішеного Іуди-Мазепи насамперед із бородою (хоча біблійний персонаж зображався в іконописі переважно без неї). Ця тогочасна деталь вказує теж на певний стереотип сприйняття сучасниками гетьмана (майстер Матвій Алексеев, схоже, орієнтувався у тому, який був гетьман, або отримав відповідні рекомендації щодо цього).

Образи І. Мазепи з колекції Бутовича (іл. **003**), із Успенського собору (іл. **004**) не вписуються у цей контекст, але їх і не можемо брати до уваги, бо швидше всього на цих зображеннях гетьман мав бороду чи щетину, та після невдалого втручання в одному випадку маляра-аматора у реставрацію, в іншому випадку — ретушера до нас дійшли спотворені копії. Товстошочкий, з подвійним підборіддям Мазепа на портреті з колекції Бутовича — яскраве тому підтвердження.

Погоджуємося з О. Ковалевською щодо необхідності розмежування понять «автентичний та достовірний портрет зображення»⁶². «Під першим слід розуміти зображення, — зазначає вона, — створене за життя портретованої особи, одразу після її смерті або протягом того часу, поки залишалися свідки, які пам'ятали, як виглядала ця постать у минулому. Однак не можна забувати про те, що автентичне зображення не обов'язково повинно бути

020.
Медаль Іуди.
1709

достовірним»⁶³. У нашому дослідженні ми вживаємо у цьому зв'язку практично аналогічну термінологію з деякою відмінністю. За «Словником української мови» поняття «автентичний» означає «справжній, дійсний», «який походить з першоджерела, який відповідає оригіналові»⁶⁴. Але оскільки ми не можемо упевнено сказати, що той чи інший графік, маляр справді відтворив дуже якісне зображення І. Мазепи, то у цьому випадку, на нашу думку, краще підходить термін «прижиттєве зображення», тобто те, яке створене у роки буття того чи іншого діяча безпосередніми свідками-сучасниками чи копіїстами. Під поняттям «достовірне зображення» ми розуміємо таке, яке не викликає сумніву, тобто вірне, найбільш точне відображення оригіналу. Малярські, графічні твори, виконані за життя гетьмана, були найбільш достовірними. Адже написання портрета І. Мазепи доручали досвідченим майстрам, професіоналам своєї справи. Ці твори, як правило, дарувалися зображуваному. Тому кожен мистець старався вправитися зі своєю роботою якнайкраще. Проте стиль художників, їхня манера письма, мабуть, впливала на кінцевий результат. І тому маємо різні образи, своєрідне бачення головної політичної фігури Гетьманщини. Однак, безперечно, не всім прижиттєвим творам можна дати статус достовірних. Так, прижиттєве зображення в Троїцькому соборі (м. Чернігів) І. Мазепи як Іоана Предтечі спотворене непрофесійними реставраторами. У Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської лаври неодноразово проводилося оновлення стінопису, у результаті чого, думаємо, відбулися певні втручання в первинне зображення І. Мазепи. З цих причин гетьман у деяких сюжетах виглядає дещо по-іншому. Можливо, це пов'язано з тим, що дорогоцінний стінопис малювався майже десятиліття. А тому за цей час у зовнішності гетьмана відбулися певні зміни. Але припускаємо, що через 50, 100 років пошкоджені фрагменти стінного зображення підмальовувалися «для краси». І художник, виконуючи цей обсяг робіт, уже не знав, хто були в тому чи іншому сюжеті ті світські особи. Він трактував їх як біблійні персонажі, а тому й не ставив за мету підмалювати якнайточніше образ правителя України.

Як би там не було, з цих стінописних зображень постає для нас кілька версій лику володаря булави 1687–1709 рр.

Разом з тим О. Ковалевська, правильно розмірковуючи про те, що «зображення може бути автентичним, але недостовірно відображати риси зовнішності портретованого»⁶⁵, сама собі суперечить, приходячи до висновку, що вищезгадані портрети («дніпровський» та з колекції Бутовичів) «є достовірними портретами Івана Мазепи»⁶⁶. Як може бути достовірним портрет гетьмана, якщо сама ж авторка посилається на результати експертизи, згідно з якою «виявлено ще більш пізні домальовки», «картина... була частково дописана на початку ХІХ ст.»⁶⁷, «з усіх рис обличчя зображуваного справжніми залишилися лише очі, брови, вуса, верхня губа та ніс»⁶⁸? Б. Грінченко, беручи участь у підготовці каталогу⁶⁹ музею українських старожитностей В. В. Тарновського, отримав 20 вересня 1899 р. письмове пояснення від В. Бутовича про оригінал портрета гетьмана та одну з його копій. Ось що написав 26-річний уродженець м. Круполя Переяславського повіту, інспектор народних училищ Київської губернії⁷⁰: «Оригинал портрета Мазепы, в синем кунтуше и с Андреевской лентой чрез него, копия с котораго имеется в собрании В. В. Тарновского, находится в роде Бутовичей весьма давно, хотя с точностью определить, с какого именно времени она там находится, трудно. Но дядя мой — ныне старик 68 лет — передает, что уже в юности своей он слышал от брата своего дяди, тогда старца лет 70, что этот портрет Мазепы издавна находился в собственности рода Бутовичей, бывших в свойстве с Мазепой. Андреевская лента и звезда, по его словам, была пририсована в его детстве **при общем подновлении портрета живописцем** (подкреслення наше. — *Авт.*), неизвестным маляром. Действительно, на оригинале сразу бросается в глаза видимо позднейшая довольно неудачная пририсовка особенно ленты. Раньше до 1870 г. портрет сохранялся в с. Черевках, Переяславского уезда, принадлежащих Бутовичам с 1683 года, находящихся во владении одного из моих дядей. В 1870 г. после пожара (старинного) дома в Черевках портрет был

перенесен в дом моего отца в м. Круполе, того же уезда, где он и находится»⁷¹. Ми свого часу теж припускали достовірність цього портрета (оригінал або копія з нього), але маючи на увазі насамперед його належність до зображення гетьмана І. Мазепи⁷². У нашій книзі-студії ми зробили з цього приводу суттєве уточнення: «Водночас при цих заувагах, які висловлюємо на користь достовірності портрета, все ж не маємо певності, що гетьман виглядав саме так. На наш погляд, непрофесійні реставрації попсованої часом картини завдали непоправимої шкоди зображуваному. Припускаємо, що повнощоким, з другим підборіддям гетьман став тому, що художник-самоучка замалював бороду (можливо, через те, що фарба втратила свою якість чи осипалася)»⁷³.

Абсурдною виглядає ситуація, коли поважні експерти визначали за орієнтирами О. Ковалевської («наданим нами планом»⁷⁴) справжнє зображення І. Мазепи (для порівняльного аналізу їм запропоновано портрети «дніпровський», з колекції Бутовича, з Успенського собору Києво-Печерської лаври, М. Бернігерота, літопису С. Величка та «для чистоти експерименту» — «напольного гетьмана» І. Нікітіна й твір С. Землюкова⁷⁵). З цих семи образів лише два (М. Бернігерота, літопису С. Величка) заслуговують на довіру. Інші — або художні фантазії, або грубі поєднання нашарувань малювань у різні часи, або невдале ретушування. Результатом такого порівняльного зіставлення вийшло, що портрет з літопису С. Величка «може вважатися за достовірний, але з численними застереженнями»⁷⁶. Бо він мав «з 8 ознак, за якими відбувалося порівняння»⁷⁷, із взятим «за основу через найбільшу виразність»⁷⁸ «дніпровським Мазепою», лише 4⁷⁹.

«Але тут до висновку експертів-криміналістів щодо ідентичності осіб, — пише дослідниця, — зображених на портретах з ДХМ та літопису С. Величка, який твердить, що встановити ідентичність портретованих осіб неможливо через брак відповідних ознак, можна додати ще одне зауваження. Очевидно, що людина, яка була автором малюнків до літопису, не була професійним художником, хоча й володіла навичками малюнку. З цієї причини зображення І. Мазепи є не чітким та не точним. Крім цього, як вже зазначалося, ці малюнки були ілюстраціями тих психологічних характеристик гетьманів, які створював автор літопису. Відтак обличчя особи гетьмана з літопису С. Величка не дає достатньої кількості необхідних рис для того, щоб говорити про індивідуальні особливості зовнішності зображуваного»⁸⁰. Таким чином, нав'язане експертам зображення із сумнівною легендою, як мовиться, поставило «на місце» витвір зі сторінок праці мазепинського канцеляриста. Зрозуміло, якщо портрети О. Пушкіна чи Петра І у такий же спосіб порівняти з «Мазепою» С. Величка, то вийде аналогічний результат*.

О. Ковалевська, знаючи про існування прижиттєвих зображень гетьмана на дзвоні «Голуб» (він «є дуже важливим свідком у іконографії гетьмана»⁸¹), на гравюрах «Хрещення Христа», «Поклоніння царів Івана і Петра Олексійовичів народженому Христу» З. Самуйловича, «Princeps Ecclesiarum Triumphans Sancta Sophia Augusto Militas Nomini Mazeriano...» І. Мигури, «Апофеоз Мазепи» Д. Галяховського, невідомо з якою метою їх не надала експертам-фахівцям судово-криміналістичної експертизи Національної академії Служби безпеки України. Пошук істини, історична наука від такого

* Слушна з цього приводу заувага дослідника В. Радовського щодо міркувань О. Ковалевської: «А що, коли причина неможливості встановити ідентичність зображених осіб на портретах з ДХМ («дніпровський» портрет Мазепи. — *Авт.*) та з літопису Величка криється зовсім не в тому, що зображення Мазепи з літопису не чітке, а в тому, що «красун» на портреті з ДХМ зовсім не Мазепа?» (Тамга гетьмана Мазепи. — С. 550).

приховування, ігнорування найважливіших джерел доби правління гетьмана постраждали, зате маємо експертні висновки, значимість яких принижена елементарним непрофесійним орієнтуванням фахівців, антинауковим підходом до справи.

Підсумовуючи вищесказане, мусимо зазначити: хоча останнім часом з’явилося досить чимало розвідок про іконографію І. Мазепи, усе ж вони не виробили більш-менш узгодженого погляду для орієнтування загалу на достовірні портрети володаря булави. Досі представлені точки зору, версії не зайняли домінування в науковій літературі. Різнобій тлумачень, гіпотез в іконографії володаря булави впливає на те, що у засобах масової інформації продовжують використовувати «портрети Мазепи», які нічого спільного не мають з образом українського керманича.

Як вважаємо, викладені нами у розділах аргументи, версії — привід для подальшого осмислення оприлюднених творів графіки, станкового живопису саме під кутом зору наявності у зображальних матеріалах образу українського керманича 1687–1709 рр.

Проведена пошукова робота протягом останніх десяти років сприяла виявленню нових зображень І. Мазепи. Уперше нами їх атрибутовано як образ гетьмана на гравюрі З. Самуйловича («Поклоніння царів Іоана та Петра Олексійовичів, царевича Олексія Петровича новонародженому Христу», 1694), у композиціях «Літургійна сцена», «Лик Святих праотців», «Христос з апостолами», «Відсилення учнів на проповідь», «Лик Святих пророків», «Лик Святих апостолів», «Перший вселенський собор», «Святий Іоан Предтеча на чолі первосвящеників і воїнів», «Зішестя Святого Духа», «Хрещення Ісуса Христа» Троїцької надбрамної церкви, на іконах «Деїсус», «Преподобного Варлаама Хутинського, святого мученика Іоана Воїна та преподобного Варлаама Печерського» (1691), в ілюстраціях книг «Вінець Христов» (1688), «Апостол» (1695), «Патерик» (1702), у кужбушку 1749 р. Опанаса Іркліївського-Перехрестенка. Загалом у науковий обіг вводимо 25 нових зображень та поглиблюємо атрибуцію віднайдених раніше іншими дослідниками (композиція Нікейського собору в Софійському соборі*, «Хрещення Христа»**, в образі Іоана Хрестителя***, Іоана Предтечі****, на дзвоні «Голуб»*****), графічні твори І. Мигури, М. Бернігерота, Д. Галяховського).

Чимало вищезгаданих портретів схематично передають риси обличчя українського володаря булави. О. Лазаревський навіть писав у зв’язку з цим, що «зображення Мазепи на гравюрі Вигури (Мигури. — Авт.) не може представляти дійсного портрета, тому що тут мався на увазі апофеоз гетьмана як покровителя Києво-братської школи, споруди якої на гравюрі займають головне місце»⁸². Водночас він зауважував у цій конклюдії та на тезису Д. Галяховського (1708) наявність у правителя

* Атрибуція О. Ковалевської.

** Уперше гравюру знайшов та оприлюднив польський мистецтвознавець В. Делюга.

Атрибуцію образу І. Мазепи здійснила О. Ковалевська.

*** Уперше гравюру оприлюднив В. Делюга.

**** Атрибуція А. Адруга.

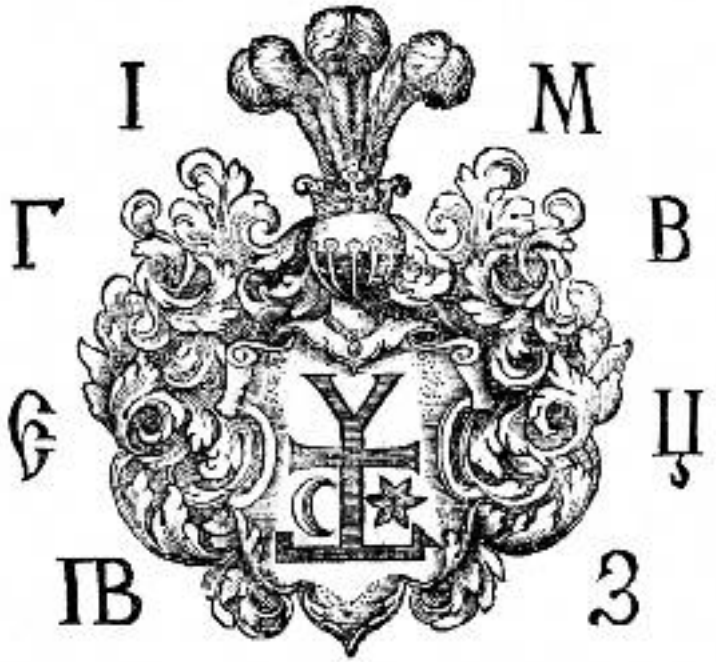
***** Атрибуція Б. Пилипенка.

Гетьманщини борода (вона «у Мазепи і тут ясно видна»⁸³). Знайдення подібних зображень з такими промовистими деталями все ж відіграють важливу роль в ідентифікації чіткіших портретів з образом керманича України.

У своїй роботі ми не претендуємо на абсолютну істину в останній інстанції. Деякі оприлюднені на загал сюжети потребують додаткової експертизи, зауваг опонентів, дискусії. Сподіваємося, що поданий нижче матеріал дасть іншим дослідникам поживу для наступних узагальнень, критики та виробленню ще аргументованіших висновків.

У 34 розділах книги викладаємо докази, які, на наш погляд, виокремлюють низку творів 1687–1709 рр. у своєрідну картинну галерею, присвячену І. Мазепі. Через раніші помилкові датування окремих гравюр, стінописних зображень великий пласт художніх надбань XVII століття розглядається у мистецтвознавчій літературі у контексті іншої доби. Тому якраз зроблені нами корективи, оцінки дають змогу по-іншому глянути на доробок малярів, граверів того часу.

Насамкінець зазначимо, що наша студія була б неможливою без допомоги багатьох фахівців своєї справи. Висловлюємо подяку за надані консультації, світлини мистецтвознавцям Анатолію Адругу, Галині Беліковій, Вальдемару Делюзі, Аліні Кондратюк, Світлані Оляніній, Ользі Рижовій, Вірі Солодовій, Тетяні Шапаренко, фотомайстрам Івану Креженстовському, Максиму Рітусу, бібліографам Наталії Бондар, Катерині Жбановій, історикам Ганні Арендар, Любові Кияшко, В’ячеславу Корнієнку, Юрію Мицику, Олександрю Морозову, Ігорю Нетудихаткіну, Ігорю Ситому, архімандриту Никодиму.

Частина I

Іконографія Івана Мазепи

1687—1709 рр.

Розділ 1

Перше відоме зображення гетьмана та старшини (1688)

Першим серйозним видавничим проектом, який реалізовували спільно гетьман та Києво-Печерська лавра, було видання книги «Вінець Христов, з проповідий недільных, аки з цвытов рожанных, на украшение православно-кафолической святой восточной церкви, сплетеный»⁸⁴ ігумена Пустинно-Микільського монастиря Антонія Радивиловського. Відомий письменник-проповідник вірогідно був родом з Чернігівщини⁸⁵. Він закінчив Києво-Могилянську колегію, прийняв чернечий постриг і служив архідияконом Чернігівської єпископії, з середини 1650-х — проповідником у київських церквах, з 1671 — намісником Печерського монастиря, а з 1684 і до своєї кончини — 20 грудня 1688 р. — очолював Пустинно-Микільську обитель⁸⁶. Автор у своєму доробку вже мав видану в 1676 р. збірку проповідей «Огородок Марии Богородицы». У перше видання він не зміг вмістити усі свої тексти, написані в основному до 1671 р.⁸⁷ Прихід до влади нового гетьмана, бажання архімандрита Києво-Печерської лаври В. Ясинського догодити царям виданням, в якому вперше внесено поминання про них, допомогли А. Радивиловському максимально повніше реалізувати свої творчі наміри. У «Вінець Христов...» увійшло 104 казання⁸⁸, написані у попередні десятиліття. Головний їхній зміст — вшанування, уславлення Христа, Богородиці і святих на різноманітних прикладах з життя, історії, а мета — виховання читачів, слухачів у дусі християнської моралі. А. Радивиловський за традицією того часу запозичує до своїх оповідань сюжети з творів Гомера, Евріпіда, Геродота, Ксенофонта, Діодора, Квінта, Курція, Плінія, Валерія Максима, Плутарха, Діогена, Лаерція, Клавдіана, а також агіографічних збірників, житій святих⁸⁹ тощо. Він творчо їх обробляє, доповнює своїми розміркуваннями, наближає зміст до реалій України. Так, оповідаючи про те, як Богородиця визволила з неволі сина вдови, письменник не міг не згадати про сумну долю невільників, заборонених кримськими ордами: «О Боже мой! Як много ест и тепер маток утрапленных, которыи видячи сыни свои и дщери в неволю турецкую и татарскую позабыраныи, плачут, лементуют, а ено ся в горячих молитвах своих удадут до пречистой матки сына твоего... зараз бывають от неи потішени, сынов и дщерий своих за помощию еи высвобоженных оглядають...»⁹⁰

На початку квітня 1688 р. І. Мазепа отримав з Києва гранки книги «Вінець Христов...»⁹¹. У свою чергу він «преждереченную книгу еще в тетратех будучую» послав до свого патрона В. Голіцина, аби вона «скорее пред пресветлейшие очи их царского пресветлого величества могла быти донесена»⁹² з метою схвалення чи заперечення тексту згадування царів. Хоча на другій сторінці видання йшлося про благословіння⁹³ патріарха Іоакима, він дізнався про підготовку виходу у світ проповідей в останню чергу. Представники лаври, знаючи про неприязнь царівни Софії та її фаворита В. Голіцина до патріарха, не утруднювали себе додатковими узгодженнями. Це викликало гнів Іоакима. Він заборонив видання книги А. Радивиловського без попереднього погодження з ним⁹⁴. Та його не послухалися. Після узгодження заголовних написів з царями книгу оперативно почали друкувати у друкарні Києво-Печерської лаври. Оскільки тоді ж у Москві вирішувалося питання про її ставропігію, то В. Ясинський направив спочатку до гетьмана свого намісника Паїсія з братією⁹⁵ з віршованими посвятами царям. І. Мазепа схвалив написане, і 4 червня 1688 р. ченці прибули у російську столицю. Вони привезли послання В. Ясинського, який у ньому зазначав, що передає царям «некое малейшее праздничное от худых трудов... печатию изображенное»⁹⁶. Представники лаври подарували царям три віршовані вінця-моління Іоану Предтечі, апостолу Петру і святій богомудрій Софії⁹⁷, іменами яких називалися члени царської родини. Зрозуміло, усі ці заходи сприяли позитивному вирішенню питань безпосереднього прямого підпорядкування Києво-Печерської лаври Московському патріархату.

Уже 29 червня 1688 р. гетьман доповідав царям, що відповідальну роботу в київській друкарні виконано і А. Радивиловський дарує государям «Вінець Христов», з яким у Москву послані намісник Пустинно-Микільського монастиря Ісакій Кукуревич та два ченці⁹⁸. І. Мазепа просив своїх зверхників, «дабы яко книга оная была милостиво у вас великих государей и великой государине принята, так и нужные их желания, о которых слышно данесут челобитье были исполнены»⁹⁹.

Патріарх Іоаким, дізнавшись про вихід у світ книги без його відома, докоряв у своєму посланні і В. Ясинському, і митрополиту Гедеону¹⁰⁰.

«Вінець Христов», крім 104 казань та великої передмови-словослів'я, присвяченого царям, вміщує низку ілюстрацій граверів Івана Реклінського, ТП, Іллі, ВР, КЗ, АК¹⁰¹. На вихідному аркуші, або так званій форті, подано заголовок, обрамлений вінцем із троянд-сюжетів на біблійні теми (іл. 021). Причому від кількох з них йдуть квіткові пагінці з розкритими пуп'янками, у яких поміщено лики святих євангелістів.

Автор так трактує барокову композицію форти на одному з аркушів книги:

По насажденном прешедшими лѢты,
Въпред огородку словесными цвѢты
Пречистой дѢвѢ, родителцѢ слова:
И вѢнца книга се уже готова.
«ВѢнец Христов» ся тая нарицает,
Яко славою словес zde вѢнчает
По вся недѢли Христа, цара славы,
ВѢнец терновый зложша уже з главы.
Сонмище его тернієм вѢнчала,
Нечестивая нечестъ на нь влагала:
Православію zde суть словес рожи,
Да вѢнчан будет славою сын Божій.
Славою его Бог-отец вѢнчаает,

021.
Реклінський І.
Форте книги
«Вінець Христов»
(Київ, 1688)

И человек да его ж прославляет.
Прославляя же будет прославленный,
Процветет в дому его насажденный.
Вѣчающаго на небѣ звѣздами,
На земли развѣ вѣнчати цвѣтами;
Цвѣтами словес царя Бога слова
Глава да будет вѣнчана Христова.
Глава его ест вся духовнѣ злата,
Вѣнец злат земный ест ей аки з блата:
Слава Христова от словес церковных,
З злата духовна и з цвѣтов духовных.
Жених церковный, ада побѣдитель,
Сим вѣнцем почтен да будет Спаситель.
Ко его славѣ чти по вся недѣли,
Словеса в книжѣ с[ей] з ползою в дѣлѣ:
Да и сам в Небѣ будеши вѣнчанный,
В книги живота вѣчнаго вписанный.

Тема вінців обігрується своєрідно і в інших сюжетах твору. Автор гравюри І. Реклінський¹⁰², передаючи образними засобами головний зміст книги, у верху правої частини помістив українську старшину (іл. 022), над якою Ісус Христос після зустрічі з нею підняв два вінці. Мовляв, козацька верхівка, прийшовши до влади за Божим благословенням у 1687 році, немов отримала німб-оберіг від небес, покровительство та заступництво вищих сил. Як Бог «венчает венцем славы и чести»¹⁰³ царів, так само він нагороджує цим і українських діячів.

Генеральні урядовці Гетьманщини тримають у руках пальмові гілки, які символізують славу¹⁰⁴, перемогу¹⁰⁵. Спробуємо ідентифікувати зображену старшину. Хоча їхні обличчя не дуже індивідуалізовані, все ж вони несуть характерні риси зверхників Гетьманщини. Праворуч від І. Христа художник зобразив у першому ряду

022.
Зображення
української
старшини
(Реклінський І.
Форте книги
«Вінець Христов»,
Київ, 1688.
Фрагмент)

023.
Зображення
Івана Мазепи
(Реклінський І.
Форта книги
«Вінець Христов»,
Київ, 1688)

з пальмовими гілками гетьмана І. Мазепу (іл. **023**) та генерального обозного В. Дуніна-Борковського. Перший довголиций, з невеличкою борідкою та вусами. Другий має характерну для нього прикмету — лисуватість. Приблизно такими їх зображено поряд й на гравюрі Захарія Самуйловича «Поклоніння царів Іоана та Петра Олексійовичів, царевича Олексія Петровича новонародженому Христу».

У першому ряду ліворуч від Ісуса Христа теж поміщені впливові діячі гетьманського уряду. На початку 1988 року третьою та четвертою особою у козацькій верхівці були генеральні судді Михайло Вуяхевич та Сава Прокопович*. Отже, якраз під вінцем правої руки Христа правдоподібно художник помістив першого за рангом старшину. Він поважнішого за всіх віку і мав продовгувату бороду. Поряд з ним за рангом мав стояти С. Прокопович. Генеральний писар Василь Кочубей не носив бороди. Найпевніше гравер помістив його за І. Мазепою та В. Дуніним-Борковським.

Привертають увагу й молодші діячі другого ряду. У той час генеральними осавулами були Андрій Гамалія (до 45 років), Сербин Войца (вік?), генеральним хорунжим Василь Забіла (вік?) та генеральним бунчужним Юхим Лизогуб (близько 33–35 років). Правдоподібно художник помістив генерального осавула А. Гамалію у другому ряду за В. Дуніним-Борковським. Зберігся портрет старшого брата генерального осавула лубенського полковника Григорія Гамалії. Останній — лисий. Таку прикметну ознаку, схоже, мав і молодший брат. Він — з короткою борідкою.

У другому ряду за М. Вуяхевичем вірогідно зображено В. Забілу та Ю. Лизогуба. Генеральний осавул Сербин Войца потрапив у гетьманську немилість, постригся у ченці, тому його вже не зображували.

Зображення старшини команди гетьмана І. Мазепи на вихідному аркуші книги «Вінець Христов» дають уявлення про одяг очільників Гетьманщини, їхні уподобання — зокрема носіння борід, коротких і довгих, підстригання волосся «під макітру».

У другій половині XVII століття у старшинському середовищі поширюється мода на польський жупан та кунтуш¹⁰⁶ («відзначався великим розмаїттям форми рукавів, коміра і способів носіння»¹⁰⁷) східного походження. На гравюрі бачимо зверхників гетьманського уряду в кунтушах з довгими рукавами, із розлогим коміром, який прикриває плечі. Художник зобразив одяг без традиційних на ктиторських портретах орнаментів, візерунків. Але у цьому сюжеті йому, по-перше, для цього не дуже було багато місця для деталізації рисунку і розміщення подібних прикрас, а по-друге, мініатюрна композиція показувала старшину не стільки як владців, скільки як слухняних і рядових виконавців Божих заповідей.

Друкуючи «Апостол» 1695 р., видавці друкарні Києво-Печерської лаври на одному з аркушів книги помістили фактично повністю, лише без заголовка, гравюру І. Реклінського¹⁰⁸ з обкладинки «Вінця Христового» 1688 р. У цьому виданні художник використав попередні напрацювання, акцентувавши увагу на символах гербового знака І. Мазепи (зірка та місяць) (іл. **024**). Замість колишнього заголовка у центрі сяє сонце, довкола якого розміщено зірочки з назвами місяців.

Ці виразні натяки з використанням елементів герба гетьмана засвідчують, що керівництво лаври старалося догодити правителю Гетьманщини, потішити його навіть

024.
Реклінський І. (?)
Гравюра в книзі
«Апостол»
(Київ, 1695)

025.
Зображення
І. Мазепи
(Реклінський І.
Форта книги
«Вінець Христов»,
Київ, 1688)

деталіями. Припускаємо, що І. Мазепу зображено у цій багатоплано-
вій композиції і самого (іл. **025**). Він дещо схилився перед терезами
Феміди, яка не тільки керує місяцями року, а й зважає законність,
правомірність дій людей. Гетьман ніби демонструє своєю позою,
що він служить Закону, є його слухняним виконавцем. За головою
І. Мазепи у цьому сюжеті зображений священнослужитель, який здій-
няв руки до небес і просить в ангела вінця для керманіча України,
оскільки той цього заслужив.

Розділ 2

У витворах гаптувальниць (1690–1692)

Велика потреба у 1687–1709 рр. у церковному начинні для ве-
ликої кількості відроджених храмів сприяла розквіту гаптування, ство-
ренню високохудожніх зразків епитрахиль, плащаниць, воздхув, фелонів, пелен,
палиць. У багатьох жіночих монастирях це стає головною справою, яка давала додат-
кові кошти для утримування обителі. Особливо славилися літургійним шитвом Черні-
гівський П'ятницький, Введенський Ніжинський, Ладинський Покровський,
Великобудищанський Преображенський, Глухівський Преображенський, Київський
Вознесенський монастирі¹⁰⁹. Останній був чи не головним у гапту-
ванні золотими, срібними нитками фелонів, пелен, плащаниць,
палиць. Черниці-гаптарки Київської Вознесенської обителі за-
безпечували своїми майстерними роботами Києво-Печер-
ську лавру, церкви Києва. Ці замовлення виконувалися
як під безпосередньою режисурою ігумені Марії
Магдалини Мазепи, матері гетьмана, так і її ру-
ками. Найчастіше дорогоцінне шитво фінан-
сував її син. Перша відома робота такого
типу — пелена «Христос, Богоматір,
Іоан Богослов» (1689)¹¹⁰, вишита
на оксамиті шовковими, золо-
тими та срібними нитками.
Зображення має два
рівні — перший —
власне картинка,

026.
Палиця
«Вручення ікони».
1689. Національний
Києво-Печерський
історико-культурний
заповідник (№ 414)

027.
Пелена «Покрова
Богородиці». 1692.
Національний Києво-
Печерський історико-
культурний заповідник
(№ 1018)

другий — її обрамлення рослинним орнаментом, квітами. Цікаво, що рослинне обрамлення картини-гаптування
Ісуса Христа, Богородиці, Іоана Богослова починається з герба Мазеп (центральна частина низу пелени). Рос-
линне плетиво, яке в'ється довкруг картини, тримає на собі зображення родинних святих — Іоана Хрестителя,
Марії Магдалини, Варвари, архангела Михаїла, можливо, Софії.

Палиця «Вручення ікони» (правдоподібно 1690–1691 рр.) вишивалася як відгук на помітну церковну
подію. На оксамиті золотими та срібними нитками вишито Богородицю, що передає гетьману ікону (іл. **026**).
В основі сюжету — перенесення Рудницької чудотворної ікони Богородиці у Києво-Вознесенський монастир
25 жовтня 1690 р.¹¹¹ Саме тоді священник Василій з Рудні передав її в обитель матері гетьмана¹¹². Керівництво
Києво-Печерської лаври забажало, аби ікону було перенесено до них. Однак гетьман «виявив бажання, щоб
та свята ікона неодмінно лишалась у дівочому Печерському монастирі»¹¹³. Отже, на палиці бачимо символічне
передання Богородицею ікони Рудницької І. Мазепі, який і потурбувався про подальшу долю святині. Поряд
з ним вірогідно стоять представники роду Мазеп — його дружина та сестра, два молодики — Іван Обидовський
(вгорі), Андрій Войнаровський (відразу за гетьманом).

Зображення І. Мазепи досить схематичне, без деталізації рис. Проте воно впізнаване, схоже з тими, які
подавали у своїх гравюрах І. Реклінський, З. Самуйлович, Л. Тарасевич.

Відомою пам'яткою літургійного шитва є пелена «Покрова Богородиці» (1692), яку виготовили черниці
Києво-Вознесенського монастиря на замовлення гетьмана (іл. **027**). Він надав її Покровській трапезній церкві
Пустинно-Микільського монастиря¹¹⁴. Гаптувальниці, на думку Т. Кари-Васильєвої, у нижньому ярусі крайніми
зліва зобразили матір гетьмана та його самого (з довгим чорним волоссям, вусами та бородою)¹¹⁵. Правдо-
подібніше все ж ліворуч від І. Мазепи зображена його дружина, а праворуч від нього — мати (в образі імпе-
ратриці).

028.
Пелена
«Покрова Богородиці».
1692. Фрагмент

Хоча, на перший погляд, передати нитками контури обличчя можна лише схематично, але ж гаптувальницям вдалося досягти схожості у виконанні задуманого образу.

Зображення черницями І. Мазепи знову ж таки дуже (іл. **028**) подібне до того, яке бачимо на гравюрі «Хрещення Христа». Тобто на пелені — не просто символи-образи гетьмана та його рідні, а намагання передати гаптувальними можливостями реальних особистостей з виразною індивідуалізацією.

Розділ 3

Версія 3. Самуйловича (1694)

Київський гравер кінця XVII — початку XVIII ст. Захарія Самуйлович¹¹⁶ найвірогідніше у кінці 1694 року зробив гравюру «Поклоніння царів Іоана та Петра Олексійовичів, царевича Олексія Петровича новонародженому Христу»¹¹⁷ (іл. **029**). Датуємо цю роботу саме такими часовими рамками, оскільки син Петра І народився у 1690 р., і він як герой сюжету на вигляд мав десь чотири-пять років. 29 січня 1696 р. не стало царя Іоана. Отже, остання дата була межею, яку не міг не врахувати автор твору.

На 1694 рік виготовлення мідьориту вказує низка обставин. Як відомо, за подібні замовлення майстри Києво-Печерської лаври бралися не випадково. Це було повеління або вищого церковного керівництва, або прохання гетьмана. Як правило, приводом для реалізації творчої композиції ставали певні події, дати у житті тих чи інших осіб. У гравюрі на це вказує одна з промовистих деталей. Царські шапки-убори, символи самодержавної влади, лежать під яслами. Вони не на головах Петра І та Іоана. Тобто останні, згідно з сюжетом, мали отримати їх після народження Христа від нього та Богородиці. На перший погляд, йдеться про подію 25 червня 1682 р., коли Іоан та Петро І вінчалися на царство в Успенському соборі Московського Кремля. Однак присутність у сюжеті царевича Олексія Петровича дає підстави говорити про пізніший час.

029.
Самуйлович З.
Поклоніння царів Іоана
та Петра Олексійовичів,
царевича Олексія Петровича
новонародженому Христу.
1694

У 1694 році обидва царі відзначили перше п'ятиріччя свого реального правління, бо до вересня 1689 р. вся влада була у руках регентші царівни Софії. Після дворцевого протистояння її відправили до монастиря. Отже, З. Самуйлович у своєму творі образно відобразив цей важливий момент у житті государів: лише завдяки їхнім молитвам, поклонінням до Бога вони отримали право одягнути на голови символи влади.

Як повідомляв І. Мазепа царям 20 вересня 1694 р., він бажав «быти... в отчине в благоспасаемом граде Киеве, исполняя мое от несколько лет Господу Богу намеренное обещание, где и славу благодарственную его божественному пресвятому имени воздати должен есмь, за его крепкую помощь, которую ваши царского пресветлого величества, и регименту моего войска под Очаковым узнали»¹¹⁸. Гетьман перебував у Києві орієнтовно з 10 жовтня до 5–8 листопада 1694 р.¹¹⁹ Саме тоді, на нашу думку, ним і було зроблено замовлення гравюри «Поклоніння царів Іоана та Петра Олексійовичів, царевича Олексія Петровича новонародженому Христу». Цей подарунок-привітання мали доставити у Москву до Різдва Христового. На замовника вказує теж художня подробиця.

На гравюрі позаду царів, у відкритих дверях, зображено гетьмана І. Мазепу та генерального обозного В. Дуніна-Борковського (іл. **030**), а ще за ними — козацьку старшину. Правитель Гетьманщини щось тихо говорить своєму наближеному, жестикулюючи рукою. У такий спосіб З. Самуйлович, можливо, вкладав у цей ракурс зображення певний натяк: гетьман показує підлеглим на божественність царської родини, якій вони повинні служити.

030.
Самуйлович З.
Поклоніння царів Іоана
та Петра Олексійовичів,
царевича Олексія Петровича новонародженому Христу.
1694. Фрагмент

031.
Іван Мазепа.
Гравюра «Поклоніння царів... Христу».
Фрагмент

Обличчя І. Мазепи виписано досить чітко (іл. **031**). Він має бороду, вуса, довгий ніс, густе волосся. Лисий, але з борідкою В. Дунін-Борковський теж відповідає тому образу, який дійшов до нас із мальованих його портретів. Гравер внизу написав віршовані рядки:

Иwann Агнцем Хр[ис]та показует,
Петр-же Б[о]жіим Си[н]ом именует.
Два Алексиа о вас соименни,
Втоижде во Хр[ис]та вѣрѣ суть сп[а]сенни.
Изображени сии здѣ изящно,
Вѣра, надежда, любовь свѣтят ясно.
Свѣти всих оум наш слово д[у]ша кожда,
Всамовластїи зданна Ц[а]ре тожда,
Вдиядімѣ сей яко и совенцы
Колѣноклонно к’ Ц[а]рю Хр[ис]ту тецы.
Дароприноси ему сія дары,
Злата Ладана Честнѣйша и смиры.
Того бо ради той Ч[е]л[о]век стася,
Да ч[е]л[о]веку ти б[о]жество дастся¹²⁰.

На гравюрі чимало текстових написів. Усі вони мали підкреслити чесноти молодих царів, їхні позитивні риси. Над Іоаном написано «ум», над Петром І — «слово»¹²¹. Крім цього, над головами монархів височіє афоризм: «И оверше сокровища принесоша ему дари своя». Старший цар тримає у лівій руці трикірій, тобто трисвічник у формі тризуба, на вістрях якого поміщено три серця, що освітлюють своїми вогниками дійство. Вони підписані: «Вѣра», «Надежда», «Любов». Тобто ці слова-орієнтири водночас ніби зігрівають юних монархів, визначаючи основу їхнього подальшого шляху. На кожній складовій трисвічникової конструкції нанизано царські корони та стрічки з написами: «кто е(с)ии побѣ(ж)дая мір Токмо вѣруя яко іс е(с)т с(ы)н б(о)жіи» (у центрі); «ис тебе изыде вожд иже упасет людї моя» (ліворуч); «сіце бог возлюбї мір яко едиnorodнаго с(ы)на своего»¹²² (праворуч). Згідно з Євангеліями, першими прийшли поклонитися Христу пастухи, а потім волхви, які піднесли новонародженому золото, ладан і смирну. Автор гравюри, базуючись на цей канонічний сюжет, в образах мудреців подає московських можновладців. Цар Іоан правою рукою підносить Христу листя ладана. Пахучий димок від смирни на золотому трикірії піднімається догори. Ісус лівою ручкою взявся за ці дари у вигляді золотого трисвічника.

Автор у своєму творі зобразив за матір'ю Божою теслю Йосипа, вгорі ліворуч — Іоана Предтечу, вгорі праворуч — святого Петра, унизу зліва — святого митрополита Олексія та унизу праворуч — святого Олексія.

Крім розглянутого вище твору, З. Самуйлович відомий створенням ще кількох гравюр, зокрема святого першомученика Стефана, великомучениці Катерини, Богоматері, Ісуса Христа з книгою, ангела Хранителя, Михайла Архангела та інших¹²³. Київський майстер у 1691 р. одну зі своїх робіт «Воскресіння Христове» присвятив миргородському полковнику Данилу Апостолу¹²⁴. У 1704 р. художник добре попрацював над алегоричними образами у творі до дня народження царевича Олексія Петровича¹²⁵. Відомий також виготовлений ним філософський тезис Георгія Терпиловського (1706)¹²⁶. Правдоподібно, що З. Самуйлович віршував, оскільки деякі свої мальовані сюжети супроводжував римованими рядками-тлумаченнями. У творі-присвяті Д. Апостолу він, наприклад, у поетичній формі роз'яснює складові герба миргородського полковника.

Розділ 4

Копія твору О. Тарасевича у кужбушку 1749 р.

Попри знищення російською владою прижиттєвих портретів І. Мазепи після відомих подій 1708–1709 р., все ж частина їх завдяки певним обставинам збереглася і дає нам змогу побачити образ гетьмана таким, яким він був у початковий період правління.

Одне з таких зображень залишилося в учнівських кужбушках малярської майстерні Києво-Печерської лаври середини XVIII ст. Зазначимо, що при авторитетному духовному закладі з кінця XVII ст. фактично працювала фахова художня школа, де досвідчені ченці-маляри вчили учнів-«молодиків» малювати ікони, розписувати стіни церков, робити заставки для релігійної літератури.

Вихованці малярської майстерні спочатку вчилися зображувати людські фігури, тіла у різних ракурсах, пейзажі, після цього — займалися копіюванням з гравюрних оригіналів¹²⁷ різних сюжетів на релігійні та міфологічні теми тощо. Результатом їхніх студій ставали навчальні альбоми з малюнками. Останні називали кужбушками, кунштами, кунштбухами.

За одним з описів, учні послуговувалися зразками у 315 посібниках-альбомах зображень на різну тематику, а також 589 гравюрами¹²⁸.

Відомий гравер Олександр Тарасевич, який був намісником Києво-Печерської лаври, залишив після своєї смерті 15 посібників-«кунштов»¹⁰⁹. За нашими підрахунками, у них налічувалося понад 1600 аркушів графічних творів. Серед цього спадку, очевидно, й зберігалися свого часу заборонені портрети наближеного до царівни Софії В. Голіцина, гетьманів І. Самойловича, І. Мазепи. В. Голіцина після дворцевого перевороту в 1689 р. у Москві відправили у заслання. Так само потрапив до Сибіру й І. Самойлович. І. Мазепу в 1708 році Петро І оголосив «ізмєнніком».

Незважаючи на це, у другій половині 1740-х років образи опальних діячів копіюють учні. На нашу думку, найперше пояснення цьому банальне: прихований свого часу альбом О. Тарасевича після його смерті перейшов у користування навчителю-майстру, який вже не міг знати, як виглядали насамперед вороги Петра І. Справді, від часу створення оригіналів вищезгаданих зображень пройшло майже 60 років. Отож вони мали зацікавити копіїста та його наставника насамперед як особливо вдалі зразки для виконання навчального твору.

Однак тематика кужбушка № 5 (історичні діячі) дає змогу зробити припущення, що автор, роблячи копії, все ж упускав деякі моменти (прикрашене обрамлення портретів В. Голіцина та І. Мазепи). Отже, він мав інформацію про тих, кого малював. Так, Олександр Тарасевич, якому належить портрет В. Голіцина, дає титул князя, його герб, вірш на клейнод. А у кужбушку російського високопосадовця зображено просто як якогось впливового козацького правителя з булавою без прикрашальних деталей (іл. **032**). Гетьмана І. Мазепу взагалі намальовано без герба, булави (іл. **033**). Таким чином, це певною мірою свідчило про деяку самоцензуру.

У кужбушку № 5 на 77 аркушах вміщено копії портретів князів, королів, церковних діячів, знатних осіб. Більшість образів правителів є перемальовками з «родослів'я князів австрійських» книги Вольфгана Кіліана, виданій у 1623 р. Цей альбом гравірувальних робіт привіз у Київ О. Тарасевич, який користувався ним як посібником для навчання художників-«молодиків»¹³⁰. Майстерна техніка виконання В. Кіліаном образів князів, монархів слугувала взірцем для кількох поколінь художників. Але у лаврській школі для кількох учнівських робіт із кужбушка № 5 за зразок правили твори, виконані відомим українським гравером Олександром Тарасевичем (портрети митрополита Кипріяна Жоховського (1683), святого Клета (1688), полковника охтирського Івана Перехреста (1689), писаря, секретаря казначейства Великого князівства Литовського Андрія Завіші (1670) та настоятеля Полоцького монастиря Йосафата Бражиця (1680)). Скопіювали «молодики» і твір Леонтія Тарасевича — портрет стольника великого литовського Кароля Станіслава Радзивілла (1692).

032.
*Іркліївський-
Пережестенко О.*
Портрет Василя
Голіцина. 1749.
Копія з твору
О. Тарасевича

Схоже, чи не всі з виконаних копій у кужбушку № 5 належать Опанасу Іркліївському-Пережестенку. Саме так він підписується на аркуші 6, а на інших або своїм ім'ям, або прізвищем. Він не тільки поставив автограф на своїх творах (портрети В. Голіцина, І. Мазепи), а й позначив деякі з них 1749 роком. Контекст тієї доби прояснює, чому саме тієї пори не випадково в учнівському альбомі поряд з відомими історичними діями з'явилися небажані для російської імперії персонажі.

Як нам видається, усе це було пов'язане з очікуванням змін у Гетьманщині після приходу до влади імператриці Єлизавети Петрівни. Оскільки її фаворитом став вихідець з України Олексій Григорович Розумовський, провідні діячі козацтва, духовної сфери зажили надією на істотне поліпшення ситуації у краї. У 1744 році під час помпезного візиту* цариці до Києва старшини у Глухові, а потім представники полків у дорозі вручили Єлизаветі Петрівні чолобитні, у яких просили дозволу на обрання гетьмана, адже майже 10 років до того царський уряд всіляко ігнорував вирішення цього питання, тримаючи автономію у невизначеності, фактично підпорядковуючи її своїм військовим намісникам. Єлизавета Петрівна з 29 серпня до середини вересня прожила у Києво-Печерській лаврі, де була вражена побаченням, почутим. Для неї спудеї Києво-Могилянської академії співали канти, читали вірші, керівництво навчального закладу вручило панегірик, написаний префектом Михайлом Козачинським¹³¹. Фаворит цариці отримав красиво оформлений «Родовід Розумовських»¹³². Лаврська малярня підготувала для

* У її світі було понад 230 осіб, перед Глуховом цей кортеж зустрічали у парадній формі 10 козацьких полків. Для забезпечення переїзду Гетьманщиною царських вельмож та їхніх слуг з полків було мобілізовано 12 400 коней (ІР НБУВ. — Ф. VIII, 151м/51. — Збірник документів, XVIII ст. — Арк. 143). Крім цього, у місцях перепочинку старшини зосередили велику кількість продовольчих запасів (наприклад, у Глухів звезли 60 ялович, 60 телят, 300 баранів, 198 ягнят, 272 півня, 1170 курчат, 1170 курей, 128 індиків, 298 гусей, 610 качок, 229 поросят, 60 кабанів, 11 300 яєць, 12 300 грибів, 110 відер волоського вина, 86 відер кримського вина, горілки 843 відра та ін. (Там само. — Арк. 143, 143зв.)

почесних гостей низку графічних творів. Після цього візиту до Санкт-Петербурга поїхала делегація із трьох генеральних старшин для вирішення, залагодження усіх наболілих українських справ. Один з них, генеральний хорунжий Микола Ханенко, у своєму щоденнику зазначав, що 24 червня 1745 р. «рано был у графа Розумовского и учинил он мне декларацию дел, сказав, дожидатися праздника»¹³³, 18 вересня того ж року «рано подал Алексию Григориевичу Розумовскому краткий мемориал о нуждах некоторых малороссийских»¹³⁴ і лише наступного року, 6 березня, після багатьох обідів, зустрічей представники України отримали від фаворита «декларацию о бытии гетмана»¹³⁵. Однак тільки у травні 1747 р. цариця Єлизавета видала указ про обрання гетьмана¹³⁶. У ньому імператриця, посилаючись на прохання українців, «указала ныне в Малой России гетману по прежним тамошным правам и обыкновениям быть»¹³⁷. Та виконання цього рішення розтягнулося майже на три роки. Лише у 1749 році було здійснено організаційно-підготовчі роботи для обрання у лютому 1750 р. Кирила Розумовського гетьманом.

Зображення кужбушка № 5 у світлі цих подій набувають додаткової значимості. Образ фаворита царівни Софії В. Голіцина з булавою¹³⁸ мав показати цариці, що О. Розумовський як фаворит теж міг би взяти в руку булаву і бути гетьманом. Портрет вісімнадцятирічного Юрія Хмельницького¹³⁹ (іл. 034), якого 11 вересня 1659 р. частина козаків обрала своїм зверхником Гетьманщини, теж давав солідний аргумент на користь тієї тези, що вирішити проблему можна і з допомогою такого ж молодого і недосвідченого Кирила Розумовського, брата фаворита. Портрет І. Мазепи¹⁴⁰ у кужбушку був наступним після царедворця В. Голіцина. Очевидно, при цьому малося на увазі, що у 1687 році обрання його гетьманом повністю залежало від фаворита царівни, саме він подав натяк старшинам на цю кандидатуру. Зображення І. Самойловича¹⁴¹ (іл. 035) в альбомі теж пов'язується з портретом В. Голіцина, адже останній був ініціатором його зміщення, заслання до Сибіру. Тобто групування цих образів у кужбушку явно переслідувало певну мету: показати, що фаворит завдяки своєму впливу міг визначати кандидатуру гетьмана, впливати на його подальшу долю.

034.
*Іркліївський-
Пережестенко О. (?)*
Портрет Юрія
Хмельницького

035.
*Іркліївський-
Пережестенко О. (?)*
Портрет Івана
Самойловича

Зрозуміло, роботи О. Іркліївського-Пережестенка, напевне, були відголоском тих обговорень, розмов, якими було сповнене життя учнів та вчителів малярні у 1740-х роках. Припускаємо, що для цариці та О. Розумовського до їхнього візиту готувався великий альбом зображень князів, гетьманів. Привертають увагу в кужбушку № 5 й портрети двох сановитих осіб¹⁴²: схоже, учень зробив ескіз зображень цариці та О. Розумовського. Над їхніми головами зависли весільні корони. Копіює скористався більше всього зразком, який готувався для гостей. Важко сказати, чи його було вручено цариці та її улюбленцю. Унизу під ними намальовано стрічку з написом «Бреслау», що, мабуть, символізувала приєднання у 1743 р. цариці до договору, підписаному раніше в цьому місті у 1742 р. Згідно з ним, Росія ставала союзницею Англії та Австрії. Зображення ніби натякало: церковне вінчання Єлизавети Петрівни з О. Розумовським принесло незабаром російській імперії значиму перемогу на міжнародному рівні, фактично було укладено довгоочікуваний союз між державами. Зазначимо, що історик Д. Яворницький оприлюднив переказ про те, що священник Кирило Тарловський у збудованому під Козельцем палаці для цариці та фаворита таємно їх вінчав¹⁴³. Саме завдяки цьому його* тоді ж забрали до Санкт-Петербурга, де він, потрапивши у вищий світ, став навіть тимчасовим сповідником майбутньої імператриці Катерини II.

Звертаючи увагу на ці реалії тієї доби, вважаємо, що саме вони найпевніше стали причиною появи образів гетьманів І. Мазепи, І. Самойловича, Ю. Хмельницького у кужбушку. Адже тут не натрапляємо на портрети Д. Апостола, І. Скоропадського, Б. Хмельницького, Д. Многогрішного, І. Виговського. Хоча «повернення з-під сукна» саме «ізмінників» може бути пов'язане й з елементарною цікавістю владців до осіб, котрі залишили помітний слід в історії.

Зупинимося детальніше на портреті І. Мазепи (іл. 033). Такий ретельно виписаний образ гетьмана у ранній період його правління до цього був невідомий. Оскільки талановитий учень О. Іркліївський-Пережестенко виконував тушшю, олівцем досить точні копії зі зразків, немає сумнівів, що він загалом успішно упорався з поставленим завданням. В основу його твору-копії, очевидно, лягла якась гравюра О. Тарасевича, виготовлена ним до 50-річного ювілею гетьмана або до зведення якось собору в першій половині 1690-х років. Образом І. Мазепи — ктитора прикрашали багато відреставрованих, новозбудованих церковних споруд. На гравюрі «Хрещення Христа», присвяченій відкриттю Богоявленського собору, поряд з царями Іоаном та Петром зображено І. Мазепу (іл. 036). У композиції цього твору, де в центральній частині внизу вміщено герб гетьмана, правителі Московії та Гетьманщини стоять віддалік від головного дійства як довірені спостерігачі. Їх образи подано не крупним планом, тому й не дуже деталізовано, конкретизовано. Водночас зображення І. Мазепи головними рисами збігається з тим, яке намалював О. Іркліївський. В останнього воно чіткіше, насиченіше.

Подібний образ гетьмана бачимо і в композиції Нікейського собору в Софійському соборі.

Вищезгадані три портрети І. Мазепи подано практично в одному й тому самому ракурсі — дещо повернутими обличчями праворуч, однаковою формою зачіски. Лише в учнівській роботі очі гетьмана звернено до неба, до Бога, перед яким український керманіч постає передусім як рядовий християнин, молільник, вірний захисник православної віри. Саме така ідея проглядається у цьому творі.

На жаль, О. Іркліївський-Пережестенко в історію українського мистецтва увійшов лише за малюнками, вміщеними в його учнівському альбомі. Подальша його доля невідома. Згідно з практикою тієї доби художники-ченці здебільшого не залишали своїх автографів, малюючи релігійні сюжети, ікони в церквах.

* Історик Ю. Мицик віднайшов в архіві документ, згідно з яким К. Тарловському в той час мало бути лише 4 роки (народився 11. 03. 1740). Не міг вінчати царицю і його батько о. Максим Тарловський, настоятель Свято-Микільської церкви, бо помер 1. 12. 1742 («Сіверянський літопис», 2018, № 1–2, документ № 52). Напевне, що церковну процедуру здійснив якийсь інший піп. Можливо, у Козельці було кілька священників Тарловських.

Розділ 5

Один з героїв гравюри «Хрещення Христа» (1694)

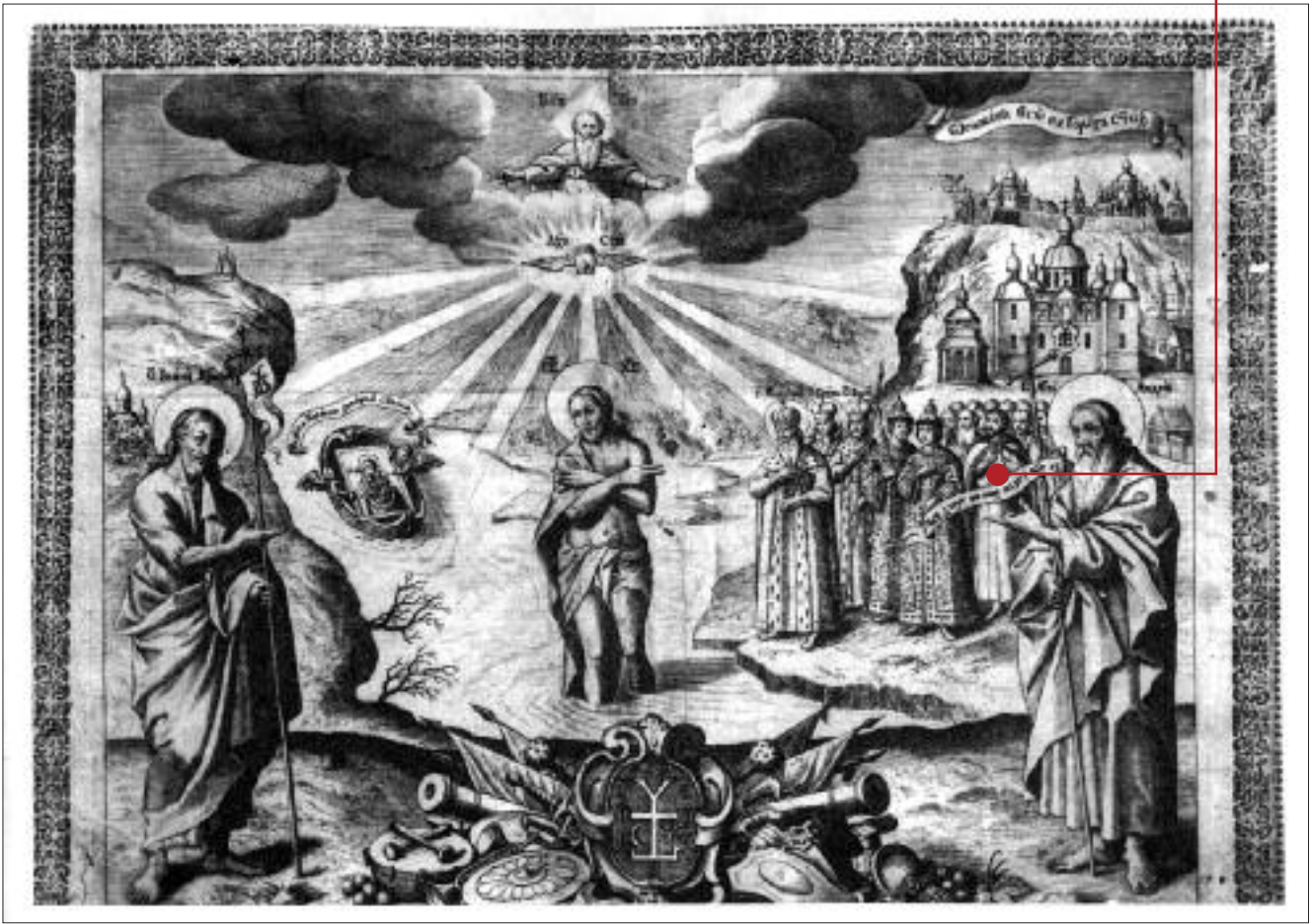
Гравюра «Хрещення Христа» була практично невідома українським дослідникам до 2003 р. — часу появи у Кракові монографії В. Делюгі¹⁴⁴, який і вмістив її у своїй книзі (іл. 037).

Унизу в центрі релігійного сюжету вміщено герб І. Мазепи. Саме над ним розгортається головне дійство. Також герб височіє на пагорбі, де стоять церковні споруди монастиря. Родовий знак Мазеп також прикрашає збудований храм, хоругву Іоана Хрестителя.

Ці промовисті деталі вказують на те, що автор графічного твору присвятив його нерядовій події з життя гетьмана, церковного життя Гетьманщини. За правління І. Мазепи значні кошти автономії вкладалися у реставрацію та будівництво духовних закладів.

036.
Тарасевич О. Іван Мазепа. Фрагмент гравюри «Хрещення Христа». 1694

037.
Тарасевич О. (?) Гравюра «Хрещення Христа». 1694.
Національна бібліотека (Biblioteka Narodowa) у Варшаві

Тож гравер, правдоподібно відомий майстер Антоній Тарасевич¹⁴⁵, зобразив на мідьориті сюжет, тісно пов'язаний з хвилюючим моментом відкриття новозведеного храму.

У 1693¹⁴⁶–1695 рр.¹⁴⁷ збудовано головну церкву Братського монастиря — Богоявленський собор, який, власне, і розташовано внизу під Київськими горами-кручами. А оскільки, як зазначає В. Александрович, «в основу гравюри покладено новозавітний сюжет Богоявлення»¹⁴⁸, то не виникає сумніву, що йдеться саме про церковну споруду Києво-Могилянської колегії. Гіпотеза про те, що на гравюрі зображено Микільський собор¹⁴⁹, не відповідає реаліям. Хоча він теж, як і Троїцький (Чернігів), Спаський (Мгарського монастиря) собори, будувався під патронатом І. Мазепи і мав архітектурну з ними подібність, все ж постав на київських пагорбах. На гравюрі ж собор зображено у підгір'ї. Так само і Троїцький собор стоїть на Болдиних горах, на їх височині.

Отже, сюжет графічного твору розгортається у Києві, в Братському Богоявленському монастирі. На нашу думку, стіни Богоявленського собору вже було збудовано у 1694 році (іл. **038**), до 55-річчя гетьмана І. Мазепи. З кореспонденції гетьмана від 21 травня 1693 р. до Москви дізнаємося, що «москвич, каменного дѣла мастер, Иосиф Димитриеве обѣялся выставить ему двѣ каменные церкви — одну в монастырѣ братском, а другую в пустынском св. Николая и получил по условию всѣ деньги 5000 рублей, борошно и солонину, а дѣло церквей еще не окончено и много не приведено до своего совершенства, и потому просил выслать сего мастера в Киев, так как по слухам он хочет ѣхать на работу в Смоленск»¹⁵⁰.

Станом на 16 червня 1693 року, як інформував царів І. Мазепа, «каменного дела мастер Осип Старцов, которой со мною... уговорился построить в Киеве две церкви каменных, по которому своему уговору, уже все деньги, и харчевые вещи забрал у меня, а дело церквей оных, и до половины своего строения еще не приведено»¹⁵¹. Улітку 1693 р. на будівництві Богоявленського та Миколаївського (Микільського) соборів замість очікуваних 100 чоловік працювало лише 30 робітників¹⁵². Із серпневого донесення І. Мазепи впливає, що за указом царів О. Старцева було відряджено зі Смоленська до Києва¹⁵³. Гетьман просив, аби «в Киеве его (Старцева. — Авт.) через пришлую зиму до лета додержати»¹⁵⁴. Оскільки далі замовник будівництва не турбує правителів Московії, то стає зрозуміло, що прохання його задовольнили і весною та літом великий обсяг будівельних робіт виконано на двох церковних спорудах. 2 жовтня 1694 р. І. Мазепа повідомляв царів з-під Переяслава, що «пошел я в путь свій х Киеву, имея от несколько лет мое намерение помолитися Господу Богу там»¹⁵⁵. Очевидно, саме тоді він мав можливість проінспектувати-ознайомитися із профінансованим ним будівництвом Богоявленського собору. До цієї урочистої дати та ювілею гетьмана й було виготовлено гравюру.

На ній зображено хрещення Іоаном Хрестителем Ісуса Христа на річці Йордані на місці переправи «Віфавара». Угорі над сином Божим височіє Дух Святий у вигляді голуба, який став знаком розпізнання для Предтечі під час проведення обряду («Над Ким Духа побачиш, що сходить і зостається на Ньому, це Той, Хто хреститиме Духом Святим. І я бачив, і свідчив, що Він Божий Син!»¹⁵⁶

038.
Богоявленський собор, зруйнований у 1935 р. 1935.
Фото С. Притикіна

Серед дійових осіб змальованого сюжету — апостол Андрій Первозваний, святі князі Володимир, Гліб та Борис, юні царі Іоан та Петро Олексійовичі, гетьман І. Мазепа. Гравер позначив святих для розпізнання їхніми йменнями.

Цей твір ніби демонструє досягнуту велику значимість гетьмана у колі святих князів, царів, бо ж він виявив себе за кілька років правління як державник, талановитий військовий діяч, мудрий керівник та охоронець православних традицій, цінностей. Завдяки його зусиллям у Києві постав чудовий собор, будуються інші храми. Автор, віддаючи шану правителю Гетьманщини, розмістив його у першому ряді впливових й відомих історичних осіб, натякаючи цим, що він здобув безперечний авторитет, має великі заслуги перед Батьківщиною, Богом, Апостольською церквою.

Під символами Мазеপিного герба Іоан Хреститель (тримає хрест із хоругвою родового знаку правителя Гетьманщини) здійснює важливе дійство хрещення. У такий спосіб автор дає зрозуміти, що гетьман має святого патрона-покровителя, який благословляє його на славу та добродіяння, захищає від ворогів та недоброзичливців.

Праворуч від Предтечі гравер не випадково помістив корабель з іконою Матері Божої. Ця художня деталь була зрозумілою для І. Мазепи та його сучасників. Йдеться про відому в ті часи чудодійну ікону Пресвятої Богородиці з Рудні на Чернігівщині¹⁵⁷. Вона набула такої популярності, що в січні 1689 р. настоятель Батуринського Крупицького монастиря Дмитро Туптало здійснив паломницьку поїздку до неї. У своєму діарії він записав, що «пробыл тут несколько дней, приказал я своему живописцу списать для себя оной чудотворной Пресвятыя Богородицы образ, мерою и подобием таковым, как есть»¹⁵⁸.

25 жовтня 1690 р. священник Василь з Рудні переніс чудодійну ікону до дівочого Києво-Печерського монастиря, настоятельницею якого була мати гетьмана. Намісник Києво-Печерської лаври ієромонах Паїсій писав про це І. Мазепі: «Як милосердна мати, котра знає все раніше, ніж ми попросимо й хочемо, зволила переселитись у своїй многочудесній, знаменитій іконі (що знайшлася за щасливої держави в Малоросійській землі, добророзумного правління вашого вельможного, великого нашого, милостивого патрона) на Печерські гори, і це іде від давніх часів, відколи віра православна возсіяла, — Пречиста Богородиця полюбила тут перебувати. Як фенікс відроджується, єдина на небесах і на землі володарка обновлює на всякому місці, а найбільше в цій, небові подібній, обителі чудеса. І як колись казала: „Прийду побачити місто і хочу там жити“. Нині, обновлюючи, виконує те дійово, довершуючи таке слово істини: „Це дім мій повік-віки, тут поселитися зволю я“. Золотий-бо скарб не хоче ховатися за грубим залізом, тож переселяється від простих, незручних для сполучення поселень на улюблене своє місце святої обителі, під золотий вінець святої церкви. І нема краще перебувати чистій, вибраній і золототворній посудині Діві Марії, як під чистим, вибраним, золотим вінцем. Подібен-бо подібному радіє»¹⁵⁹.

Намісник обителі, висловивши радість з цього приводу, усе ж просив у керманіча Гетьманщини, аби він вирішив проблему переміщення святині у саму Києво-Печерську лавру: «Знаючи дбання вашої вельможності, милостивого патрона святої обителі, свого щедрого благодійника, звіщаємо про це боже зволення і про перенесення ікони Пресвятої Богоматері. За своєю високою, богом дарованою розсудливістю, як премудрий вождь та добрий рейментар, зволь дати сподіване розпорядження вашої вельможності. І себе вручаємо милостивій увазі з готовністю до послуг наших при найнижчому до земного лиця поклоні»¹⁶⁰. Однак, як повідомив канцелярист С. Величко у своєму літописі, «гетьман того не дозволив»¹⁶¹. Палиця «Вручення ікони» (правдоподібно 1690–1691 рр.) вишивалася черниціями-гаптарками Київської Вознесенської обителі як відгук на помітну церковну подію. Вони подали її у своєму трактуванні: мовляв, Рудницьку ікону вручила самому гетьману Богородиця (іл. **039**). Адже саме під час

його правління проявилися її дивовижні можливості зцілювати людей, допомагати їм у вирішенні житейських проблем.

039. Палиця «Вручення ікони». 1689. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник (№ 414). Фрагмент

040. Ікона Братської Богоматері. Початок XVII ст. Втрачена після 1917 р. Публікація ілюстрації Л. Міляєвої. 1994

ключуємо, що це міг бути родич гетьмана, київський полковник Костянтин Мокієвський, який мав подібний вигляд (лисину, бороду). Т. Люта у своїй студії справедливо зауважила, що тоді ж цей старшина відреставрував «давньоруський Борисоглібський вишгородський храм... у дереві»¹⁶⁴. Причому останній «розташований вдаліні правого

Зазначимо, у ті часи мала велику популярність у Києві ікона Братської Богоматері. День її шанування проводився на Подолі 10 травня ходом від Богоявленської церкви до річки¹⁶². Проте, за легендою, цю ікону виліпили 10 травня 1662 р. біля Братського монастиря¹⁶³, вона пливла як пліт. На гравюрі ж бачимо образ Богоматері, який тримають ангели у човні. Та й ікона, знайдена 1662 р. (іл. **040**), має дещо відмінні деталі від зображеної гравером. Отже, гравюра «Хрещення Христа» фактично була своєрідним художнім панегіриком-подякою І. Мазепі. Усі деталі цього твору мали потішити лідера автономії, возвеличити його.

Автор гравюри дає нам вперше більш-менш вірогідне зображення гетьмана (іл. **041**): він з бородою, вусами, густим волоссям, яке спереду підрізане під «макітерку» і акуратно трохи спадає йому на чоло. Руки долонями з'єднані на рівні грудей в процесі моління. На гетьмані — жупан, поверх нього накидка-кирея, мабуть, з хутряним коміром. Звичайно, постать І. Мазепи дещо віддалена від головного дійства. Він — серед обраних спостерігає хрещення Христа. А тому його обличчя все-таки, зберігаючи головні контури, риси, не дуже чітко дрібними деталями. У 1694 р. І. Мазепа мав 55 років. Але на гравюрі йому можна дати і 25, і 35, і 45, і 50. У цьому зв'язку припускаємо, що гравер на-вмисне зробив його таким різновіковим, аби він не дуже контрастував у порівнянні з молодими царями. Однак, схоже, у цей час І. Мазепа ще мав гарний вигляд (іл. **042**): борода, густе волосся явно не сиві, вони ховали його справжній вік і робили молодшим. Гетьман, вочевидь, тримав себе у формі, опікувався здоров'ям, а тому й у свої роки здавався енергійним, привабливим чоловіком. Локалізація місця дії дає можливість визначити, хто стоїть дещо позаду праворуч від І. Мазепи. Оскільки у той час в Києво-Могилянському колегіумі навчався племінник гетьмана І. Обидовський, то зрозуміло, що саме його і зобразив гравер.

Цар Іоан помер 29 січня 1696 р., а тому його присутність на гравюрі дає можливість локалізувати часові рамки її створення. Це додатковий доказ того, що мідьорит виготовлено до кончини монарха. А отже, вищезгадані аргументи щодо появи твору в 1694 р. стають переконливішими.

Позаду між Петром І та І. Мазепою з-поміж інших козаків і старшин виразні обличчя з індивідуалізованими рисами — не виключаємо, що це міг бути родич гетьмана, київський полковник Костянтин Мокієвський, який мав подібний вигляд (лисину, бороду). Т. Люта у своїй студії справедливо зауважила, що тоді ж цей старшина відреставрував «давньоруський Борисоглібський вишгородський храм... у дереві»¹⁶⁴. Причому останній «розташований вдаліні правого

041. Іван Мазепа (у центрі). Фрагмент гравюри «Хрещення Христа»

042. І. Мазепа (у центрі), В. Дунін-Борковський (ліворуч), І. Обидовський (праворуч)

кута гравюри»¹⁶⁵. Таким чином, зображення київського полковника за царем та І. Мазепою цілком вмотивоване. Тим паче, що на гравюрі є й образи святих князів Бориса і Гліба як покровителів молодих царів.

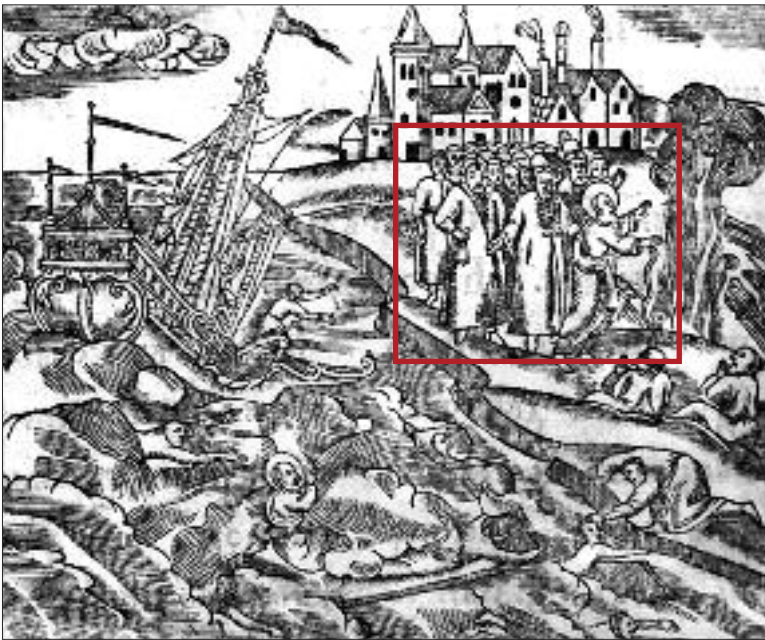
Розділ 6 В образі сотника Юлія (1695)

У грудні 1694 р. у друкарні Києво-Печерської лаври вийшов «Апостол»¹⁶⁶, який потім повторили в лютому 1695 р. з новою редакцією останнього аркуша (тут згадано царів Іоана та Петра Олексійовичів, московського патріарха Адріана, лаврського архімандрита М. Вуяхевича, гетьмана І. Мазепу з додатком київського митрополита В. Ясинського¹⁶⁷).

Книга має 45 ілюстрацій¹⁶⁸. В її оформленні взяли участь гравери ТТ, Ілія, Феодор А., ТП, Іван Реклінський, ВЛ¹⁶⁹.

«Апостол» — це богослужебна книга, що розповідає про діяння та послання апостолів¹⁷⁰.

Один із сюжетів присвячено апостолу Павлу, якого як арештанта з в'язнями везли на суд у Рим. У книзі йдеться про те, як під час перевезення святого у морі розігрався великий шторм. Команда для полегшення корабля прагнула викинути багато речей, вантаж. Більшість втратила надію на спасіння. Та усіх підбадьорив апостол Павло своїм передбаченням майбутнього: їхній корабель пропаде, а вони врятуються на невеличкому острові. Зрештою так і трапилося. Корабель сів на мілину, а його пасажери добралися суходолу. Команда охоронців хотіла винищити в'язнів, аби вони не втекли, але сотник Августового (імператорського) полку Юлій, який засимпатизував апостолу Павлу, не дав це зробити. Невдовзі усі врятовані були свідками дива на острові Меліта. Із купи хмизу, що складали для багаття, вискочила гадюка і обвилася довкруг руки апостола. Усі думали, що він, ужалений, тут же і помре. Але він скинув її у багаття, і з ним нічого не трапилося. Свідки цього почали говорити, що він Бог.

043.
Ілюстрація до книги
«Апостол» (Київ, 1695)

На ілюстрації (іл. **043**), що відображає цей сюжет, показано дві події: по-перше, сідання корабля на міліну і добирання екіпажу, воїнів, в'язнів вплав, на плотях, на дошках до берега; по-друге, здійснення апостолом Павлом дива. Автор гравюри в образі сотника та його підлеглих (іл. **044**) зобразив українську старшину. Вона у застібнутих кунтушах, шапках-султанках. На передньому плані в образі сотника схематично показано гетьмана І. Мазепу. Він сухорлявий, довголиций, з борідкою. За ним стоїть генеральний обозний В. Дунін-Борковський, праворуч від останнього правдоподібно — генеральний суддя С. Прокопович, а ліворуч — генеральний писар В. Кочубей (тримає у правій руці свічку). Художник, що виконував волю соратника гетьмана, архімандрита Києво-Печерської лаври Мелетія Вуяхевича, цією композицією немовби говорив: попри те, що Мазепа та його наближені є слугами царя і люди залежні, не завжди роблять все у власних

044.
Українська старшина
та апостол Павло.
Ілюстрація
(«Апостол»,
Київ, 1695)

інтересах, все ж вони схилиються перед волею Бога, суворо дотримуються апостольських настанов.
Зазначимо, що в «Апостолі» поміщено також зображення української старшини на форті книги «Вінець Христов» (1688) без заголовку, але із символами герба І. Мазепи (докладніше про це у розділі 1).
Гравери, малярі доби правління гетьмана дуже часто зображали керманіча України в обладунках римського воїна. В ілюстрації ж книги «Апостол», розрахованій на загал, сотника Юлія ніби наблизили до українських реалій, зробили з нього упізнаваний образ.

Розділ 7 На дзвоні «Голуб» (1698)

У 1699 році І. Мазепа відзначав 60-річчя. До цієї дати у Батурині було збудовано Вознесенську церкву, на дзвіницю якої встановили дзвін «Голуб». Він символізував припинення війни (того року справді у січні завершилося протистояння з Османською імперією так званим Карловицьким миром та перемир'ям росіян з турками).

На дзвоні «Голуб» (іл. **045**), вилитому тоді ще молодим глухівським майстром-людвисарем Карпом Йосиповичем Балашевичем, серед красивої барокової оздобы — зображення гетьмана І. Мазепи на повний зріст (іл. **046**). Звичайно, металевий витвір має свою специфіку виражати дійсність. Попри велике бажання авторів бути вірними натурі, все ж таки процес лиття міг внести певні корективи у їхній первісний задум.

Проте, як би там не було, робота К. Балашевича мала вдовольнити гетьмана не тільки величию дзвона, його красою, а й вірністю образу зверхника України. Можливо, він вийшов дещо деформованим, однак упізнаваним. На дзвоні бачимо І. Мазепу з вусами, бородою, у традиційному гетьманському вбранні. Він тримає у правиці підняту булаву, немов демонструє силу своєї влади. Мистецтвознавець Б. Пилипенко, виявивши у 1927 р. Мазепин дзвін у Домницькому монастирі¹⁷¹, детально його оглянув. Оскільки фотографічне зображення цієї пам'ятки, поширене у науковій літературі, дуже контрастне, нечітке, для нас важливі зауваги дослідника про подібність цього портрета зверхника України із рисунком з літопису С. Величка: «На обох виображеннях майже тотожний рух руки, спертої на бедро, погірдливо посаджена голова, продовгасте обличчя, тонкі вуса, підкреслений виступ губ та характерне довге підборіддя, вкрите борідкою. Ракурс голови з тотожним головним убором ще більше відзначає подібність рис чола, розрізу очей та абрису носа. Висока художня якість виображення з літопису Величка, безсумнівно використання найтипівіших джерел за ілюстративним призначенням твору, подання герба, булави, нарешті, наведені риси спільності з портретом на дзвоні переконують у тому, що і постать літопису Величка має за джерело розповсюджений, всталений малярський зразок офіційного типу»¹⁷².

Це зображення підтверджує важливу деталь у зовнішності гетьмана: у середині та наприкінці 1690-х років він носив бороду. Отже, це певною мірою відображало його уподобання.

045.
Дзвін «Голуб»
(зі знімка Б. Пилипенка з книги
О. Оглоблина «Нариси
з історії України. Випуск VI»,
Київ, 1941, с. 15)

046.
Зображення І. Мазепи
на дзвоні «Голуб»
(фото Б. Пилипенка з книги
О. Оглоблина «Нариси
з історії України. Випуск VI»,
Київ, 1941, с. 14)

Замовником великого дзвона «Голуб» був сам гетьман І. Мазепа. Про це дізнаємося з напису на ньому: «Року 1699 благоволением благословением бога во троици единого оца и сына и святого духа стараниемже и коштом ясне велможного его Илти пна иона степановича мазепы гетмана сооружися сеи дзвон в глухови до города Батурина до храму воскресения христова»¹⁷³. На дзвоні майстер також вилив герб Мазеп (іл. **047**), ініціали гетьмана та перші літери його титулу (**І.С.М.Г.В.Е.Ц.П.В.З.**). Історична пам'ятка важила 640 кілограмів, мала висоту 95 сантиметрів та діаметр 95 сантиметрів¹⁷⁴. Її також було гарно прикрашено рослинним орнаментом, обличчями ангелів з німбами.

Хоча дзвін «Голуб» був ранньою роботою молодого майстра К. Балашевича, усе ж її складність дає підстави стверджувати, що до 1699 р. він отримав добру науку від свого батька Йосипа Балашевича, а тому міг взятися за виконання відповідального завдання. Син, навчаючись в останнього литтю гармат, мабуть, багато літ був «у тіні». Лише в 1697 р. він самостійно вилив гармату «Конотоп»¹⁷⁵ та у 1698 р. бронзову мортиру¹⁷⁶. Вірогідно, форми для створення образу гетьмана, його герба він готував із допомогою ескізів відомих граверів. О. Мальченко припускає, що у Глухові гравіюванням та різьбленням орнаментів на гарматах займалися спеціальні майстри-чеканщики, різьбярі¹⁷⁷.

Як дзвін потрапив до Домницького монастиря — достеменно невідомо. Воскресенська церква стояла на Гончарівці¹⁷⁸, а не в «центрі міста», як стверджує В. Свербигуз¹⁷⁹. На зведення її та Покровської гетьман свого часу виділив 15 000 золотих¹⁸⁰. За описом 1726 р., після спалення Батурина 2 листопада 1708 р. «на Гончаровцѣ, где он змѣнник Мазепа сам жил з садом, в оном дворе камяніе полати пустие и разбитие, тамже церковь деревяная цѣла з нѣкоторою частю иконостасу»¹⁸¹. З цього документа видно, що храм багато літ стояв пустою серед руїн, не використовувався.

Однак, на нашу думку, поява дзвону «Голуб» у Домницькій обителі не випадкова. Цей монастир був фамільним для родини Мазеп, гетьман його започаткував та розбудував. Отож коли у листопаді 1708 р. правитель Гетьманщини з Карлом XII з'явився на попелищі гетьманської столиці, то, ясна річ, не міг залишити церковну святиню на поталу ворогу — адже за герб та зображення «изменника» пам'ятка заслуговувала обов'язкової акції переплавлення. Тому прилаштування цінної реліквії у Домницькому монастирі виглядає закономірним і логічним рішенням.

047.
Дзвін «Голуб».
Фрагмент.
Фото Б. Пилипенка

048.
Фрагмент
«Голуба» нині. Фото
Вадима Андреева

049.
Фрагмент
«Голуба» нині. Фото
Вадима Андреева

050.
Сучасне фото
дзвона «Голуб»

Варто сказати, що після спалення військом О. Меншикова й Крупицько-Батуринського монастиря ченцям швидше всього на зиму теж довелося шукати прихистку. Віддалена від центральних шляхів обитель найбільше для цього підходила.

Додамо до цього, що К. Балашевич виготовив ще дзвони для Предтеченської церкви в Стародубі та Різдво-Богородицької церкви (1700) у Глухові¹⁸². Вершиною його творчих здобутків була відлита з бароковою пишністю у 1705 р. гармата «Лев»¹⁸³.

Мистецтвознавець Б. Пилипенко у часи знищення дзвонів, використання їх як сировини для виробництва металу подбав, аби визначну пам'ятку людвисарства XVII ст. перевезли до Чернігівського державного музею¹⁸⁴. Однак і там вона опинилася під загрозою утилізації у ході кампанії вилучення дзвонів кінця 1929 — початку 1930-х років¹⁸⁵. У 1931 р. трест «Металолом» зажадав від музейників передати металеві пам'ятки, які раніше ніби влада й взяла під охорону. Всупереч протесту директора Чернігівського музею М. Вайнштейна, надісланому 5 квітня в НКО УРСР, Мазепин дзвін належало здати в металобрухт¹⁸⁶. Проте ще до 1941 р. його експонували у вестибюлі музейного закладу¹⁸⁷.

Довго вважалося, що насправді людвисарську пам'ятку втратили під час лихоліття Другої світової війни. Однак у 2015 році під час огляду дзвіниці Никольського собору Оренбурга російський історик Аркадій Тарасов виявив на ньому дзвін «Голуб»¹⁸⁸ (іл. **048**).

Як з'ясувалося, один із трьох вагонів, в яких влітку 1941 року перевозили до Уфи евакуйовані експонати Чернігівського державного музею, загубився¹⁸⁹. Зрештою він опинився в Оренбурзі (тоді Чкалов). До цього міста прибуло в 51 ящику та 10 скринях 1398 експонатів з Чернігова¹⁹⁰ (в акті від 3 листопада 1942 р. зазначається, що комісією «принято на учет 83 места», при цьому «общее количество описанных экспонатов 20 243*»¹⁹¹). Крім особистих речей Б. Хмельницького, І. Мазепи, І. Скоропадського, сюди привезли 9 гармат, 13 дзвонів¹⁹².

На жаль, у серпні 1944 р. до Чернігова повернули лише 10 дзвонів¹⁹³. До того ж через погані умови зберігання й вологість частину експонатів безповоротно втрачено. З якихось причин дзвін «Голуб» у 1945 р. передано до Никольського собору¹⁹⁴ (іл. **049 та 050**).

Розділ 8
На фронтиспісі «Патерика» (1702)

У червні 1702 р. друкарня Києво-Печерської лаври видала «Патерик, или Отечник Печерский»¹⁹⁵. Це було третє видання після друку 1661 та 1678 років¹⁹⁶. Воно повторювало титульний аркуш і гравюри попередніх¹⁹⁷.

У грудні 1702 р. друкарня Києво-Печерської лаври видала вчетверте «Патерик, или Отечник Печерский»** (при цьому видавці все-таки його позначили як третє видання). У ньому вміщено велику, на 25 сторінок, передмову архімандрита Йоасофа Кроковського, присвячену Петру І. Духовний ієрарх розмірковував про миротворчі зусилля царя, возвеличував орла як символ монархічної влади і охоронця спокою, дякував правителю Московії за турботу про Києво-Могилянську академію, «обитель Свято-Печерскую»¹⁹⁸.

На фронтиспісі «Києво-Печерського патерика» 1702 р. (іл. **051**) відомий український гравер Л. Тарасевич відобразив в алегоричній формі перемогу російсько-українського війська у взятті Азова, Казикермена. Ці міста, зокрема, фігурують у написах унизу гравюри («Де паде град великий Вавилон [нижче написано: Азов] и ты, Капернаум, до небес вознесыйся, низвержен еси [нижче написано: Кизикиремен]»)¹⁹⁹. За титульним аркушем, перед фронтиспісом, вміщено віршовані рядки, де частково пояснюється ідея зображеного на гравюрі:

Миротлорчи предстоят от пещер моляще,
Матере со сыном за мир благодаряще,
А видяще над змеем победу, тож просят
И над лвом зловерия обет же относят.
Яко сотрен змий, сице и лев пораженный
Будет, богородичен враг той заглаженный.
Поправши змия и лва врага победитель,
Будет царь благоверный вещает Спаситель.

* Дуже завелика цифра. Очевидно, члени комісії посилаються на «чернігівський» музейний опис, який стосувався експонатів, розміщених у трьох вагонах. Цей документ датується 3 листопада 1942 р. А в «Довідці про стан зберігання музейного майна Чернігівського, Рязанського і Дніпропетровського музеїв» від 9 січня 1943 р. зазначається, що «по Черниговскому музею с 5-го июня до сих пор не составлены описи из-за отсутствия научных сотрудников» (Справка / Публікація М. Блакитного // Сіверянський літопис. — 2016. — № 3. — С. 55–56.)

** Повністю його назва така: «Патерик, или Отечник Печерский, содержащ жития святых преподобных и богоносных отец наших, просиявших в пещерах. Составлен прежде тремя списателями печерскими святыми: Нестором, летописцем Печерским, Симоном, епископом Владимирским и Суждалским, и Поликарпом, архимандритом Печерским. За благополучныя же державы пресветлейшаго, державнейшаго и благочестивейшаго великаго государя нашего царя и великаго князя Петра Алексиевича, всея Великия, и Малыя, и Белья России самодержца, в святой великой чудотворной Киево-Печерской лавре ставропигии святейшаго архиепископа московского и всея России и все северных стран патриархи. При всечестном отцу архимандриту тояжде лавры Иоасафу Кроковском. Третье типом обновися. В лето от воплощения бога слова 1702, месяца декабря».

051.
Тарасевич Л.
Фронтиспіс
«Києво-Печерського
патерика». 1702

052.
Тарасевич Л.
Фронтиспіс «Києво-
Печерського
патерика». 1702.
Фрагмент

053.
Борис Петрович Шереметев.
105 × 78,5 см. Полотно, олія.
Державний російський музей

На фронтиспісі відображено й початок Північної війни: автор блискавками від царського герба-орла карає лева, що уособлює Швецію. «Противящихжеся вашей монаршой державе супостатов,— пояснював цю художню деталь у передмові Й. Кроковський, — и со лвом своим на честь Божию и пресвятой Девы Богородицы рыкающих и зловерием своим веру православную поглотити хотящих, ваше пресветлое величество храбростию и гневом своим праведно движимым устрашает и от своя области со велиею нанесенною им язвою отгоняет».

Правдоподібно, це грудневе видання «Києво-Печерського патерика» 1702 р. довелося робити на замовлення І. Мазепи, який їздив у Москву з подарунками у січні 1702 р.²⁰⁰, жовтні — листопаді 1703 р.²⁰¹ Книга адресувалася для читання царю та була йому піднесена²⁰².

054.
Тарасевич Л.
Гравюра, присвячена
перемозі російсько-
українського війська
під час взяття Азова
та Казикермена.
1702. Фрагмент.
Інститут рукопису НБУ
ім. В. Вернадського

055.
Тарасевич Л. Фронтиспіс «Кієво-
Печерського патерика». 1702. Фрагмент.
Один із чітких відбитків видання

У композиції фронтиспіса праворуч зображено схематично царя Петра I та його сина. Д. Степовик вважає, що ліворуч в обладунках лицаря пронизує списом дракона Б. Шереметев, який «уподібнений до Юрія Змієборця»²⁰³ (іл. **052**). Ми з цим не можемо погодитися, бо успіх Азовських походів залежав не тільки від цього полководця. Таке протиставлення Б. Шереметева царю, котрий безпосередньо організовував взяття Азова, не міг поставити за мету автор. На нашу думку, лицар, що наколює дракона, усе-таки Георгій Переможець (Юрій Змієборець), патрон імператорів та київських князів. Саме так тлумачить цей образ і Л. Райгородський²⁰⁴. Б. Шереметева (іл. **053**) правдоподібно зображено у кінному ряду вершників третім за царем та його нащадком.

У відбитку гравюри Л. Тарасевича (зберігається в фондах Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського) обличчя героїв чіткіші (іл. **054**).

Дослідники «Патерика» та вміщеного у ньому фронтиспіса зазначають, що цар Петро I зображений «в оточенні воїнів»²⁰⁵. Але оскільки Л. Тарасевич був українським гравером і готував ілюстрації до подарункового видання царю від Гетьманщини, гетьмана, Кієво-Печерської лаври, то, ясна річ, він

056.
Тарасевич Л.
Фронтиспіс
«Кієво-Печерського
патерика». 1702.
Національна бібліо-
тека України
ім. В. Вернадського,
колекція кириличного
друку, Кир. 216п
(прим. № 12725ст.)

старався відобразити поряд з монархом та його сином не просто лицарів перемоги, а тих, хто посправжньому допомагав брати Казикермен та Азов. Саме від них залежав успіх кампанії.

Не має сумніву, що на фронтиспісі гравер помістив українську старшину. Вона, на нашу думку, стоїть внизу праворуч (ще один якісний відбиток (іл. **055**), «московський»), оскільки є представниками залежної автономії. Козацьке командування, яке керувало мобілізованими городовими полками, козакі стали основою переможного взяття турецьких фортець. І. Мазепа — в лицарських обладунках (перший біля царя). Його щит дуже схожий на зображений у гравюрі Олександра Тарасевича (Іоан Хреститель, 1700 р.). Він містить бойовий гостряк у серцевині зірки-квітки, яку огортає півмісяць. Тобто тут своєрідно, не виключно (як у деяких творах) і без акцентації на цьому уваги та майже приховано проглядаються елементи герба І. Мазепи. Гетьман мав невеличку борідку, гострий ніс. За ним міг бути змальований

057.
Невідомий художник поч. XVIII ст.
Взяття Азова. Російський музей,
м. Санкт-Петербург

058.
Невідомий художник поч. XVIII ст. Взяття
Азова. Фрагмент. Російський музей,
м. Санкт-Петербург

059.
Азовська Божа Матір.
Ікона початку XVIII ст.

чернігівський полковник, наказний гетьман (під час походу на Азов) Яків Лизогуб. Але він помер у 1698 р. Тому найпевніше гравер відразу за І. Мазепою зобразив генерального обозного В. Дуніна-Борковського. Останній помер 4 березня 1702 р., за декілька місяців від виходу книги. Однак треба зазначити, що процес ілюстрування, набирання, друкування видання у тих реаліях був довгим. Тому В. Дунін-Борковський у такий спосіб міг залишитися на ілюстрації і після своєї смерті. Зазначимо, що Д. Ровінський датує цю гравюру 1701 р.²⁰⁶ І він має певну логіку: адже до 1700 р. рік починався з 1 вересня. Можливо, у Києві ще «Патерик» датували за старим часом, тобто грудень 1702 р. насправді був груднем 1701 р.

Зазначимо, що під час здійснення друку грудневого «Патерика» 1702 р. відбитки ілюстрацій були різної

якості (іл. **056**), тому вони дещо різняться. У Москву було направлено кращий варіант книги. Відома копія сюжету фронтиспіса Л. Тарасевича невідомого автора, однак він спотворив обличчя головних героїв оригіналу²⁰⁷, зокрема цар несхожий на себе.

Було виготовлено й кольорову копію цього твору (іл. **057**). Щоправда, на ній, крім Петра І, усі інші персонажі не були прив'язані до конкретних образів (іл. **058**). Сюжет став популярним і в іконописі. Відомі декілька ікон «Азовська Божа Матір» (іл. **059**). Також фрагмент фронтиспіса «Патерика» відтворено на титулі книги «Политиколепная апофеосис», виданій 1709 р. у Москві²⁰⁸.

Розділ 9

Біля Успенської церкви (1702)

У грудневому «Патерику» 1702 р.²⁰⁹ вміщено 45 гравюр Л. Тарасевича, 42 з яких помічені його ініціалами. В основному це зображення історичних осіб, святих, праведників («Преподобний Антоній Печерський», «Преподобний Феодосій Печерський», «Преподобний Ісакій Печерський», «Преподобний Варлаам Печерський», «Преподобний Григорій, чудотворець Печерський», «Преподобний Никон Сухий» та ін.)²¹⁰. Нашу ж увагу привернув майстерно виписаний сюжет із освяченням Успенського собору. Тут бачимо великий хід священників з хоругвами, за ними йдуть світські особи (іл. **060**). Процесію у складі духовних осіб, старшин, панянок, міщан, козаків супроводжують старці з поводитирями, каліки, жебраки, діти-сироти, які просять милостиню. Попри невеликий розмір ілюстрації, що займає дві третини аркуша, гравер віртуозно зобразив тонкими штрихами живописну картину церковного ходу. Хоча обличчя, постаті героїв мініатюрні, усе ж художник зумів надати частині з них індивідуальних рис, виразності (іл. **061**). В одній з центральних фігур ходу освячування собору вгадується (іл. **062**) І. Мазепа (саме він як один з головних учасників дійства привернув увагу, на нього озираються двоє учасників заходу). На гетьмана падає світло від сонця (тінь від нього бачимо на землі), а тому частина його

060.
Тарасевич Л.
Освячення Успенського
собору. Гравюра. 1702

голови вилискує (хоча можна подумати, що то записина). Попереду юнак несе гетьманський бунчук.

На те, що йдеться про Івана Мазепу, натякається й в оповіді про знамення та чудеса довкола освячення церкви Печерської. За легендою, у давнину в Києві жили два товариші — Іоан та Сергій. Якось перший захворів і, помираючи, попрохав друга потурбуватися про його сина Захарія та передати останньому після повноліття родинні кошти (1000 гривень сріблом і 100 гривень золотом). Однак коли хлопцю виповнилося 15 років, Сергій сказав йому, що батько жодних грошів йому не залишив. Захарія попросив підтвердити це перед чудотворною іконою Богородиці. Сергій виконав прохання, та, коли хотів поцілувати образ Богородиці, якась сила не допустила його до неї. Вражений чоловік перелякався і послав людей, аби у нього дома

знайшли сховану посудину. Як з'ясувалося, у ній посланці знайшли дві тисячі гривень срібла і двісті гривень золота. Отримавши цей подвійний скарб, Захарія розцінив його як Божий дар, а тому передав усе до Печерського монастиря ігумену Іоану та сам постригся у ченці. «Оным же сребром и златом поставлена бысть Ц[е]рков с[вя]таго Иоанна Пр[ед]т[е]чи, — повідомляє „Патерик“, — удуже на полату с[вя]тыя великия Ц[е]ркви Печерския восходят: во память Иоанна Болярина, и сына его Захарии, еюже бысть сребро

061.
Тарасевич Л. Церковний хід.
Фрагмент «Освячення
Успенського собору». 1702

062.
Тарасевич Л. Іван Мазепа.
Фрагмент «Освячення
Успенського собору». 1702

и злато»²¹¹. Тобто за ці кошти збудовано дві церкви — Іоана Предтечі та Успенську²¹². Давня легенда перегукувалася із реальним ктиторством І. Мазепи щодо цих церковних споруд. Йому ніби з давнини передався заповіт боярина Іоана множити кошти на духовні потреби Печерської обителі, дбати про уславлення імені свого патрона Іоана Хрестителя.

Відразу за сюжетом про заснування церков вміщено ілюстрацію церковного ходу довкола головного собору Києво-Печерської лаври. І хоча в «Патерику» йдеться про подібний церковний хід відразу після його відкриття у давнину, майстер гравюри фактично відобразив те, що міг бачити в обителі.

Кінець 1680-х — 1690-ті роки — активна розбудова та реставрація церков Києво-Печерської лаври. Насамперед значні кошти гетьманської скарбниці, 20 500 дукатів²¹³, було вкладено в головний Успенський собор, до якого «прибудовано дві бічні широкі нави»²¹⁴, виконано реставраційні й опоряджувальні роботи. Завдяки позолоченню семи грушоподібних бань він набув величності, божественної легкості. Декоративне оздоблення поєднало його з практикою українського бароко. Гетьман подарував храму великий срібний підсвічник за 2000 імперіалів, золоту чашу з Євангелієм у золотій оправі (2400 дукатів), золоту митру (3000 дукатів), а також інші прикраси²¹⁵. Крім згаданого, пізніше, у 1704 р., покровитель лаври профінансував оздоблення коштовними срібними бляхами вівтаря над похованням Феодосія Печерського²¹⁶. Інтер'єр храму було прикрашено дорогими срібними лампадами (863 талери), що освічували усе церковне приміщення²¹⁷.

Отже, у кінці 1690-х років — на початку 1700-х на території Києво-Печерської лаври відбувалися церковні ходи не тільки з нагоди релігійних свят, а й у зв'язку з істотним оновленням, будівництвом церковних споруд обителі. У цих заходах брали участь гетьманські урядовці, зокрема й Іван Мазепа. Саме цей момент і відобразив вдячний сучасник гетьмана у гравюрі.

Розділ 10

В образі Іоана Предтечі

Гетьман І. Мазепа народився 29 серпня 1639 року в день вшанування пам'яті усікновення глави Іоана Хрестителя (нині ця дата припадає на 11 вересня, докладніше про згадане у розділі 13). За православною традицією він і отримав ім'я визначного пророка. Останній став його небесним покровителем-захисником.

Під час правління гетьмана Іоан Предтеча стає улюбленим персонажем художників тієї доби. Ктитора соборів, монастирів часто змальовують у цьому образі. Оскільки І. Мазепу запрошували на відкриття відреставрованих або збудованих церковних споруд, то, ясна річ, він міг спостерігати не тільки за реалізацією задумів зодчих, а й за, так би мовити, своєю «художньою присутністю» на стінах храмів. Церковники старалися догодити керманичу Гетьманщини, представивши йому для огляду чергову роботу маляра. Саме завдяки цьому до нас дійшли зображення Івана Мазепи в стінописах храмів. В образі Іоана Предтечі показували гетьмана й відомі майстри гравюри.

Нижче подаємо атрибуцію кількох таких зображень.

Будівництво Троїцького собору в Чернігові розпочато 30 квітня 1679 р.²¹⁸ Як зазначалося в одному з документів, на запрошення архієпископа Лазара Барановича наступного року «майстра немецкой породы на имя Ивана Баптисту, которого для поправки церкви пастырское до Чернигова из Литвы зятягнуено»²¹⁹. Очевидно, коштів на зведення величного храму не вистачало. Через це будівництво велося мляво. Можливо, саме через це Л. Баранович негативно оцінив діяльність І. Самойловича після його падіння. Архієпископу довелося самотужки збирати кошти на Троїцький собор, він навіть подарував свій млин на потреби відповідального будівництва²²⁰. Новий гетьман по-іншому поставився до прохань архієпископа. Універсалом від 8 травня 1688 р. І. Мазепа, «уважаючи ...значную скорб ясне в Богу преосвященного его милости господина отца Лазаря

Барановича... в млинах, в маетностях его пастирской милости найдующихся, владзи его ж пастирской милости в свіжопрошлых літех отдалених, отказующихся тепер подлуг uznania самой слушности, приворочаем до катедре архієпископии черніговской млини все, в бистрику на реці Реті стоячи, именно млин Гациков, млин Гаврилов, млин Головнин, позволяючи з них тую ж знову части пожитков всяких брати на пастиря его милости, яко и прежде збиралося»²²¹. Відібрав гетьман на користь Л. Барановича кілька

млинів і у старшин, які за певних обставин ними заволоділи²²². Правитель Гетьманщини також виділив на закінчення Троїцького собору 10 000 золотих²²³. У 1805 р. на його західному підбаннику зафарбували напис, який свідчив про фундатора та рік зведення монастирської споруди: «Совершился року 1695 при державе великодержавных православных монархов государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича и Петра Алексеевича всея Великая и малая и Белья России самодержцов, в патриаршестве же великого господина святейшего Адриана патриарха московского всея Руси, самодержащу престол архископии Черниговской ясне в Богу преосвященному Феодосию Углицкому, коштом ясновельможного его милости пана Иоанна Мазепы, гетмана войск их царского пресветлого величества запорожского, усердным же тщением и трудолюбием всечестного отца игумена Лаврентия Крщоновича»²²⁴.

Того ж року після освячення Троїцького собору (12 травня 1695 р.), правдоподібно 20 липня²²⁵, до нього перенесено з Іллінської церкви чудотворну ікону Іллінської Богоматері. За згадкою літописця С. Величка, «гетьман Мазепа, віддаючи хвалу Богу і пресвятій Діві Богородиці за з'явлені йому добродійства, що підняли його від злиденного гноїща, звільнивши від тісних запорозьких кайданів... і посадили із земними князями, поставивши його гетьманом землі Малоросійської (оскільки всяка влада від Бога за апостольським словом), немалим коштом зробив срібнокований кіот пречистої

063.

Образ Іоана Предтечі (до реставрації) в Троїцькому соборі м. Чернігова. Фото з колекції А. Адруга

064.

Образ Іоана Предтечі (після реставрації) в Троїцькому соборі м. Чернігова

065.
Композиція
«Хрещення
Ісуса Христа»
в Троїцькій
надбрамній церкві

Богоматері в Чернігівському Святотроїцькому Іллінському чудотворному монастирі. За це йому отець Лаврентій Крщонович, ігумен тодішньої обителі тієї Троїцької, воздаючи гетьману подяку, написав дедикацію»²²⁶. Подякував І. Мазепі за цей коштовний витвір мистецтва і Данило Туптало у книзі «Руно орошенное» (1696). На срібній шаті 350 сантиметрів заввишки та 158 сантиметрів завширшки²²⁷ внизу розміщено герб гетьмана, його ознаки сильної влади: гармати, діжки з порохом, ядра, рушніці, списи, козацькі клейноди. Дослідники припускають, що автором ескізу шати міг бути Л. Крщонович, а виконавцем — один із досвідчених золотарів київського художнього осередку.

Головному ктитору храму було присвячено намальований при вході праворуч образ Іоана Предтечі (іл. **063**), святого патрона І. Мазепи. На думку мистецтвознавця А. Адруга, за тодішньою традицією автор малювання міг зобразити гетьмана у вигляді святого²²⁸. У такий спосіб місцеві церковнослужителі вшанували свого ктитора. Це версія має під собою реальну основу, оскільки традиція вивішувати у храмах портрети благодійників була поширеною. Так, в Успенському соборі висіло зображення померлого генерального обозного Василя Дуніна-Борковського. Крім того, ктиторів зображали у картинах на релігійні теми. Візуально Іоан Предтеча справді нагадує гетьмана з гравюри «Хрещення Христа», а також з портрета літопису С. Величка. До того ж цей образ практично ідентичний з тим, яким показано правителя Гетьманщини в іконі «Преподобного Варлаама Хутинського, святого мученика Іоана Воїна та преподобного Варлаама Печерського» (1691)(про це детальніше у частині II, розділ 1). Тож і ми зараховуємо це зображення до ряду вірогідно-достовірних. На жаль, пізніша реставрація зображення Іоана Предтечі дещо змінила-спотворила його образ (іл. **064**).

У Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської лаври у композиції «Хрещення Ісуса Христа» (іл. **065**) зображено Іоана Хрестителя, покровителя І. Мазепи. Цей євангельський сюжет розміщено у західній частині

південного склепіння. Художник, роблячи настінний розпис, в образі Предтечі постарався змалювати образ гетьмана. Зображення останнього дуже схоже на портрет Мазепи, вміщений у літописі С. Величка. Тут ще гетьман виглядає на років 40–55, у нього видовжене лице, продовгуватий ніс.

Відомий майстер гравюри О. Тарасевич у 1700 році у своєму новому творі зобразив гетьмана в образі Іоана Хрестителя²²⁹ (іл. **066**). Якщо у Троїцькому соборі (Чернігів), Троїцькій надбрамній церкві (Київ) ці зображення Предтечі можна було пов'язати з І. Мазепою лише шляхом порівняння, згодом, то у цьому випадку гравер залишив для ідентифікації правителя України досить красномовні деталі: його герб з ознаками влади (булави, клейноди, зброя, гармати, щити, військовий обладунок) займає чи не четверту частину твору. Іоан Хреститель, опираючись на гетьманські символи, зображений із сувієм Євангелія від Івана, розгорнутому на рядках: «Бысть ч[е]л[ове]к посла[н] о[т] Б[о]га имя ему Іоан». Цікаво, що обрамлення герба у цьому творі подібне до того, яке бачимо на гравюрах «Хрещення Христа» та на другому аркуші книги Д. Туптала «Руно

066.
Тарасевич О.
Іоан Хреститель. 1700

067.
Герб Мазепи.
Руно орошенное.
1696

068.
Тарасевич О.
Іоан Хреститель.
Фрагмент. 1700

орошенное» (Чернігів, 1696 р.) з невеличкими варіаціями (іл. **067**). Це засвідчує дуже ймовірне авторство О. Тарасевича. Хоча, можливо, художник дотримувався певного канону у висвітленні ознак-символів гетьманської влади.

Потрет Іоана Предтечі — І. Мазепи конкретизований, з індивідуальними рисами видовженого обличчя. Герой гравюри має акуратну доглянуту борідку, розчесане від верхів'я середини лоба на два боки волосся, невеличкі вуса, гострий ніс, округлі, дугоподібні брови (іл. **068**).

Розділ 11
Версія малярів Софійського монастиря

На початку XVIII століття малярі Софійського монастиря, розписуючи стіни митрополичого собору, у західній частині центральної нави помістили композицію «Перший Вселенський собор» (іл. **069**), у якій праворуч від імператора Костянтина змалювали серед світських осіб й І. Мазепу²³⁰ (іл. **070**). На зображенні почесне місце серед церковних ієрархів і святих гетьман зайняв не тільки тому, що у той час більше десятиліття правив на Гетьманщині, а й тому, що мав досить великі владні повноваження, зокрема вони поширювалися й на церковників. Адже у гетьманській столиці прямо або опосередковано вирішували, хто буде очолювати духовну паству в Чернігові, Переяславі, Києві.

069.
Композиція
«Перший
Вселенський собор»
у Софії Київській

Причини появи образу І. Мазепи на стінах Софійського собору були іншими. У мріях староукраїнської еліти оновлення вітчизни Руси-України мало починатися з відродження Києва — другого Єрусалима, який мислився як величезний храм, вітварем якого є Свята Софія²³¹. За доби І. Мазепи ця ідея набуває не тільки поширення, а й реального втілення. Гетьман спрямовує на відбудову, реставрацію церков, соборів Києво-Печерської лаври, Києво-Братського, Софійського, Кирилівського та інших монастирів величезні кошти. Вони у десятки разів перевищують вкладення та ктиторство його владних попередників. Уже в 1705 р. Ф. Прокопович на день святого Володимира зазначав у своєму слові, що Київ «усі християни одностайно називають другим Єрусалимом і новим Сіоном»²³².

При цьому відзначимо, що передумовою церковно-будівельного буму в Києві стали універсали, які додали практично кожному монастиреві додаткові маєтності й підтверджували давні. Так, гетьман, «поглядаючи... на зветшілость и за давностю часу значние руйны катедральной престолной церкви митрополий Киевской, Галицкой Святой Софии, которая не может прийти до первого совершенства и оздобы»²³³ надав Київському Софійському монастиреві село Комарівку Ніжинського полку, його «тяглие и посполитие люде» мали відбувати повинність і заробляти кошти для відродження обителі. У 1689–1690 рр. власністю її також стають села та містечка Муровськ, Церковище, Білогородка, Рословичі, Мала Бугаївка, Снетинка, Крушинка, Мархеловка, Жилини, Трипілля²³⁴. Універсалом від 17 травня 1696 р. монастир отримав право утримувати перевіз через річку Десну поблизу Ковчина²³⁵. У 1703 р. гетьман підтвердив за обителю право на озеро Расине²³⁶. Усе це сприяло поліпшенню фінансового забезпечення резиденції київського митрополита.

Під час приходу І. Мазепи до влади обитель мала жалюгідний вигляд, усі церковні святості, предмети культу ще П. Моголою були передані на зберігання до Києво-Печерської лаври²³⁷. Митрополит Гедеон навіть проводив розчистку західної частини собору від завалів, розпочав реставрацію його західної стіни²³⁸. До 50-річчя гетьмана один із відбудованих вітарів собору названо 27 серпня 1689 р. на честь св. Іоана Предтечі²³⁹. Значні роботи з відродження обителі було проведено в основному в 1690-х роках. Це є підтвердженням того, що І. Мазепа дбав передусім про відновлення головного собору України. Адже у східнохристиянському світі кафедральні Софійські храми ототожнювалися з символами-атрибутиками незалежної держави²⁴⁰. Пожежа 1697 р. завдала чимало шкоди дерев'яним будовам Софійського монастиря. «Пожар ночной, — писав В. Ясинський царю, — незапной, страшной... сгорели митрополичьи келии и хранилища, погибли книги и грамоты и... предверие церковное многим иждивением вновь каменно составленное падесе ужасно же паки восстановления требует»²⁴¹.

Завдяки допомозі гетьмана Софійський собор було відреставровано, з північного та південного боку до нього прибудували приділи Богословський, Богоявленський, Страсний та Воскресенський, звели чотири нові куполи²⁴². Крім того, верхи двох башт набули форм куполів, у самих спорудах розмістили приділи Преображення Господня, Вознесіння Господня²⁴³. Загалом виконано значний обсяг робіт. У 1699–1707 рр. довкола монастиря звели високі мури з двома виходами, прикрашені красивими дзвіницями²⁴⁴. На головному вході постала Тріумфальна дзвіниця, на якій встановлено 13-тонний дзвін «Мазепа»²⁴⁵. На шпилі триярусної південної вежі було розміщено позолочену крилату постать покровителя Києва архістратиґа Михаїла²⁴⁶. Як пригадувала старшина під час Бендерської комісії, реєстр фінансування Софійського монастиря І. Мазепою займав кілька важливих позицій — «позолочення бані митрополичого собору в Києві 5000 дук., золота чаша для нього 500 дук., віднова його 50 000 зол.»²⁴⁷.

Зрозуміло, що за такі кардинальні зміни в обителі за правління гетьмана церковне керівництво прагнуло віддячити йому не тільки молитвою, а й певними

070.
І. Мазепа. Фрагмент
композиції «Перший
Вселенський собор»
у Софії Київській

071.
А. Войнаровський.
Фрагмент
композиції «Перший
Вселенський собор»
у Софії Київській

072.
І. Скоропадський (?).
Фрагмент
композиції «Перший
Вселенський собор»
у Софії Київській

073.
І. Ломиковський (?).
Фрагмент
композиції «Перший
Вселенський собор»
у Софії Київській

зображальними засобами-присвятами, розміщенням композицій деяких релігійних сюжетів. Апостольський вівтар фактично отримав неофіційну назву «капели Івана Мазепи»²⁴⁸. У композиції «Перший Вселенський собор» маляри обителі помістили серед історичних персонажів портрет гетьмана²⁴⁹. Його зображення схоже з тим, що бачимо на гравюрі «Хрещення Христа», присвяченій відкриттю Богоявленського собору.

Ф. Уманцев датує розпис сюжету «Першого Вселенського собору» стіни центральної нави Святої Софії 1708 р.²⁵⁰, О. Ковалевська — 1707–1708 рр.²⁵¹ Проте правдоподібніше це сталося після приїзду до Києва про-чанина Іоана Лук'янова (29 січня — 3 лютого 1701 р.), десь у 1701–1702 рр.* Адже останній, будучи у Софіїв-ському монастирі, констатував у своїх нотатках, що собор було побілено, тобто приготовлено для роботи малярів: «Церковь София Премудрость Божия зело хороша и образцовата, да в ней строения нет ничево, пусто; икон нет. А старое стенное писмо митрополит нехай все замаза известью»²⁵². У грамоті 1706 р. В. Ясин-ського Видубецькому монастирю митрополит же зазначав, що «призрением патронским рейментарским яс-невельможного, его милости, пана гетмана и кавалера обитель Святософийская есть значно обновлена в своем украшении сими часы, так церковном, яко и господарском»²⁵³. Тобто головні внутрішні розписи, цер-ковні прикраси-начиння з'явилися у соборі до 1706 р.

На час 1701–1702 рр. вказує й те, що І. Мазепу змальовано таким, яким він представлявся-показувався на початку 1690-х років. Тобто значно молодшим, ніж був тоді насправді (див. гравюру М. Бернігерота). Най-певніше, маляри користувалися певним популярним зразком, виготовленим у 1690-х роках. Відповідно до нього і було намальовано гетьмана.

Поряд з І. Мазепою маляр розмістив ще сім світських осіб. Ідентифікувати їх важко. Найпевніше, праворуч від гетьмана поміщено племінника А. Войнаровського (іл. **071**). Таке припущення можна зробити на основі того, що в цьому місці змальовано молоду людину. Крім того, цей образ небожа подібний до інших його при-життєвих зображень. Старший племінник І. Обидовський уже загинув (31 січня 1701 р.), тож поряд з правителем Гетьманщини міг бути лише найближчий родич, спудей Києво-Могилянської академії. Допускаємо, що ліворуч від І. Мазепи художник впритул розмістив обох генеральних осавулів — угорі Івана Скоропадського (іл. **072**), унизу — Івана Ломиковського (іл. **073**). Обидва були лисими. Та й образ І. Скоропадського відповідає його

* У композиції «Першого Вселенського собору» змальовано світських осіб, правдоподібно генерального обозного В. Дуніна-Борковського, генерального суддю С. Прокоповича (див. про це нижче). Вони померли до березня 1702 р. Тому припускаємо, що розпис цієї частини стіни здійснювався найвірогідніше влітку 1701 р.

074.
В. Дунін-Борковський (?).
Фрагмент
композиції «Перший
Вселенський собор»
у Софії Київській

075.
В. Кочубей (?).
Фрагмент
композиції «Перший
Вселенський собор»
у Софії Київській

076.
С. Прокопович (?).
Фрагмент
композиції «Перший
Вселенський собор»
у Софії Київській

077.
М. Гамалія (?).
Фрагмент
композиції «Перший
Вселенський собор»
у Софії Київській

портретним зразкам. Правдоподібно, ряд світських осіб праворуч від імператора Костянтина (у другому ряду) відкриває генеральний обозний В. Дунін-Борковський (помер 4 березня 1702 р.). Його зображення (іл. **074**) дещо схоже на образ, змальований малярами-сучасниками. Між В. Дуніним-Борковським та І. Мазепою могли бути змальовані генеральні судді, В. Кочубей (іл. **075**) та С. Прокопович (іл. **076**)(помер у вересні 1701 р.). Щодо особи, зображеної вгорі по праву руку В. Дуніна-Борковського, то, мабуть, на цьому місці — генераль-ний бунчужний М. Гамалія (іл. **077**). Зрозуміло, це припущення, що потребують додаткових доказів. Крайнім у верхньому ряду світських осіб художник міг би поставити К. Мокієвського, але саме після походу 1701 р. київ-ський полковник потрапив в опалу (старшина написала на нього скаргу, що знущався над І. Обидовським), і його усунули з посади. Тому навряд чи старшину-родича через ці обставини могли поставити у почесний ряд.

Версія О. Ковалевської, що на іл. **074** зображено київського воєводу Дмитра Голіцина²⁵⁴, має контрар-гументи. По-перше, Петро І змусив у 1698–1700 рр. усіх чиновників, військових діячів голитися. Тому навряд чи б у 1707–1708 рр. воєвода міг носити бороду. По-друге, портрет його, щоправда кінця XVIII, зберігся²⁵⁵.

Навряд чи до числа світських осіб композиції Першого Вселенського собору потрапили б і генерал-майор, київський воєвода Юрій Фамендін [Юрій (Георгій) фон Менгден] (1701 — помер 1703)²⁵⁶ чи його на-ступник, генерал-майор Андрій Гуліц²⁵⁷ [Гулц](1703–1707). Вони були іноземцями, і малоімовірно, що за короткий час своєї служби у Києві могли прислужитися так на користь церкви, щоб їхні образи потрапили на почесне місце стінопису Софійського собору.

Розділ 12

Гравюра М. Бернігерота (1706)

Робота німецького гравера Мартіна Бернігерота (Бернінгрота) (1670–1733), присвячена І. Мазепі (іл. **078**), з написом «IOHANNES MAZEPPA / COSACCORUM ZAPOROVIIENSIIUM / SUPREMUS BELLI — DUX» («Йоганнес Мазепа, запорозьких козаків найвищий військовий вождь») була видрукувана у 1706 році в лейп-цізькому журналі «Die Europäische Fama…»²⁵⁸, згодом повторно використана в 1708 та 1712 роках. Б. Крупницький вважав, що уперше гравюру опублікували з біографією гетьмана у 25-му томі цього журналу за 1704 рік²⁵⁹, але дослідники В. Січинський, Т. Мацьків, які мали доступ до примірників цього номера, там зображення І. Мазепи не знайшли²⁶⁰. На нашу думку, така розбіжність виникла з тієї причини, що гравюру швидше всього вклеювали у номери, а пізніше ці аркуші в бібліотеках могли взяти читачі з якоюсь метою.

078.
Бернігерот Мартін.
Іван Мазепа.
1706

Як би там не було, зображення М. Бернігерота за багатьма параметрами заслугує довіри, оскільки воно з'явилося за життя гетьмана. Хоча Т. Мацьків не впевнений, що гравер і гетьман могли десь бачитися²⁶¹. Та й І. Мазепа не їздив у ті роки до Німеччини.

Водночас є докази на користь того, що саме цей портрет є надійнішим з усіх. Це пов'язано передусім з обставинами його появи у лейпцізькому журналі «Die Europäische Fama...».

Справа в тому, що в 1702 р. у Московію за посередництва Паткуля найняли на службу німецького барона, доктора прав Генріха фон Гюйссена. Випускнику університетів Дуйсбурга, Кельна, Лейпціга, Страсбурга доручили виховання та навчання царевича Олексія, а також пропагування діяльності царя та його наближених у німецьких виданнях²⁶².

«Щоб прихилити громадську думку Європи на користь Росії, Гюйссен перекладав урядові укази, полемізував з ворожими думками, доставляв німецьким журналістам матеріал, сирий і оброблений (у «Europäische Fama...» Рабенера і «Welt- und Staats-Spiegel») і т. п., — зазначав російський історик Є. Шмурло. — За участю Гюйссена, між іншим, складені дві брошури: «Der Staat von Moskau» [«Московська держава»] (1704) і «Relation von dem gegenwärtigen Zustande des Moscovitischen Reichs» [«Реляція про нинішній стан Московської імперії»] (1706)»²⁶³. Б. Крупницький прослідкував досить активну діяльність барона-пропагандиста у німецькій пресі, його вплив на зміст публікацій про Москву в тамтешніх журналах. Гюйссену, окрім цього, також було доручено клопотатися про надання княжого титулу О. Меншикову, І. Мазепі, організувати гравірування за кордоном їхніх портретів, а також царя та його близьких²⁶⁴. Саме завдяки цьому в контрольованих ним виданнях з'являються біографічні довідки про гетьмана та його родину, подаються відомості про близькі стосунки правителя Гетьманщини з Петром І. Так, журнал «Historische Remarques», повідомляючи про урочистий вступ царя 7 листопада 1703 року в Москву, зазначає й про таке: «Коли Його Царська Величність проходив повз цей останній палац (Меншикова. — Авт.), то, зупинившись, мав довгу розмову з паном Мазепою, який презентував йому осипаний бриліантами кинжал, а цілому царському оточенню предложив чимало напоїв»²⁶⁵.

Ці реалії дають підстави стверджувати, що завдяки Гюйссену німецький гравер М. Бернігерот мав у своєму розпорядженні не словесний опис гетьмана, а його портрет-зразок. Причому останній було зроблено в кінці 1690-х років. Адже згідно з повідомленням російського резидента у Варшаві Любима Судейкіна від 15 квітня 1700 р. І. Мазепа «по указу царского величества велел бороду себе оголить»²⁶⁶. Турецький посол, який був у Батурині у 1704 р., теж побачив правителя Гетьманщини «однако ж без бороды»²⁶⁷.

079.
Гравер
Мартін Бернігерот

080.
Гравюра у книзі
Анрі-Філіппа де Лімьє
«Історія Швеції
в правління Карла XII»
(т. 5)

М. Бернігерот подав гетьмана з бородою, у рицарських обладунках, без ордена Андрія Первозваного, Андріївської стрічки. Саме останні подробиці викликали у нас свого часу сумнів щодо достовірності образу І. Мазепи. Водночас Гюйссен, можливо, й не знав про нагородження гетьмана, оскільки тоді ще не був при царському дворі. Більше всього він скористався зразком-гравюрою, наданим йому І. Мазепою або який знайшли в Посольському приказі.

Відомо, що Мазепа приїжджав у Москву в січні 1700 р.²⁶⁸, січні 1702 р.²⁶⁹, жовтні-листопаді 1703 р.²⁷⁰ Тож особливо останнього разу барон Г. Гюйссен з 24 жовтня до 29 листопада того року міг бачитися з ним

і залагодити справу з його представленням Західній Європі. Оскільки гетьман збивав бороду за царським побажанням, мабуть, лише у Москві, то найпевніше ця зміна у зовнішності йому не подобалася, а тому він побажав, аби його представили за кордоном у звичному для нього образі.

Гравер, напевне, не хотів заглиблюватися у вивчення одягу як правителя Гетьманщини, так й інших діячів, а подав замовлений образ у лицарських середньовічних обладунках, що ілюструвало високе становище військовика-лідера, причетність його насамперед до керування козаками, запорожцями, тобто збройними силами України.

Загалом М. Бернігерот у своєму творчому доробку мав близько 1600²⁷¹ робіт, більшість з яких портрети. Зазначимо, що практично усіх військових діячів він зображав у металевих панцирах, як, наприклад, О. Меншикова.

Німецький гравер був у свій час знаним майстром своєї справи у Лейпцігу, відомо, що в університеті він пройшов курс з математики та геометрії²⁷². Свої знання він (іл. **079**) передав синам — Йоганну Мартину (1713–1767) та Йоганну Бенедикту.

Оскільки невеличку роботу їхнього батька, присвячену І. Мазепі (розміром 14,8 × 8,8 см), було виконано в часи правління гетьмана, її беруть за зразок копіювати. Так, у 1796 р. угорський гравер Самуель Фалька (1766–1826) скопіював зображення правителя Гетьманщини М. Бернігерота для книги-історії України угорсько-німецького історика Йоганна Христіяна фон Енгеля²⁷³.

Німецький гравер Даніель Бейел (1760–1823) з цієї копії зробив того ж року свою гравюру²⁷⁴. Пізніше подібна їй надрукована в 1835 р. у польському журналі «Przyjacieł Ludu»²⁷⁵.

У 1721 р. в Амстердамі вийшла багатотомна праця «Історія Швеції в правління Карла XII» французького історика Анрі-Філіппа де Лімьє (?–1725)²⁷⁶. У п'ятому томі свого дослідження він помістив портрет гетьмана І. Мазепи (іл. **080**)²⁷⁷. На перший погляд, це була копія з гравюри М. Бернігерота. Водночас ракурс голови гетьмана, деякі деталі (шатро, підстрижене волосся на скронях, нечіткі брови, булаву тримає у рукавичках) у цьому творі не збігаються із взірцем. У М. Бернігерота в підписі до гравюри гетьмана названо козацьким запорозьким вождем. У Лімьє ж — козацьким генералом²⁷⁸. Зрозуміло, автор останньої ілюстрації міг творчо поставитися до виконання замовлення і зробити «свого» Мазепу, під козака-генерала. Однак ми припускаємо, що Лімьє мав у своєму розпорядженні, як і М. Бернігерот, давніший зразок образу керманіча України в лицарських обладунках.

Розділ 13

В образі Марса та Гектора

Перші відомості про співпрацю І. Мазепи з діячами мистецтва знаходимо у 1688–1689 рр. Саме тоді відомий гравер, іконописець Іван Щирський* зробив герб гетьмана. Його зображення у кількох варіаціях було вміщено у книзі-панегірику «Echo glosu walaajasesgo na puszczy» [«Луна голосу, що волає в пустелі»], замовленого до 50-річчя гетьмана І. Мазепи (1689). І. Щирський зайнявся оформленням-ілюструванням твору, а С. Яворський — написанням пишномовного, насиченого метафорами, порівняннями віршованого тексту.

У видрукуваній у Києві цій поемі гравер виокремив певні гербові деталі, надав їм зображальними засобами додаткового змістовного відтінку. Поетичні рядки С. Яворського — теж своєрідний коментар головних символів герба.

* Іван Щирський, вірогідно, походив з Чернігова або Чернігівщини, бо, схоже, саме тут здібного юнака помітив Л. Баранович і направив його здобувати освіту у Вільно (1677–1683). Там він навчався у головного гравера академічної друкарні Олександра Тарасевича, був у нього підмайстром. Повернувшись у 1683 р. до Чернігова, І. Щирський віддавав своєму благодійнику, зробивши велику гравюру до його книги «Благодать и истина». Згодом кількома майстерно виконаними гравюрами він проілюстрував великий панегірик Л. Крщоновича, присвячений Л. Барановичу. У 1684–1688 рр. І. Щирський викладав у Києво-Могилянській колегії поетику.

081.
Щирський І.
Тріумфальний Марс. 1689

082.
Щирський І.
Обличчя Мазепи.
Фрагмент
«Тріумфального
Марса»

В одній з головних гербових варіацій І. Щирський показав І. Мазепу в образі тріумфального Марса (іл. **081**). Гетьман у лицарських обладунках у колісниці, яку тягнуть два леви, переможно знищує-розчавлює гострими колесами-зірками османських ворогів. Важко сказати, чи прагнув графік передати індивідуальні риси обличчя українського зверхника і чи йому вдалося це зробити. У шоломі, лицарських обладунках будь-яка людина виглядає своєрідно і дещо відмінно від звичайного стану. Мініатюрність обличчя гетьмана (іл. **082**) дає мало ознак для його розпізнання, ідентифікації. Хоча, наприклад, бачимо, що гетьман мав довгі вуса. Частина шолому прикриває підборіддя, тому важко визначити, чи у нього була борода.

В образі переможного лицаря — військового керманіча зобразив І. Мазепу й відомий український гравер Іван (чернече ім'я Іларіон) Мигура. У 1706 р. він виготовив конклюдзію* на честь гетьмана І. Мазепи (іл. **083**). Автор був у 1702–1703 рр. викладачем класу синтаксими, а в 1703–1705 рр. — класу піітики²⁷⁹ Києво-Могилянської академії. Конклюдзію він створив уже в сані архидиякона кафедрального Софійського собору²⁸⁰. Як вказують джерела, це була дуже високоосвічена людина свого часу.

У списку архидияконів Софійського собору Київської духовної консисторії про нього зазначається: «Имѣл искусство купферштихерское, посему будучи профессором, архидиаконом и игуменом, многим знатным лицам приписавши, издал на меди вырезанные конклюдзии»²⁸¹.

083.
Мигура І.
Конклюдзія на честь І. Мазепи. 1706

Дуже складну тріумфально-панегіричну роботу «Princeps ecclesiaru...» («Лідер церков...») було приурочено до приїзду І. Мазепи в Київ у 1706 р. Гетьман перебував у місті практично з липня до жовтня²⁸², і йому тут влаштовали традиційне урочисте прийняття. У грамоті 1706 р. В. Ясинського Видубецькому монастирю митрополит зазначав, що «призрением патронским рейментарским ясновельможного, его милости, пана гетмана и кавалера обитель Святософийская есть значно обновлена в своем украшении сими часы, так церковном, яко и господарском»²⁸³. Отже, конклюдія була своєрідною подякою Мазепі за його меценатство (насамперед оновлення Софійського собору) і турботу про оборону Гетьманщини (саме тоді, влітку та восени, козацьким військом здійснювалися масштабні заходи зі зміцнення Київської фортеці²⁸⁴).

Про це йдеться у авторській панегіричній присвяті:

«Глава Церков, тріумфуюча й побожно працююча Свята Софія, за спеціальною постановою матірнього Софійського дому опорядила, виконала й присвятила збірне зображення Іоана Хрестителя на честь Мазепиного імені, сьомого серед патронів за поділенням у такому ж порядку преславного поєднання богослужінні. [Це виконано в подарунок] гетьманові Святого Імператорського Престолу Війська Запорозького обох берегів Дніпра, кавалеру орденів благословенного Апостола Андрія та Білого Орла, ясновельможному і найяснішому Іванові Мазепі, щиро ревному будівничому церков, незмінно чуйному меценатові і патрону. [Зображення] має бути виставлене в Києві 12 жовтня в главі Церков Софії для вшанування його [Мазепи] ангела.

Іване, найхоробріший гетьмане! Ти не один ступатимеш, підноси́ться у високості Дім хрестоносно́ї Софії, зведений на високу подобу величі [господньої], який буде розсівати повним дзвоном Божу славу і твою щедрість. Такі ясночисті імена [на зображенні] ще недавно ледве звучали, а сьогодні (о, благоденство!) ці імена тисячократ вшановують, тож вони знані усім, бо їх приоздобила щедрість Мазепи. Під благодатною сінню Софії зображення Івана уникне забуття, адже його зміцнює семикратний вузол — як у палацах Мудрості й Мужності. Це ім'я відважний гетьман Іван завдяки своїй проникливості увінчає лавровим вінком і скерує на щонайдовшу мету. Чи не найперше, з чого виростає слава, — це та найвища похвала, яку приносить імені щедрість. Хто опановує мечем висоти, чинить це не дякуючи солодкому говорінню. Тож, власне, з твоєї щедрості було позолочено церковні Доми і розпочато реставрацію верха (Софійського. — *Т. Люта*). Ти прийшов до Києва, вінценосний гостю, побачив виготовлену твоїм коштом дарохранительницю, здобув перемогу над негідним ворогом батьківщини. Тобі, Троянцю, небесні сили дадуть усе, чого захочеш. Увійди в подячні молебні церков, шанований патроне! Поглянь на живно своєї другої перемоги! Красномовний Гекторе, ти подолаєш роззявлену пащеку лева. Невтомний під таким тягарем Атланте, прийми мій листок, спрямований на прославу твого імені, з вдячністю, якщо він у всьому буде тобі приємний.

Найяснішому моему Панові готовий до послуг магістр Іван Мигура, архідиякон Східної Київської митрополії. 1706*»²⁸⁵.

Вищезгадана присвята несе важливу інформацію про день ангела гетьмана, тобто хрещення І. Мазепи 12 жовтня. За давньою традицією дитину хрестили, коли їй виповнювалося сорок днів, тобто після того, як мати мала право увійти у храм²⁸⁶. Цей звичай був пов'язаний з тим, що свята Діва Марія вперше принесла Ісуса Христа до Єрусалимського храму на сороковий день. Згідно із законами Старого Заповіту, жінка, яка народила хлопчика, мала протягом цього часу «до всякої святощі не... доторкатися, а до святині не ввійде аж до виповнення днів очищення її»²⁸⁷. Оскільки новонародженому давали ім'я святого згідно з місяцесловом, то ім'я Іван майбутній гетьман отримав у честь пророка Іоана Хрестителя. Саме на 29 серпня припадає велике релігійне свято усікновення голови Івана Предтечі²⁸⁸.

* Переклад Наталії Яковенко.

Отже, якщо взяти вищезгадане до уваги, то І. Мазепа народився 29 серпня 1639 р. (тобто його хрестили 12 жовтня на четвертий день після сорока днів «нечистості» матері). Важливо зазначити, що І. Мазепа міг народитися і 30–31 серпня, 1–2 вересня, однак тоді б він отримав ім'я в честь іншого святого, бо традиція полягала в іменуванні в пам'ять про тих, які у місяцесловах відповідали дню народження дитини або наступним після цього дням. Зазначимо, що у православних місяцесловах є 80 днів пам'яті святих Іоанів. Зокрема 30 серпня поминається патріарх Іоан III Схоластик (577 р.)²⁸⁹, 31 серпня єпископ суздальський Іоан²⁹⁰, 2 вересня — константинопольський патріарх Іоан IV (помер у 595 р.)²⁹¹, три святих мученики Іоани²⁹².

Таким чином І. Мазепа народився 29 серпня 1639 р. за старим стилем, а за новим — 8 вересня 1639 р. Нині день усікновення голови Іоана Предтечі припадає на 11 вересня. Звідси випливає, що за новим стилем слід і шанувати іменини гетьмана тоді ж, адже час його народження теж змістився відповідно на стільки позицій, як і дні пошанування православних святих.

Композиція конклюдії складає чотири яруси. У першому зображено шість соборів, збудованих, відремонтованих завдяки фінансовій підтримці гетьмана. В. Січинський побачив тут Микільський собор (Київ), Троїцьку церкву, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Братську Богоявленську церкву (Київ), Всіх Святих церкву у лаврі та собор у Переяславі²⁹³. За Т. Лютою, автор помістив тут Софійський собор, Миколаївський собор Пустинного монастиря (ліворуч) та Преображенський собор Мгарського монастиря, Миколаївський Крупницького Батуринського монастиря, Троїцький Чернігівського Іллінського монастиря (праворуч)²⁹⁴. Правдоподібніше, на нашу думку, виглядає версія про те, що гравер зобразив передусім тільки київські храми, зокрема і Кирилівську церкву Кирилівського монастиря²⁹⁵ та Вознесенську церкву Києво-Печерського жіночого монастиря²⁹⁶. Як зазначила Н. Сінкевич, «теза була подарована Мазепі під час його тріумфального в'їзду до Києва і відвідання кафедрального собору, що проголошує текст гравюри: „Ти прийшов до Києва, лавреносний гостю, і побачив вкладені кошти твоєї скарбниці“»²⁹⁷.

Над ними в'ється стрічка з написом «Да будет имя мое ту во вѣки и будут очи мои и с(е)рце мое во вся дни».

На кожному храмі* — герб І. Мазепи. Він у своєрідному оформленні розділяє ряд церков симетрично порівну.

У другому ярусі сім святих. За трактуванням Н. Сінкевич, автор композиції подав тут образи святих — покровителів гетьмана: Іоана Предтечу, Іоана Богослова, Іоана Воїна, Іоана Златоуста, Іоана Кущника, Іоана Лествичника²⁹⁸. Напевне, Андрій Первозваний тримає у лівій руці орден Андрія Первозваного. У центрі цього ряду головний

084.
Мигура І.
Обличчя гетьмана.
Фрагмент конклюдії на
честь Івана Мазепи

* На нашу думку, зображені на конклюдії храми потребують окремого дослідження. Оскільки дослідники ідентифікують їх по-різному, слід провести аналіз архітектурних особливостей церковних споруд.

085.
Тарасевич О.
Іоан Хреститель.
Фрагмент.
1700

святий-покровитель Іоан Предтеча. Т. Люта у своїй студії наводить перелік практично таких самих небесних заступників гетьмана, окрім Іоана Воїна. Вона вважає, що за Іоаном Кущником стоїть Іоан Милостивий²⁹⁹.

У третьому ярусі зображено самого І. Мазепу (іл. **084**) в лицарських обладунках, з булавою, накинутою на плечі мантиєю, яка спадає аж до землі, шоломом. І. Мигура у присвяті порівнює його з найхоробрішим воїном у троянському війську Гектором і титаном Атлантом, який є символом витривалості й терпіння.

Обличчя гетьмана начебто символічне, неіндивідуалізоване. Однак воно має певні риси схожості з таким же гравірувальним зображенням у панегірику «Луна голосу...» («Тріумф Марса»). Тобто в обрамленні бойового шолома саме так виглядав гетьман.

Більшість зображень І. Мазепи — не анфасного плану. Обличчя, як правило, дещо повернуте вліво. Тут же гетьмана вигравірувано в анфас. Видовжене обличчя, вуса, овал не повного підборіддя, а акуратної борідки — такі деталі цього зображення.

Образ гетьмана І. Мигури практично ідентичний тому, який подав у 1700 р. О. Тарасевич, зображуючи патрона І. Мазепи — Іоана Хрестителя (іл. **085**).

Ліворуч та праворуч І. Мазепи, за розшифровкою В. Січинського, «6 жіночих фігур, які символізують добрі діла гетьмана: релігійність, вченість, меценатство, істину, справедливість і доброту»³⁰⁰. За трактуванням Т. Лютої, ці шість образів відображають шість наук — Астрономію, Історію, Філософію, «алегорію Софії-Премудрості Божої з кадуцеем у руках»*, Феміду, «можливо, Геометрію»³⁰¹ (іл. **086**). З цим не погодилися Н. Нікітенко, Н. Сінкевич: «Дивною і плутаною є й інтерпретація постатей третього композиційного ряду — авторка вказує, що вони схожі на муз, однак атрибутує їх як алегорії наук, куди входить астрономія, історія (не вважалася на той час наукою), філософія, Софія Премудрість Божа (не є ні наукою, ні музою), Феміда (теж не є наукою) та геометрія. Така дивна мішанина понять і алегорій, яка існує у статті Т. Лютої, була абсолют-но виключеною у творчому задумі І. Мигури. Авторка чомусь не звертає увагу на написи, подані на картушах, які не дають ніякої можливості для атрибуції постатей як алегорій наук, а вказують чесноти гетьмана Мазепи»³⁰². Н. Сінкевич у цьому зв'язку має іншу думку: «Третій композиційний ряд утворюють, як вважаємо, алегоричні зображення семи теологічних і моральних чеснот: віри, любові, надії, мужності (її уособлює сам Мазепа у лицарському обладунку), мудрості, справедливості і стриманості»³⁰³. Угорі над постаттю керманіча напис «Посредѣ людѣй своих восхвалился (сущій)».

086.
Мідна
гравірувальна дошка
«Principes ecclesiarum...»
(на честь гетьмана
Івана Мазепи).
1706. 45,5 × 33 см.
Штихель. Відділ
образотворчих
мистецтв Національної
бібліотеки України
ім. В. І. Вернадського

* Правдоподібно це Риторика.

панегірична присвята. Автор тексту і гравюри підписався як «Magister Ioannes Migura, orientalis Metropolis Kyouiesis Archi Diaconus, 1706» («Магістр Іван Мигура, Східної митрополії Київської архидиякон, 1706»³⁰⁴).

Зазначимо, що автор вищезгаданої конклюдії у своєму творчому доробку мав чимало подібних творів, присвячених Захарію Корниловичу (1703), Гедеону Одорському (1704), Стефану Яворському (1706), Василю Кочубею (1707), Іванові Ломиковському (1707), Іванові Скоропадському (1709), Данилу Апостолу (1711), Ірадіону Журахівському (1711), Симеону Скарзі (1712)³⁰⁵.

Розділ 14
Тезис Д. Галяховського (1708)

Одне з останніх відомих прижиттєвих зображень Івана Мазепи — у тезисі Києво-Могилянської академії 1708 р. (іл. **087**), присвяченому гетьману з нагоди публічного захисту філософії та логіки спудеем Іваном Новицьким під керівництвом Феофана Прокоповича³⁰⁶.

Офорт Данила Галяховського після 1709 р. сховав у ризниці однієї з церков, ктитором якої був Іван Мазепа, священик, підклавши його за полотном образу

087.
Галяховський Д.
Тезис Киево-
Могилянської академії
(Апофеоз Мазепи).
1708

088.
Галяховський Д.
Тезис Києво-
Могилянської академії
(Апофеоз Мазепи).
Фрагмент. 1708

«Розп'яття»³⁰⁷. З часом, через багато десятиліть після смерті церковнослужителя, ікону хотіли поновити³⁰⁸. Тоді виявили, що за нею криється жовта шовкова тафта-тканина з побляклими фігурками, різними сюжетами.

У 1838 р. вона опинилася в руках колекціонера старожитностей Костянтина Свідзинського. Це зображення вперше опублікував Й. Лоський³⁰⁹. У 1861 р. гравюру передано до Музею Ординації Красинських у Варшаві³¹⁰. В. Січинський вважав, що вона загинула під час бомбардування німцями міста у 1943 р.³¹¹ Однак насправді нині вона зберігається під №183325 у Національному музеї у Варшаві³¹².

Гравюра Д. Галяховського має розмір 76,6 × 105,5 см, її відтиск було зроблено на шовковій тканині. І. Мазепу зображено в лицарських обладунках у центрі сюжету картини. Він немов на острові, оточеному катаклізмами, війнами, опирається правицею на свій гербовий хрест, а лівою рукою тримає піднятий високо щит. На стрічці вгорі написано латинський афоризм: «Якщо буде треба, безстрашний поляжу під руїнами упдаючого світу»³¹³. У самому низу розміщено присвяту латинської дедикації: «Найдостойнішому і найяснішому пану, п[ану] Іванові Мазепі, військ й[ого] ц[арської] в[еличності] Запорозьких гетьманові, ордену св. Андрія Апостола та Білого Орла кавалерові. Від Бога вибраному, даному, уміцнювальному отцю Вітчизни, оборонцю церкви, знавцю вправності в мирі та війні і патронові. Щоденному звияжцеві ворогів та неприятелів. Наймудрішому стерникові в щасті та нещасті»³¹⁴. Після неї йде підпис автора гравюри: «Daniel Galachowsky sculpsit Kiioviae» («Данило Галяховський, гравер київський»)³¹⁵.

Зліва внизу підпис автора тексту: «Високе ім'я твоє і честь звеличує прихильно у творі найнижчий Іван Новицький»³¹⁶. Праворуч є заголовок: «Тезис із світової філософії»³¹⁷. Далі зазначається: «Захист публічний в православній Академії спудеєм пишно влаштованим Іваном Новицьким під головуванням незаплямованого префекта Теофана Прокоповича...»³¹⁸ Автор графічної композиції, вкладаючи у неї філософський зміст, немов передбачив майбутні дні у житті І. Мазепи та Гетьманщини: руїна попереднього буття, криваві бої, великі втрати, загибель міст, горе та розпач українських родин. З восьми алегоричних фігур жінок (іл. **088**), які оточують гетьмана, від усіх Софія-Премудрість (у святому ореолі) підносить керманичу келих живодайної святої води, ключі та Євангеліє. Інші сім з них — уособлення чеснот (Віри, Надії, Любові, Чистоти, Смирення,

089.
Галяховський Д.
Тезис Києво-
Могилянської академії
(Апофеоз Мазепи).
Фрагмент. 1708

Благодаті та Слави). Д. Галяховський, виписуючи кожну деталь цього складного метафоричного твору на передодні доленосних подій, сподівався, що загроза, яка нависла над Україною в 1708 р. від протиборства шведської та російської армій, завдяки Божій допомозі захистить її на острові миру, тиші, благополуччя. Звичайно, це було красиве побажання, яке, на жаль, невдовзі розбилося об моторошні та жорстокі реалії дійсності.

І. Новицький — син відомого компанійського полковника Іллі Новицького, дочка якого Марія вийшла заміж за двоюрідного племінника гетьмана Степана Трощинського³¹⁹. Тобто спудей був уже у статусі родича найвищої посадової особи Гетьманщини. Саме тому, напевне, через нього керівництво Києво-Могилянської академії прагнуло привернути до себе увагу шляхом виготовлення панегіричних тез і вкотре засвідчити свою подяку за надану значну допомогу в розвитку навчального закладу.

Виготовлення гравюри було доручено Данилу Галяховському, учневі Олександра Тарасевича.

Відомо, що він народився у Глухові правдоподібно в 1674 р.³²⁰ і після навчання гравіруванню досить успішно справився з кількома відповідальними завданнями, зокрема майстерно зробив дві гравюри, присвячені Варлааму Ясинському та Йоасафу Кроковському («Варлаам Пустельник», «Іосааф-царевич»)³²¹. Д. Галяховський з успіхом вигравірував титульний аркуш та композицію «Іоан Богослов»³²² до Євангелія-апракос 1707 р.

У його творчому доробку також оформлення у 1709 р. панегірика Ф. Прокоповича на честь Петра І³²³. Правдоподібно, що після цього гравер невдовзі або помер, або з якихось причин перестав займатися творчістю.

У тезисі Києво-Могилянської академії привертає увагу образ І. Мазепи (іл. **089**). Він з вусами, короткою борідкою, подібною до тієї, яку бачимо на дзвоні Балашевича. Та й проглядається схожість рис його обличчя з тими, які подано на портреті із літопису С. Величка.

І. Мазепа, хоч і старий, але ще міцний та рішучий воїн-лицар, готовий до випробувань і боїв. Його обладунки підігнані й здатні витримати силу вітру, всіякі бурі. Художник показав гетьмана без меча, що мало б засвідчити його миролюбні помисли. Піднявши високо щит, правитель Гетьманщини немов демонструє свою схильність вирішувати кризові проблеми завдяки слову, переговорам, угодам.

Розділ 15

Сміливі варіації малярів

У 1692 р. у Чернігові завдяки турботам ігумена Свято-Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентія Крщоновича було видано «Молитвослов»³²⁴, присвячений І. Мазепі. Зворот титулу прикрашав герб володаря булави. Наставник духовної обителі у присвяті бажав «вельможности... временного долголѣтнаго, с полезным благополучієм государствования». У книзі налічувалося 25 ілюстрацій та 531 аркуш.

У 1703 р. Чернігівська друкарня видрукувала «Полуустав», у якому на звороті титулу теж розміщено герб Івана Мазепи (іл. **090**) і присвяту йому, написану Л. Крщоновичем. Релігійне видання мало 518 аркушів³²⁵ та 14 ілюстрацій гравера Никона Фігурського.

Ігумен Троїцько-Іллінського монастиря Л. Крщонович захоплювався діяннями Івана Мазепи, допомогою Чернігівській друкарні й тому «за такі великі й значні дари» не шкодував на його адресу подячних слів у різних творах, «щоб слава великих діянь... Вельможности не тільки через ту нашу сарматську Європу, але і через інші три частини світу могла тим легше перелетіти і квітнути у віках»³²⁶.

Він уславлював гетьмана і в «Дедикації» (1695³²⁷).

Церковний діяч в останньому творі, звертаючись до ктитора, ніби переконував його у тому, що він заслужив шану як не простий смертний: «Свідчить про цю Твою сповнену віри і богобоязненості мудрість страх Божий, любов до Бога і ближнього, різного роду діяльність в управлінні вітчизною. Свідчать монастирі і всі малоросійські святі місця, котрі ти прикрасив золотом і мурами, на які пішло багато коштів, і всілякою пишнотою. Свідчать сироти, ченці, мандрівники, пустельники, про котрих маєш турботливе старання, маючи їхні святі місця у великій

повазі і оздоблюючи їх великим коштом, як і наш монастир, це святе місце, де ті ченці при святому Антонію Печерському, ведучи суворе життя, були послідовниками тих стародавніх пустельників Антонія Великого, Макарія Єгипетського, Павла Фівейського та інших, яких тут Ікони із-за великої любові Твоїї до них Вельможности Твоїєї я виставив»³²⁸.

У подарунковому «Молитвослові», виготовленому для вручення гетьманові, ініціатор видання, використовуючи гіперболи, перебільшення у возвеличенні володаря булави, допускає певну надмірність у цьому плані й в ілюструванні книги.

На іл. **091** бачимо Святу Трійцю — Святий Дух (голуб), Бог Отець, Ісус Христос. Це зображення вступало у конфлікт із іконописними нормами-догмами, виробленими на VII Вселенському соборі 787 р.³²⁹, Великому Московському Соборі 1666–1667 р., на яких заборонялося малювати зображення Бога Отця³³⁰. Відомо, що київський митрополит Михаїл Рогоза, будучи у 1591 році на Галичині, обурився, побачивши ікону «Бога-отця» у церкві Рогатина³³¹. У цьому зв'язку він звертався до галичан «образ божества описаныи и почитаемый, которого яко супротивно закону христовому держати и написовати запретихом и вам о святой душе повелеваем и возображаем таковых божества описание образов не имети и ни писати, божество бо не описано и не выобразено толко воплощение Христово видемое видети, описанно описывати и почитати нам достоит»³³².

Проте українські мистці, як видно, не тільки ігнорували ці вимоги, а й мали на вищезгадене свою точку зору, свою позицію. Вони усе-таки

090.
Герб І. Мазепи
(Полуустав, Чернігів,
1703)

допускали зображення Бога Отця і не вважали це за гріх. Видавці «Молитвослова» при цьому бачили в згаданому образі найвищу посадову особу Гетьманщини. У всякому разі Бог Отець (іл. **092**) дуже нагадує І. Мазепу з літопису С. Величка.

Зрозуміло, таке порівняння гетьмана з Богом Отцем дуже сміливе, вкрай викличне. Однак, схоже, аби потішити зверхника козаків, ігумен-наставник Л. Крщонович вдався у такий спосіб до нечуваного перебільшення. Молитовна книжечка ніби говорила, що Мазепа є уособленням волі Бога Отця, проявом його дій на землі. Гетьман як герой панегіриків 1690-х поставав перед нами передусім як людина багатогранна — вождь і мислитель, військовий діяч і державотворець, меценат і захисник православ'я, фундатор церков і просвітник. У новій книзі, виданій у Чернігові, видавці та художник додали до його образу ще важливу особливість: володар булави незрівнянний у Гетьманщині за своєю висотою, як Бог Отець.

Зазначимо, що митрополит В. Ясинський у листі від 22 серпня 1695 року, вітаючи гетьмана з успішним взяттям кримських фортець, цитує Біблію: «Переможцеві сісти я дам на моєму престолі зі мною, як і я переміг був, і з Отцем своїм сів на престолі його»³³³. Натяк його дуже промовистий.

Мистецтвознавець В. Фоменко, аналізуючи твори граверів Ілії, Л. Тарасевича та їх сучасників, звертає увагу на відмінність їхньої роботи від праці іконописців: «Гравюра

091.
Трійця. Гравюра
(Молитвослов,
Чернігів, 1692)

092.
Бог Отець.
Фрагмент «Трійці»
(Молитвослов,
Чернігів, 1692)

093.
Композиція
«Зішестя в пекло»
Софії Київської
(конха абсиди
приділа св. апостолів
Петра і Павла).
Фото В'ячеслава
Корнієнка

була цілком позбавлена тих конфесіональних функцій, які виконувала ікона», бо «графіюрам не молилися»³³⁴. Отже, саме вищезгадане давало можливість мистцям допускати деякі вільності у трактуванні певних релігійних сюжетів, відступати від канонів.

Дуже правдоподібно, що й образ Христа у композиції «Зішестя в пекло» Софії Київської (іл. **093**) списаний з І. Мазепи, бо він візуально нагадує гетьмана (іл. **094**) у серії його зображень. У цьому сюжеті, як зазначає Н. Нікітенко, «українські типажі явно портретованих ликів, у яких вгадуються представники козацької старшини»³³⁵ (іл. **095**). Мистецтвознавці Н. Нікітенко³³⁶, П. Жолтовський³³⁷ датують появу цього стилю 1725 р., посилаючись на тогочасне джерело, яке вказує, що у вівтарі та поза ним, на стовпах «по приговору всей братии нашей Софейской... новыя на тех местах пописали изряднейшим писанием живописным иконы»³³⁸. Причиною стало те, що на іконах, написаних при П. Могилі, «простыми красками» зображення «постиралися»³³⁹. У посланні архієпископа Варлаама Ванатовича до синоду, однак, не згадується

094. Ісус Христос. Фрагмент композиції «Зішестя в пекло» Софії Київської

095. Свояки І. Мазепи та наближені церковники. Композиція «Зішестя в пекло» Софії Київської. Фото В'ячеслава Корнієнка

композиція «Зішестя в пекло». У своєму листі він зазначав: «А где в олtare для древности повыпадала мусия (мозаїка. — Авт.), красками простыми иконы не так уже давно изображены»³⁴⁰. Оскільки значний комплекс робіт із малювання біблійних сюжетів у Софії Київській припадає на початок 1700-х років, то це означає, що йдеться про композиції, що не переписувалися, бо вони ще мали задовільний стан. Тобто архієпископ прозвітував про перемалювання лише тих сюжетів, що були пошкоджені з причин «обетшалости красок»³⁴¹.

Отже, вищезгадане дає нам підставу вести мову про композицію «Зішестя в пекло» як твір, написаний у добу І. Мазепи. У цьому сюжеті П. Жолтовський побачив «українські типи облич Христа, Єви, святих»³⁴² (іл. **093**). Ми погоджуємося із цим

096. Андрій Войнаровський. Фрагмент композиції «Зішестя в пекло»

097. Маріанна Вітославська, племінниця гетьмана. Фрагмент композиції «Зішестя в пекло»

098. Марія Громика, падчерка Івана Мазепи. Фрагмент композиції «Зішестя в пекло»

099. Кирило Громика, син падчерки гетьмана. Фрагмент композиції «Зішестя в пекло»

100. Іван Громика. Фрагмент композиції «Зішестя в пекло»

101. Степан Трощинський, племінник гетьмана. Фрагмент композиції «Зішестя в пекло»

102. Іван Мазепа. Фрагмент композиції «Зішестя в пекло»

103. Григорій Фридрикевич (Пилип Орлик?). Фрагмент композиції «Зішестя в пекло»

трактуванням, оскільки намальовані образи конкретизовані, індивідуалізовані й видно, що маляр мав на увазі показати не стільки людей свого часу, а насамперед певних осіб, яких він знав. Ісус Христос у «Зішесті в пекло» дещо відмінний від того, якого зображали в іконописі Києво-Печерської лаври кінця XVII — початку XIX століть (зразки останніх образів досліджувала Ольга Рижова³⁴³). Проаналізувавши змальовані образи, порівнявши їх із зображеннями в композиціях «Лик Святих пророків», «Зішестя Святого Духа» (Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври), ми дійшли висновку, що у «Зішесті в пекло» художники Софійського монастиря відобразили рідних гетьмана. Найбільш упізнаваний у цьому ряді племінник А. Войнаровський (іл. **096**), портретна галерея якого досить велика. Біля нього праворуч швидше всього зображено М. Вітославську, його сестру (іл. **097**). А ось Марію, падчерку гетьмана, маляр зобразив практично найближче до Ісуса Христа (іл. **098**). Поряд з нею мають бути сини Кирило [мабуть, позаду (іл. **099**)] та Іван (іл. **100**). Їхні зображення не дуже чіткі. Чоловік падчерки на той час, напевне, помер.

Зліва від А. Войнаровського маляр відповідно до родинної ієрархії помістив племінника С. Трощинського (іл. **101**). Хоча І. Мазепа схожий на Ісуса Христа, його водночас відображено і в колі свояків та близьких по духу осіб (іл. **102**). Це зображення майже ідентичне тому, в якому гетьман постає в образі апостола (композиція «Відсилання учнів на проповідь» Троїцької надбрамної церкви). Поряд з ним (зліва, іл. **103**), як нам видається,

104.
Ганна Обидовська.
Фрагмент композиції
«Зішестя в пекло»

105.
Митрополит
Варлаам Ясинський.
Фрагмент композиції
«Зішестя в пекло»

106.
Зять К. Фридрикевича.
Фрагмент композиції
«Зішестя в пекло»

107.
Зять К. Фридрикевича.
Фрагмент композиції
«Зішестя в пекло»

108.
Зять К. Фридрикевича.
Фрагмент композиції
«Зішестя в пекло»

міг бути представлений П. Орлик, друг померлого І. Обидовського, з 1702 р. кум гетьмана (тоді, 5 листопада, володар булави став хрещеним новонародженого його сина Григорія³⁴⁴). Він був консисторським писарем Київської митрополії (отож його добре знали в оточенні митрополита В. Ясинського), а потім швидко вивищився по службовій ієрархії Генеральної канцелярії (старший канцелярист, реєнт, генеральний писар). Однак найвірогідніше після смерті батька цю позицію зайняв Григорій Фридрикевич. Першою ліворуч у композиції (іл. **104**) зображено Ганну Обидовську (Кочубей). Вона така сама, як її представив І. Щирський на гравюрі «Орел виховує орленят» в панегірику «Hippomenes Sarmaski» [«Сарматський праведник»] (1698).

Чотири особи важко ідентифікувати. Правдоподібно в образі старця, що вхопився за руку Ісуса Христа, показано митрополита В. Ясинського (іл. **105**). Він сивий, має роздвоєну борідку і чимось нагадує старого з композиції «Зішестя Святого Духа» (Троїцька надбрамна церква).

У цьому сюжеті мали бути б три зяті померлого пасинка І. Мазепи Криштофа Фридрикевича (іл. **106**, **107** та **108**). У композиції «Лик Святих пророків» Троїцької надбрамної церкви ці свояки виглядають молодшими. Однак пройшло майже 10 років, і тому така зміна закономірна: чоловіки подорослішали, змужніли.

Зазначимо, що з якихось причин художники, показуючи поряд з гетьманом його родичів, крім падчерки та племінниці, не показували дочок як К. Фридрикевича, так і М. Громики.

Оскільки К. Мокієвського було знято з посади київського полковника після смерті І. Обидовського у січні 1701 р. (старшина звинуватила родича гетьмана у недоброчинності до гетьманського племінника, зневажанні його та приниженні, що якоюсь мірою, можливо, призвело до загибелі того у поході), то, відповідно, художники старалися оминати образ опального свояка, аби не гнівати володаря булави.

Композиція «Зішестя в пекло» Софії Київської з'явилася орієнтовно в 1706 р. (серед образів не бачимо В. Громики, який вже тоді вважався померлим; про датування розписів собору детальніше у розділі 11).

Розділ 16 У композиції «Успіння» (1708)

У 1753 р. друкарня Києво-Печерської лаври опублікувала «Новий Завіт» (544 аркуші), прикрашений 12 ілюстраціями у тексті, а також сюжетом «Успіння» на звороті титула (іл. **109**). Останню гравюру підписав ієродиякон Ф. Хоча церковна книга побачила світ через 44 роки після смерті І. Мазепи, усе ж, на нашу думку, вона частково пов'язана з його часом.

Причин тому декілька.

Передовсім, у сюжеті «Успіння» гравер відійшов від традиційного вирішення композиції (іл. **110**). Ми бачимо безпосередньо над Богородицею не Ісуса Христа з дитинчатком³⁴⁵ чи скорботних апостолів³⁴⁶, а світських осіб у печалі. Образи ретельно виписано, вони явно змальовані з конкретних людей. Маючи зображення рідних гетьмана І. Мазепи (сюжети «Зішестя в пекло», «Лик Святих пророків», «Зішестя Святого Духа»), приходимо до висновку, що найвірогідніше у цій композиції представлено знову близьких володаря булави (іл. **111**).

110.
Феодор. Успіння
(Молитвослов, Київ, 1707)

109.
Ієродиякон Ф.
Успіння
(Новий Завіт,
Київ, 1753)

111.
Ієродиякон Ф.
Успіння.
Фрагмент

На перший погляд, це не відповідає контексту часу появи «Нового Завіту». Однак слід враховувати тодішню практику використання мідьоритів, які могли бути виготовлені значно раніше. Так, ілюстрації Л. Тарасевича з «Патерика» 1702 р. потрапили у видання «Патерика» 1760, 1762, 1768 років. Також його творами прикрашені «Службы преподобным отцем Печерским» (друкарня Києво-Печерської лаври, 1763 р.).

Відомо, що наприкінці XVII — на початку XVIII століть у Києво-Печерській лаврі досить плідно працював гравер Федір А. (він же Феодор, Федор, Ф.)³⁴⁷. Можливо, він був ще й ієродияконом.

Однак у другій половині XVIII століття активну участь у оформленні видань Києво-Печерської лаври взяв ієродиякон Філарет³⁴⁸ (починаючи від «Часослова» 1751 р. до «Псалтиря» 1800 р.). На нашу думку, саме цей гравер був автором копії «Успіння» для «Нового Завіту» 1753 р. У ту пору він ще тільки починав освоювати гра-вірування і в основному для створення релігійних сюжетів користувався в роботі давнішими зразками.

Зазначимо, що «новозавітівська» композиція «Успіння» дуже наближена до подібних композицій у лавр-ських книгах «Акафісти, канони і прочая душеполезная моленія» (1731, гравер Геронтій, іл. **112**), «Правила к божественному причащенію» (1739), «Часослов» (1742 р., гравер Геронтій, іл. **113**). Складається враження, що ієродиякон Ф. просто збільшив зображення Геронтія, пристосувавши його до «Нового Завіту» (у ньому по-трібна була ілюстрація на всю сторінку).

Однак порівняння цих двох творів показує, що робота Геронтія схематичніша, не така деталізована, як у ієродиякона Ф. Можна припустити, що останній вирішив творчо опрацювати сюжет оригіналу, поліпшити його. Відомо, що Геронтій лише у 1730-х роках опублікував свої перші роботи, а загалом він відомий як майстер своєї справи другої половини XVIII століття³⁴⁹. На нашу думку, найпевніше обидва початківці-гравери мали перед собою якийсь давніший зразок, який готувався до великого лаврського видання 1708–1709 рр. Швидше за все це був ескіз рисувальника, адже гравюри того часу виготовлялися на основі початкового рисунка-оригіналу³⁵⁰.

У кінці 1707 р.* померла мати гетьмана, а тому «Успіння» (іл. **109**) — немовби реакція церковної спільноти на сумну подію у житті володаря булави та його рідних. Над Богородицею схилилися у скорботі Іван Мазепа (між свічками). Він має подібність до образу, змальованого у літописі С. Величка. Ліворуч від нього падчерка Марія (іл. **114**). Схожий її образ бачимо в «Літургійній сцені» Троїцької надбрамної церкви (іл. **115**). Над головою

112.
Геронтій. Успіння (Акафісти, канони і прочая душеполезная моленія, Київ, 1731, Арк. 105зв)

113.
Геронтій. Успіння (Часослов, Київ, 1742, зв. титула)

* Видно, що зображені одягнуті в теплий зимовий одяг.

Богородиці розміщено найпевніше племінника гетьмана Степана Трощинського. Поряд з ним зліва зображено київського экс-полковника Костянтина Мокієвського. У другому ряді за останнім (на ліву руку) поміщено (іл. **116**) Ганну Обидовську (Кочубей). Її зображення подібне до вміщеного у панеґірику «Hippomenes Sarmaski» [«Сарматський праведник»] (1698, іл. **117**). Очевидно, що голівки двох хлопчиків, які виглядають із-за спини С. Трощинського, — це діти Ганни та Івана Обидовських — Михайло та Іван. У цьому ряді за Г. Обидовською, ліворуч від неї, дуже ймовірно, зображено Григорія Фридрикевича (іл. **118**), сина померлого пасинка І. Мазепи. Поряд з ним (на праву руку), напевне, зображено ще одного гетьманського свояка — лубенського полковника Дмитра Зеленського³⁵¹.

У другому ряді (над падчеркою Марією та І. Мазепою) гравер помістив зліва на-право племінницю М. Вітославську (іл. **119**, подібну в іл. **120**), братів Кирила та Івана Громик, а між ними А. Войнаровського (іл. **121**). Наступними за ними праворуч були правдоподібно свояки Федір Топольницький³⁵², брати Олексій та Дмитро Дмит-рашки³⁵³, а також представники роду померлого пасинка Криштофа Фридрикевича (зяті³⁵⁴, їхні діти).

На гравюрі «Успіння» поряд з гетьманом зображено церковного ієрарха. Оскільки митрополит В. Ясинський помер 22 серпня 1707 року³⁵⁵, то найпевніше біля воло-даря булави мав бути його наступник — Й. Кроковський. Однак останнього 19 жовтня 1707 р. ще тільки обрали зверхником Київської митрополії, а висвячений він був на мит-рополита лише 15 серпня 1708 р. у Москві. Отже, мабуть, з цих причин затримувалася

116.
Ієродиякон Ф. Ганна Обидовська (Кочубей). Фрагмент «Успіння» (Новий Завіт, Київ, 1753)

117.
Щирський І. Ганна Обидовська (Кочубей). Фрагмент «Орел виховує орленят» (Панеґірик «Hippomenes Sarmaski», 1698)

118.
Ієродиякон Ф. Григорій Фридрикевич (?). Фрагмент «Успіння» (Новий Завіт, Київ, 1753)

119.
Ієродиякон Ф. Маріанна Вітославська. Фрагмент «Успіння» (Новий Завіт, Київ, 1753)

публікація богослужебної книги із «Успінням», де цер-ковний ієрарх мав би бути представлений у новій іпос-тасі. Повернувся Й. Кроковський з Москви якраз у дні, коли започатковувалося повстання мазепинців. Тому й рисунок «Успіння» правдоподібно опинився з тих причин у шухлядах друкарні та довгий час не публіку-вався.

121.
Ієродиякон Ф. А. Войнаровський. Фрагмент «Успіння» (Новий Завіт, Київ, 1753)

114.
Ієродиякон Ф. Марія Громика (падчерка Мазепи). Фрагмент «Успіння» (Новий Завіт, Київ, 1753)

115.
Марія Громика (падчерка Мазепи). Фрагмент композиції «Літургійна сцена» Троїцької надбрамної церкви

120.
Маріанна Вітославська. Фрагмент композиції «Літургійна сцена» Троїцької надбрамної церкви

Частина II

Лаврська портретна галерея

Розділ 1

В образі Іоана Воїна (1691)

В Україні у XVII–XVIII століттях набула поширення практика малювання ктиторів храмів, їхніх родин на іконах³⁵⁶, причому малярі часто зображували тих, хто активно спонсорував церкви, в образах святих. Гетьман І. Мазепа не оминув такої честі. Оскільки за його правління церковне будівництво набуло небувалого розвитку, то й церковні ієрархи старалися певним чином віддячити керманичу Гетьманщини за постійну турботу і грошові надходження до монастирів, фінансову участь у реставрації чи будівництві церковних приміщень. Приїжджаючи на відкриття певного храму, гетьман міг потішитися, побачивши своє зображення або на іконі, або в певному релігійному сюжеті. На нашу думку, у добу правління Мазепа виробився своєрідний культ його особи. Поети присвячували йому панегірики. Так само церковники улесливо прикрашали його зображеннями церкви. Попри репресивні заходи царського уряду після 1709 р., осудження-анафемування гетьмана, частина його іконографії у соборах, церквах благополучно пережила століття та дійшла до наших часів. Це було пов'язано з тим, що церковні ієрархи, всупереч заборонам та анафемі, або потай шанували пам'ять про благодійника, або вдавали, що призабули, кому присвячено ті чи інші образи. Останньому сприяло й те, що основний масив таких художніх витворів було виконано у 1690-х роках, на них Іван Мазепа зображений молодшим, не таким, яким був у 1708–1709 роках. Отже, у цьому зв'язку навіть царські сатрапи не могли поєднати ці зображення святих з крамольною для них особою.

Та перед тим як викласти свої аргументи щодо одного із перших зображень І. Мазепа, маємо з'ясувати принципове питання щодо його можливості розміщення в іконі.

Д. Степовик, аналізуючи твори іконописців доби бароко, зазначав, що «при змалюванні ликів святих повністю панує іконографія, зорієнтована на українські обличчя»³⁵⁷. «У XVI столітті Богородицю та апостолів почали змальовувати з конкретних людей, — дійшов висновку відомий мистецтвознавець. — У XVII–XVIII століттях це стає неписаним правилом, бо офіційно Церква такого методу не благословляла»³⁵⁸. Водночас вчений дещо суперечить собі, відкидаючи узагальнення інших мистецтвознавців

(Ф. Уманцева, Г. Логвина) про те, що в деяких іконах є образи реальних російських царів та українських гетьманів. На його думку, «повна ідентифікація ікони з портретом конкретної людини — то щось абсолютно неможливе в іконі!»³⁵⁹ Далі він доволі категоричний: «І всілякі сьогоденні шукання в цих образах „портретних“ рис царів і цариць, гетьманів і гетьманш — неправомірні ні з богословського, ні з мистецького поглядів»³⁶⁰. Разом з тим, на нашу думку, усе ж таки практика таких зображень була*. У цьому переконують сучасні іконознавчі монографії, зокрема, О. Тарасова³⁶¹, О. Преображенського³⁶². Останній наводить цій тезі красномовне підтвердження: на Стоглавому соборі 1551 року церковні ієрархи навіть обговорювали запит володаря Московії, зображеного на іконах Благовіщенського собору, чи мають право іконописці малювати «цари и князи, и святители, и народи, которые живы суще»³⁶³. Духовні зверхники дали на це молодому Івану IV ствердну відповідь³⁶⁴. Відомий російський іконописець Симон Ушаков на іконі «Богоматір Володимирська» зобразив князя Івана Калиту, митрополита Петра, царя Олексія Михайловича³⁶⁵, княгиню Марію Іллівну, князів Федора Олексійовича, Олексія Олексійовича³⁶⁶. На ктиторському рельєфі 1470 р. князя Симеона Олельковича поряд з ним було зображено Феодосія та Антонія Печерських³⁶⁷. Образ не якогось абстрактного володаря, а саме конкретного царя Петра I бачимо в іконах «Азовська Божа Матір» (див. розд. 8 нашої книги), «Переяславська Покрова»³⁶⁸, «Літургія Господня»³⁶⁹. Відоме іконне зображення великого князя Василя Івановича III, батька Івана Грозного³⁷⁰. З німбами представлено свого часу на церковних стінах грузинського царя Георгія III, його дочку Тамару та її сина Георгія Лаша³⁷¹.

Українські іконописці теж цим «грішили», зображуючи «царів, гетьманів та інших представників козацької верхівки»³⁷². «У XVIII ст. традиція зображати святих в образах вищих посадовців знайшла своє місце і в живописі Центральної України, в тому числі в розписах Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври», — дійшов висновку О. Рудак³⁷³.

На подорожній іконі XVIII ст. «звертає на себе увагу постать у світському одязі (червоному жупані та червоних чоботах) з булавою, зверху німба напис „Гет. Мазепа“»³⁷⁴. Існувала й практика вшанування на іконах³⁷⁵, у церковному стінописі³⁷⁶, іконостасах³⁷⁷ донаторів церков. Ктиторські портрети лубенського полковника Л. Свічки, кошового отамана П. Калнишевського є на іконах «Розп'яття» кінця XVII ст.³⁷⁸, «Козацька Покрова»³⁷⁹.

«Звичай вміщувати портрети серед священних ликів протримався майже до середини 18-го століття і навіть пізніше, — зазначав мистецтвознавець Е. Кузьмін, — поки не став виводитися із ужитку через політичні мотиви, як все, що нагадує „польське“, тобто католицький вплив. Від цього надходження „світського“ у священні сюжети до повного злиття з ними залишався один крок. І цей крок був пройдений. Поряд з іконами, де жертводавець поміщався поблизу священного зображення, зустрічаються нерідко випадки, коли його портрет зливається із зображенням самого святого»³⁸⁰.

Першим твором такого плану в добу правління гетьмана І. Мазепа, на нашу думку, була ікона «Преподобного Варлаама Хутинського, святого мученика Іоана Воїна та преподобного Варлаама Печерського»

* Д. Степовик у пізнішій праці хоча й не відмовляється від попередніх тез, та водночас їх і заперечує, аналізуючи ікони «Покрови»: «У такому композиційному ключі намальовано відому ікону середини XVII ст. з Київщини. Що особливо цікаво, серед тих, хто стоїть біля Богородиці, є Богдан Хмельницький; отже, можливо, ікона намальована ще за життя гетьмана, тобто десь у середині 50-х років XVII ст. Зображення історичних осіб — гетьманів, козацьких старшин, ієрархів Української Церкви, полковників, рядових козаків — характерна особливість українських ікон на тему Покрови. Звідки вони й дістали свою назву козацьких Покров. Консерваторів обурювало те, що на іконах було зображено історичних осіб, не святих, і їм начебто треба було молитися. Проте ті люди зовсім не розуміли фундаментальної риси української ікони, з якої випливають й інші її особливості, — це не розмежування святих і не святих, а їх зближення, щоб за вченням Христовим спасати грішників. Тому зустріч утілених святих небожителів із народом в українському ікономалюванні заохочували й князі Церкви — єпископи і клір» (Степовик Д. Іконопис // Історія українського мистецтва: у 5 т. — К., 2011. — Т.3. — С. 510–511).

(1691)³⁸¹ (іл. **122**). В образі Іоана Воїна вгадується І. Мазепа. Таке розміщення зображення гетьмана поряд зі святими не випадкове. Печерну церкву прп. Варлаама Печерського Києво-Печерської лаври збудовано у 1691 р.³⁸² «Іконографічну програму

ікони із зображенням Іоана Воїна, Варлаама Хутинського та Варлаама Печерського легко пояснити, перш за все, причинами патронального характеру, — зазначає мистецтвознавець О. Рижова, — ктитором церкви, як відомо, був Варлаам Ясинський. Зображення Іоана Воїна серед двох Варлаамів, напевно, пов'язано з темою поминання покійних»³⁸³. Насправді це «універсальний» святомученик, якого шанують як одного з перших захисників християн, покровителя воїнів, він також прославляється як «храбрый во бранех врагом прогонитель и обидимым заступник», «поборик крепок на вся видимыя и невидимыя враги наша»³⁸⁴. Як відомо, саме таким був для митрополита В. Ясинського, його церковного оточення Іван Мазепа. У панегірику С. Яворського «ЕCHO GŁOSU...» [ЛУНА ГОЛОСУ...»] (1689), присвяченому гетьману, на звороті титульного аркуша вміщено герб правителя Гетьманщини в обрамленні кількох гербів свояків, довірників, зокрема й тодішнього архімандрита Києво-Печерської лаври. Це засвідчує особливий статус В. Ясинського у житті володаря булави.

Київський митрополит Г. Четвертинський помер 6 квітня 1690 р.³⁸⁵ У розмові на початку квітня з дяком Борисом Михайловим у Батурині гетьман, ще не знаючи про завершення життя митрополита, радив залучити до роботи москов-

ського собору, який мав обрати нового патріарха після смерті Іоакима, не Гедеона, а В. Ясинського³⁸⁶. Коли ж співрозмовники дізналися про кончину головного ієрарха Київської митрополії, то Іван Мазепа на запитання московського дипломата, хто очолить українських церковників, назвав єдину кандидатуру — архімандрита Києво-Печерської лаври³⁸⁷.

Він і був обраний на соборі 1–2 червня 1690 року з допомогою гетьманських уповноважених митрополитом³⁸⁸. В. Ясинський, маючи підтримку в Батурині, невдовзі став справжнім лідером української церкви. Позитивно у цьому зв'язку вирішувалися й питання, що були проблемними і для Г. Четвертинського. Під безпосереднє управління В. Ясинського перейшов Видубецький монастир³⁸⁹. Митрополиту повернули Глухівську, Конотопську та Борзнянську протопопії³⁹⁰ (у 1658 р. митрополит Діонісій

Балабан уступив їх чернігівському архієпископу). Також він отримав у підпорядкування домініканський собор, старі дерев'яні церкви Василівську та Катерининську³⁹¹. Причому усі ці справи вирішувалися переважно за клопотанням та сприянням І. Мазепи.

Так, невдовзі після обрання В. Ясинського митрополитом гетьман у листі до царів від 12 липня 1690 р. просив їх, «чтоб монастыр святого архистратига Михаила Выдубецкий был под особым его пастырским началом»³⁹² і «дабы часть места киевского, которая за польской державы была под властью бискупов киевских, ему ныне для вспоможения скудости дому софейскаго с милости вашей монаршеской была дана»³⁹³. І. Мазепа прохав государів і в наступному році, аби вони «изволили принять милостиво его преосвященного митрополита прошение, и ради великой дому святой Софии скудости, исполнили оное своим премилостивейшим монаршеским призрением»³⁹⁴.

Універсалом від 22 липня 1690 р. гетьман надав «преосвященном его милости отцу Варлааму Ясинскому православному архиепископу митрополиту Киевскому, галицком и всея Малия России пану и пастиру нашом, містечко Моровск з иншими присюлками до него належачими Соколовкою, Руднею, Коропом, з землями, полями, лісами, озерами там прилеглыми, и з озерами Раеин и Бабин названными з сіножатми луговыми Задесенскими, з островом Беловодом, з перевозом на ріці Десні, также под Моровском znajduющимя, и з протчийми всіми угодиями так ціле и зуполне, як неkdись за королевской держави в духовной своей области бискуп киевский держал и употреблял, придаючи и присовокупляючи до того ж містечка Моровска села, именно тие церквища Ковчин з перевозом и Комаровку со всіми их приналежитостями, село Койлов с озерами ему прислушающими из всякими угодиями належачими, стверджуючи сим же нашим универсалом всі грунта Домонтовические около села Церковищ и в самих Церковищах лежащие»³⁹⁵.

У січні 1691 р. І. Мазепа надіслав наказ київському полковнику К. Мокієвському: «Ведомо да будет тебе, что преосвященный его милость господин отец митрополит киевский галицкий и Малыя Росси, господин и пастырь наш просил нас, чтоб мы ему дали на двор митрополитанский доход померный торговый, что в нижнем городе, и мы приклоняясь к прошению его и довольно чиня монаршескому указу, в данной грамоте соизволяем тем доходам владети, и милость твоя прикажи тем людям, что тот доход имали от того отстати и впредь не имати, а имали б назначенные от его милости отца митрополита»³⁹⁶. Відомі й інші універсали, спрямовані на поліпшення забезпечення діяльності митрополита, «подпартя скудостей катедралних»³⁹⁷. Так, у травні 1691 р. гетьман дозволив В. Ясинському збирати мито на Білогородській та Борщагівській греблях³⁹⁸. Того ж року йому надано село Койлов, «позволяючи з одного не только тяглыми людми, опроч козаков, всякую помощь до стану чинити, але и призвоитую повинность от оних отбирати»³⁹⁹. У червні 1695 р. Іван Мазепа додає до митрополичих володінь село Комарівку у Ніжинському полку⁴⁰⁰. Гетьман сприяв і відновленню Переяславського єпископства, підпорядкованого В. Ясинському⁴⁰¹.

Згадане вище красномовно ілюструє партнерські стосунки Батурина з новим митрополитом. Співпраця останнього з І. Мазепою сприяла великомасштабному оновленню, відродженню монастирів, церков в Україні, залучення до цієї справи старшинської еліти.

Ікона «Преподобного Варлаама Хутинського, святого мученика Іоана Воїна та преподобного Варлаама Печерського» (1691) відображає тісний зв'язок між тогочасними провідними діячами Гетьманщини, їхній загальний вплив словом, молитвою, владою та зброєю на духовне і повсякденне життя люду. Іконописець зобразив у центрі сюжету ікони І. Мазепу — Іоана Воїна як охоронця православних українців. У правій руці він тримає видовжений хрест, як булаву, як меч. У лівій руці — пальмову гілку, символ слави⁴⁰², перемоги⁴⁰³.

Хоча офіційним патрональним святим І. Мазепи був Іоан Предтеча, тоді існувала й практика зверхників-правителів вшановувати усіх небесних тезок⁴⁰⁴. Отже, замовники ікони зробили спробу втілити лик гетьмана

122.
Ікона «Преподобного Варлаама Хутинського, святого мученика Іоана Воїна та преподобного Варлаама Печерського». 1691. Печерна церква Прп. Варлаама Печерського, Києво-Печерська лавра. Фото О. Рижової

123.
Ікона «Преподобного
Варлаама Хутинського,
святого мученика
Іоана Воїна та преподобного Варлаама
Печерського».
Фрагмент. 1691.
Фото О. Рижової

в образі святого Іоана Воїна (іл. **123**), бо він як неофіційний патрональний святий був найдоречніший у суворих реаліях 1691 р. (після двох кримських походів та ординських загроз).

Ліворуч від гетьмана-лицаря бачимо митрополита В. Ясинського. Його образ практично такий самий, як на копії портрета тієї доби (іл. **124**) та на посмертних зображеннях (іл. **125 та 126**). Правдоподібно праворуч гетьмана поміщено архімандрита Києво-Печерської лаври М. Вуяхевича, який був до 16 листопада 1690 р. генеральним суддею у команді І. Мазепи (іл. **127**).

124.
Невідомий художник.
Портрет Варлаама Ясинського.
Перша пол. XIX ст. 109 × 60 см.
Полотно, олія. Національний
Києво-Печерський історико-
культурний заповідник. П-221

125.
Стрельбицький І.
Портрет В. Ясинського.
1707

126.
Мигура І. Посмертний
портрет В. Ясинського.
19 жовтня 1707 р.

Зазначимо, що у 1691 році С. Яворський та О. Тарасевич присвятили ілюстрований панегірик «Pełnia Xiężysa w kleynocie święcacego z trzech Luminarzow Barlaamow...» [«Повна Луна в святому клейноді з трьох свіч Варлаама...»] В. Ясинському⁴⁰⁵. На одній зі сторінок відомий майстер вигравірував елементи герба митрополита й трьох святих (іл. **128**). Правдоподібно це знову ж таки преподобні Варлаам Хутинський, Варлаам Печерський та мученик Іоан Воїн. Однак у цьому випадку художник, схоже, мав інше творче завдання: святі не перевтілювалися у сучасників тієї доби, а виглядали глибокими старцями, які в руках тримали символи герба В. Ясинського — дві зірки й стрілу. Тобто О. Тарасевич у такий спосіб возвеличував гербові складові, надаючи їм більшої вагомості. Святі отці своїм авторитетом, знаменитістю ніби підсилювали значимість родових знаків церковного ієрарха.

127.
Архімандрит
Мелетій Вуяхевич.
1690. З книги Ф. Титова
«Друкарня Києво-Печерської
лаври» (Київ, 1916,
с. 387)

128.
Тарасевич О.
Ілюстрація до панегірика
С. Яворського. 1691.
З книги Д. Степовика
«Українська гравюра
бароко» (Київ, «Кліо»,
2013, с. 213)

Розділ 2

Будівництво притвору та реставрація Троїцької надбрамної церкви (1695)

Питання датування побудови кам'яного притвору Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври має велике значення для розуміння й тлумачення настінних розписів пам'ятки архітектури та культури (іл. 129). У мистецтвознавчій літературі твердження про побудову цієї споруди у другій чверті XVIII століття зайняло панівні позиції⁴⁰⁶. Зведення її як капітальної прибудови у барокових формах, на думку С. Кілессо, сталося після «відбудови храму в 1731 р.»⁴⁰⁷.

129.
Троїцька надбрамна
церква Києво-
Печерської лаври

Відомий мистецтвознавець Г. Логвин розписи у притворі датував без жодної аргументації 1742–1744 рр.⁴⁰⁸ Ф. Уманцев вважав, що дерев'яні сінці храму згоріли у пожежі 1718 р.⁴⁰⁹ За аналізом мистецтвознавця, після їх відновлення, тобто «у 20-х та на поч. 30-х років XVIII ст.»⁴¹⁰, «композиція живопису притвору розроблялась одночасно з загальним розписом церкви»⁴¹¹.

Згоджуючись з останньою тезою, ми висловлюємо, однак, сумнів у тому, що церковну прибудову розписували після пожежі 1718 р. Аргументація Ф. Уманцева зводиться до того, що притвор був дерев'яний. Докази цьому дуже хисткі. Справді, на плані Івана Ушакова 1695 р. стіни притвору помережані лініями (іл. 130), ніби вони складені з міцних дубових брусів. Однак на гравюрі 1677 р. (іл. 131) церковна прибудова із дзвіницею більше схожа на кам'яну. Разом з тим, якщо й на початку 1690-х років притвор був дерев'яним, не факт, що у 1695 р. він уже став цегляним, набув того вигляду, яким його бачили сучасники у XVIII столітті. Справа у тому, що на плані Ушакова монастир огорожено частоколом⁴¹². Насправді вже у 1695 р., як пише у своєму панегірику «Алцід російський»⁴¹³ Пилип Орлик, гетьман І. Мазепа «лаврами завітчану лавру Печерську обвів мурами»⁴¹⁴. До того за сприяння гетьмана була «позолочена баня Печерського храму»⁴¹⁵.

Чому виникла така розбіжність між планом І. Ушакова та свідченням П. Орлика? Як з'ясували автори монографії про нинішню столицю України у другій половині XVII століття Г. Алферова й В. Харламов, «стольник і полковник Іван Ушаков лише описував Київ, а не складав план його», «в основу цього креслення були покладені копії більш ранніх робіт»⁴¹⁶. На їхню думку, «Чертеш Киеву граду, как стоит с Московску страну и кругом всего города и как церкви и как дворы и улицы в нем же все описана, что по указу великого государя, царя и великого князя Петра Алексеевича, всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержца, и по приказу боярина и воеводы князя Петра Ивановича Хованского стольник и полковник Иван Ушаков описывал, где мочно учинить оборонные крепости Киеву»⁴¹⁷ складений на основі раніших у 1692–1695 рр. і доповнений пізніше. Київськими воеводами були родичі — два Петра Івановича Хованські. Перший, «Меньшой», займав цю посаду в 1693–1694 роках, а інший, «Большой», у 1698–1701 роках⁴¹⁸. Оскільки у приписаному заголовку плану згадується не два царі, а один, то «Чертеш...» готувався на основі попередніх під час служби Петра Івановича Хованського-Большого, тобто в 1699–1700-ті роки. Із кореспонденції І. Мазепи та інших джерел відомо, що стольник і полковник Іван Клементійович Ушаков служив у Києві і в 1689 р.⁴¹⁹, і в 1700 р.⁴²⁰, і в 1703 р.⁴²¹, та й, певно, пізніше.

Фраза «где мочно учинить оборонные крепости Киеву» засвідчує, що найвірогідніше по-справжньому актуальним це питання стало у 1706 р. Якраз тоді в Батурин надійшло повідомлення від царя: він їде оглядати укріплення Києва. Олександр Меншиков, який перебував у ньому, 12 травня інформував царя: «Я ездил вокруг Киева, также

130.
Троїцька надбрамна
церква із притвором
на плані Ушакова

131.
Троїцька надбрамна
церква на гравюрі
1677 р.

около Печерского монастыря и все места осмотрел. Не знаю, как вашей милости понравится здешний город, а я в нем не обретаю никакой крепости. Но Печерский монастырь зело потребен и труда с ним будет немного: город изрядный, каменный, только немного не доделан, и хотя зачат старым маниром, но можно изрядную фортецию учинить, да и есть чего держаться, потому что в нем много каменного строения и церквей, а в Киеве городе каменного строения только одна соборная церковь, да монастырь»⁴²². У кінці червня 1706 року гетьман прибув з козаками у Київ. 4 липня він прийняв у ньому Петра I, який, оглянувши фортецю, дав вказівки щодо її зміцнення. Протягом п'яти місяців полчани з більшості полків насипали високі земляні вали. Вони терпіли нужду, бо, виконуючи тяжку роботу, мали ще й забезпечувати себе харчами.

Отже, ушаковський «План 1695 р.» — це схематичне зображення територій, будівель Києва з метою виявлення місць для побудови фортечних укріплень. Зрозуміло, що у цьому зв'язку І. Ушаков користувався і матеріалами креслень міста 1673⁴²³, 1676⁴²⁴, 1680⁴²⁵ років. Очевидно, що для пришвидшення виконання завдання

він міг перенести конфігурацію будівель, деяких кварталів тих років без особливих змін, адже для будівництва фортифікаційних споруд абсолютно не мали жодного значення споруди Києво-Печерської лаври. Тому кресляр «не помітив» ні її нових мурів, ні кам'яного притвору Троїцької надбрамної церкви, ні мурованих Микільського храму-лікарні, Церкви Всіх Святих над Економічною брамою (1696⁴²⁶). За джерелами, у 1697 р.⁴²⁷ у Києві вже було вимуровано двоповерхове приміщення магістрату, але укладач його позначає як дерев'яне. Зрозуміло, станом на 1699–1700 рік, коли І. Ушаков оформляв-збирав «Чертеш...», не всі заплановані об'єкти Києво-Печерської лаври було завершено. Так, священник Іоан Лук'янов, відвідуючи лавру в лютому 1701 року, зазначав, що «ныне круг монастыря ограду делают каменную великую»⁴²⁸. У 1703 р. Іван Мазепа повідомляв царя, що «ево гетманскими проторми (затратами. — Авт.) от давней Печеры ограда каменная учинена», але водночас запитував зверхника, «от башни Киевской какая башня каменная учинится имеет?»⁴²⁹. Згадане ніби суперечить свідченню П. Орлика, що гетьман «лавру Печерську обвів мурами» ще у 1695 р. Трактувати ж цю невідповідність можна таким чином: станом на 1695 р. лавра вже була ого-

роджена високим муром якщо не вся, то в усякому разі по обидва боки Троїцької церкви на її вході з вулиці та із поворотом униз. Науковці датують появу Онуфріївської, Івана Кушника, Малярної, Південної веж 1698 р.⁴³⁰ У пізніший час, очевидно, добудовувалися ще інші вежі, вивищувалися мури, про що й інформують джерела.

Відомий дослідник Києва М. Закревський дійшов висновку, що Троїцька надбрамна церква, «як і лаврська кам'яна огорожа, більшою частиною поновлена фінансуванням Мазепи ще до 1696 р.»⁴³¹. Уже тоді він звернув увагу на вищезгадану фразу з панегірика П. Орлика⁴³², що фіксувала не початок мурувальних робіт, а стан їх завершення. Його датування актуальне, на нашу думку, й сьогодні.

132. Західна стіна притвору Троїцької надбрамної церкви впритул з муром лаври

133. Притвор Троїцької надбрамної лаври з північного боку

134. Схема підземної галереї (виділено жовтим кольором) під муром і притвором

Аргументація цьому така. По-перше, мурування високої огорожі почалося, безперечно, з місця входу в Києво-Печерську лавру (іл. **132**), адже цим забезпечувалося створення величного та урочистого фасаду духовного закладу. Саме тут зустрічали шановних гостей. Їх, численних прочан мала заворожити ця запаморочлива краса висоти, міцності стін, за якими ховалася наближеність до небес, до Бога. Це був Поріг до молитви, до катарсису душі. Зрозуміло, що й реставрація Троїцької надбрамної церкви здійснювалася одночасно. Крім того, її дерев'яний притвор не вписувався у загальну картину оновлення входу до святого місця. Адже з погляду будівництва високого кам'яного муру як оборонного ця прибудова зі старих колод була «інородною» конструкцією в сполученні церковної споруди та кріпосної стіни. Додамо до цього, що поряд із притвором зводився Микільський храм-лікарня. Розмах будівничих робіт у лаврі був настільки масштабний, що керівнику будівельних робіт отцю Никону не було сенсу економити й залишити стару прибудову до оновленої Троїцької надбрамної церкви, аби вона псувала загальний вигляд. Дослідник Києва К. Шероцький зазначав, що «північний бік споруди (Троїцької церкви. — Авт.) у XVII ст. спотворений прибудовою, в якій облаштований вхід до церкви»⁴³³. Однак насправді він набув кращого, пристойнішого вигляду, ніж мав до 1695 р. (іл. **133**).

По-друге, наявність кам'яного притвору в XVII ст. підтверджується висновками експертів-реставраторів, які цим часом датують шари живопису кількох композицій⁴³⁴. А вони вже з'явилися у мурованій споруді.

По-третє, дослідники печер, підземних ходів Києво-Печерської лаври теж зробили вагомий внесок у датування будівництва прибудови до храму Святої брами. «Одну з підземних споруд фортифікаційного призначення було виявлено 1959 р. у Троїцькій надбрамній церкві, — інформує О. Сіткарьова. — В 1961–1962 рр. ця споруда була розчищена в межах доступності (70 м) і виконана її маркшейдерська зйомка. Підземний хід являє собою склепінчасту галерею, вимуровану з цегли, хід має відгалуження. Головна галерея підземного ходу починається під Троїцькою надбрамною церквою і прямує спочатку на схід, а потім повертає на північний захід, проходить під оборонним муром і за його межею закінчується завалом ґрунту. Вдалося з'ясувати, що за завалом хід має продовження, що прямує в бік арсеналу»⁴³⁵. На думку дослідниці та П. Толочка, галерея мала фортифікаційне призначення та була побудована одночасно зі зведенням оборонного муру навколо

монастиря⁴³⁶. Хід близько 2 м заввишки та 1 м завширшки, облицьований цеглою XVII століття, розташований на глибині 10 м⁴³⁷. Уточнимо, що згідно з планом підземної споруди він починався усередині притвору Троїцької надбрамної церкви (іл. **134**). Якщо йти за логікою мистецтвознавців, які вважають, що в часи Івана Мазепи сінці храму залишилися дерев'яними, то як пояснити у їхньому нижньому ярусі на рівні фундаменту та нижче таке затратне підземне муроване будівництво? Воно виглядає абсурдним! Насправді спочатку мурувалася підземна галерея для оборонних потреб, а вже над нею зводилися притвор церкви та сам мур.

135.
Композиція
«Лик Святих
царів»

137.
Царі Петро I та Іоан.
Фрагмент композиції
«Лик Святих царів»
притвору Троїцької
надбрамної церкви

138.
Іоллан.
Зображення царів
Іоана та Петра I.
1685

По-четверте, за новітніми дослідженнями мурована церква Св. Миколи Свято-Троїцького лікарняного монастиря зведена у 1695 р.⁴³⁸ Як вважає О. Сіткарьова, з мазепинської доби «залишилися лише підвальна частина та фрагменти західної частини будівлі»⁴³⁹ цього храму. Для нас у вищезгаданих подробицях важливе таке: ця церковна споруда повністю прилягає до оборонного муру. Отже, вона, як і притвор Троїцької надбрамної церкви, будувалася одночасно, разом з ним. Кам'яні споруди церковних приміщень додавали головній фортифікаційній споруді — муру — надійності, захищеності, адже вони в разі гарматного обстрілу не були такі вразливі, як різноманітні дерев'яні прибудови.

По-п'яте, кам'яний притвор збудовано до 1696 р., оскільки в композиції «Лик Святих апостолів» поряд з митрополитом В. Ясинським зображено архімандрита М. Вуяхевича (помер 6 лютого 1697 року).

По-шосте, у композиції «Лик Святих царів» (іл. **135**) зображено юного царя Петра I та його брата Іоана. Якби притвор будували після 1718 р., то малярі помістили б на стінах зображення царя, якому вже за 46 років. Саме

такого бачимо Петра I в стінописі Успенського собору (іл. **136**). Натомість царі-брати виглядають так, як їх бачили

136.
Цар Петро I.
Успенський собор
(Грабарь И.
«История русского
искусства», Москва,
издание И. Кнебель,
1910, т. VI, с. 475)

139.
Невідомий гравер.
Юні царі Іоан
та Петро І.
1680-ті роки

141.
Адріан
ван дер Верфф.
Портрет Петра І.
1690-ті роки.
Полотно, масло.
Ермітаж, м. Санкт-
Петербург

140.
Петро І та його дружина
Євдокія Лопухіна.
Мініатюра з «Книги любові
знак у чесний шлюб»
(«Книги любви знак
в честен брак»)
К. Істоміна. 1689.
Історичний музей,
м. Москва

сучасники (іл. **137**). Іконографія портретів юного Петра І досить велика. Спочатку його зображали безвусого (іл. **138**, **139** та **140**), далі, після 1697 р., з невеличкими вусами (іл. **141**, **142**, **143** та **144**). Молодий цар Іоан помер 29 січня 1696 р., проживши 30 років. Посмертне його зображення засвідчує, що він носив акуратну борідку (іл. **145**).

Отже, композиція «Лик Святих царів» найпевніше з'явилася у притворі в 1695 р., коли брат Петра І був живий, а майбутній імператор ще не мав у 23 роки вусів. Ф. Уманцев теж побачив у цьому сюжеті «в казанських шапках-коронах» останнього та Івана Олексійовича разом з батьком («в останньому ряді з правого боку від глядача»⁴⁴⁰). Однак з цим припущенням важко згодитися, оскільки батько юних царів помер у 46 років і на прижиттєвих зображеннях не мав сивини, як монарх у композиції «Лик Святих царів»*. Бачимо зображення царя Петра І ще й у композиціях (іл. **146**) «Святий Іоан Предтеча на чолі первосвящеників і воїнів» («Святий Іоан Предтеча на чолі фарисеїв і садукееїв»), «Лик Святих пророків» (іл. **147**) та у сюжетах «Ангел Суду Господнього» (іл. **148**), «Лик Святих апостолів» (іл. **149**). Обох царів-братів маляр показав також в образах праотців («Лик Святих праотців», іл. **150**).

Навіть за виглядом зображеного царя можна прослідкувати етапи оформлення кам'яного притвору: у 1695 році лаврські художники після зведення муру намалювали кілька сюжетів на стінах обабіч сходів на другий поверх (Петро І у композиції «Лик Святих царів» без вусів); на склепінні

* Ф. Уманцев переконаний, що у першому ряді поряд з біблійним царем Давидом (крайній праворуч у першому ряді) зображено зліва направо Гліба, Володимира і Бориса (Уманцев Ф. С. Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. — С. 135). На нашу думку, найпевніше поряд із царем Давидом стоїть князь Володимир, а за ним — Борис і Гліб (другий ряд).

142.
Буат Шарль.
Портрет царя Петра І.
Близько 1698.
Золото, емаль

143.
Файтгорн.
Портрет Петра І.
1698

144.
Готфрід Кнеллер.
Портрет Петра І.
1698

145.
Михайло Чоглоков (?).
Портрет царя Іоана
Олексійовича.
1696. Державний
російський музей,
м. Санкт-Петербург

146.
Петро І. Фрагмент композиції «Св. Іоан Предтеча на чолі первосвящеників і воїнів» («Св. Іоан Предтеча на чолі фарисеїв і садукеев»)

147.
Петро І в образі пророка Даниїла. Фрагмент композиції «Лик Святих пророків»

148.
Композиція «Ангел Суду Господнього». Фрагмент

149.
Петро І в образі апостола. Фрагмент композиції «Лик Святих апостолів»

другого поверху в композиції «Святий Іоан Предтеча на чолі фарисеїв і садукеев» монарх вже має невеличкі вусики (тобто він у 1696 р. повернувся з другого походу на Азов, змужнів). Поява змальованого царя у такому молодому віці на стінах притвору після 1718 р. виглядає абсурдною та нелогічною, адже керівництво Києво-Печерської лаври мало у своєму розпорядженні достатньо сучасних на той час портретів Петра І, аби передати його достовірний образ у стінописі Успенського собору. У цьому зв'язку всю цю загадкову плутанину, невідповідність рис обличчя царя 1720-х років із прикметами фізіономії молодого монарха у церковній прибудові можна пояснити лише одним: стінопис притвору Троїцької надбрамної церкви з'явився не в той час, коли його атрибутували відомі мистецтвознавці, а значно раніше, у добу гетьмана І. Мазепи.

Зазначимо, що 5 липня 1687 р., як повідомляє літописець С. Величко, «ударив на соборну церкву Успіння Пресвітлої Богородиці міцний грім, пробив її верх і запалив був під банею дерево»⁴⁴¹. Отже, після приходу гетьмана І. Мазепи до влади саме ця духовна святиня стала чи не першим об'єктом, на відбудову, оновлення якої він спрямував гроші із гетьманської скарбниці. Адже ці роботи не можна було відкладати — через пошкоджені бані собору дощі, а взимку сніги завдали б церковній споруді ще більшого лиха. Протягом кількох років проходила реставрація, ремонт пам'ятки та добудова нових її архітектурних елементів. У цей час з'явилися дві невисокі паперті-каплички⁴⁴², кілька гарно оздоблених металевих дверей, поставлено сім куполів (раніше було чотири)⁴⁴³, істотно змінено інтер'єр⁴⁴⁴, в Іоано-Богословському приділі встановлено новий іконостас (1689)⁴⁴⁵, збільшилися габарити споруди⁴⁴⁶. Паралельно із оновленням Успенського собору було завершено будівництво двох церков — Трапезної та Преподобного Варлаама (1691). На нашу думку, після закінчення цих робіт будівельна артіль вже орієнтовно з 1690–1691 рр. отримала нове замовлення і розпочала спорудження кам'яної огорожі довкола Києво-Печерської лаври. За нашими розрахунками, для побудови муру необхідно було 16 660* кубометрів цегли. Для артілі із 8 мулярів (на кожного ще припадає по 2–3 підсобники) час для виконання такого великого обсягу робіт мав становити не менше 14 років**. Більша кількість майстрів цієї

* Довжину огорожі 1190 м множимо на 7 м її висоти, а також множимо на середню товщину стін — 2 м. Ця величина (16 660 куб. м), зрозуміло, приблизна, але загалом відповідає реаліям.

** Враховуючи, що муляр за день в середньому кладе один кубічний метр цегли, то для успішного завершення будівництва муру необхідно було 16 660 днів. У ту добу технологія не передбачала роботу взимку (про це дізнаємося з листів І. Мазепи до царів 1693 р.). Крім того, будівельники не працювали у вихідні. Таким чином, у середньому на рік припадало максимально 150 робочих днів. Отже, 16 660 днів ділимо на 8 мулярів, 150 робочих днів = 13,8 року (округлено 14 років).

справи, наприклад, 20 чоловік, могли впоратися із цим завданням за 5,5 року. Ми не знаємо, скільки людей працювало у будівельній артілі, можливо, й більше. Але не думаємо, що Гетьманщина могла мобілізувати максимально велику кількість майстрів своєї справи (40–100 осіб), адже паралельно у Києві, Ніжині, Переяславі, Мгарі, Чернігові, Глухові, Стародубі, Погарі, Думниці та інших населених пунктах велося масштабне будівництво соборів-красенів. Гетьман навіть залучав до реалізації своїх задумів велику команду російських мулярів (у його проханнях до царів за 1693 р. йдеться про 100 «работников»⁴⁴⁷). У 1693 р. на будівництві двох київських церков працювало 30 москвичів⁴⁴⁸. Станом на 1695 рік, як свідчив П. Орлик, «щонайщедріший» гетьман «вибудував і відбудував золотою рукою»⁴⁴⁹ «чернігівські, мгарські, батуринські, руднівські, глухівські та інші святі церкви»⁴⁵⁰. Після зведення у 1691 р. великого собору Преображення Господнього у Мгарському монастирі⁴⁵¹ велика артіль мулярів швидше за все отримала нове замовлення у Києві.

«Св. брама лаври по своїй архітектурі... — зауважував К. Широцький, — теж тріумфальна», як «надбрамні споруди пізніх римських міст, де над тріумфальними воротами фортець встановлювалися храми»⁴⁵². Це спосереження, на нашу думку, справедливе та вірне. У 1695 р. козаки здійснили успішний похід на кримські фортеці. Тому в панегірику П. Орлика «Алцід російський» гетьман — «тріумфальним лавром укоронований»⁴⁵³, він «повертається по скалічених трупах ворогів до Роської Вітчизни», до «міста тріумфальних Воріт», при цьому приходять «горді роги бістонського місяця під тріумфальну арку Вельможності Вашої»⁴⁵⁴. У цьому творі акровірш має заголовок «Дуга тріумфальної арки»⁴⁵⁵, є віршовані рядки у вигляді тріумфальної піраміди⁴⁵⁶. Митрополит Варлаам Ясинський писав 22 серпня 1695 р. гетьману: «Він (Бог. — Авт.) дав нині при незвіданому сприянні тріумфальну перемогу вашій вельможності над ворогом самого Бога, що огуду шлють на святу єдинобожественну трійцю, на непереможне знамення Божої перемоги, на хрест святий. Узброєний ним-таки, ваша вельможність, за покровою християнської заступниці, яка стоїть біля хреста, непорочної Христової та Іоаннкової матері, ворогів перемогли, ім'я Боже та його помазаників прославили, святу церкву та вітчизну православно-російську захистили і собі славу безсмертну здобули!»⁴⁵⁷

На нашу думку, у 1695 р. духовні ієрархи доклали немало зусиль, аби зустріти козаків-переможців, які повернулися з походу, та їхнього вождя не тільки похвальним панегіричним словом, а й оновленням Троїцької надбрамної церкви, де одним із центральних героїв стінних зображень став гетьман. Церковна споруда отримала пишне декоративне оздоблення, стала трибанною.

У 1694 р. у Київ прибула велика команда московських будівельників (до 100 робітників), яка того самого року завершила зведення Богоявленського собору. Очевидно, що ці муляри також були заохочені й до реалізації інших масштабних проектів — насамперед у Києво-Печерській лаврі (притвор Троїцької надбрамної церкви, Микільська лікарняна церква (1695), семибанна церква Різдва Богородиці* (1696)⁴⁵⁸, церква Всіх Святих над Економічною брамою (1696)⁴⁵⁹, Онуфріївська триярусна (1698)⁴⁶⁰, Івана Кушника (1698)⁴⁶¹, Воздвиження Хреста Господнього** (1700)⁴⁶² церкви та приміщення

* Профінансував київський полковник Костянтин Мокієвський.

** Профінансував полтавський полковник Павло Герцик.

друкарні (1701)⁴⁶³. Якщо будівництво Богоявленського (1694) та Микільського (1690–1696)⁴⁶⁴ храмів разом обійшлося гетьманській скарбниці в 5000 рублів, то мурування огорожі із церквами київської духовної свя-тині — в один мільйон⁴⁶⁵ золотих (200 000 рублів). Тобто це були на той час нечувані фінансові вкладення. До цього тихоплинне церковне життя Києва не знало подібних можливостей, вирішень багаторічних проблем. Тому дії гетьмана викликали захоплення, схвалення, зазнали найвищих оцінок з боку церковної еліти.

Розділ 3
Поміж пророків

У Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської лаври ми виявили кілька живописних композицій із зображеннями гетьмана І. Мазепи. Такий надмір уваги тогочасному лідеру виник не випадково. Склалося враження, що увесь стінопис цієї церковної споруди був ніби мистецьким панегіриком володарю булави. Якщо у віршованих рядках, присвячених гетьману, панегіристи порівнюють його з Гераклом⁴⁶⁶, Марсом⁴⁶⁷, Гектором⁴⁶⁸, то лаврські маляри прирівнювали особу керманича до рівня апостола, пророка. Зрозуміло, що це був вияв пошани лідеру Гетьманщини як ктитору, меценату духовних святинь Києва. І це справді відповідало настроям церковної спільноти тієї доби.

Далі розглянемо сюжети, приурочені правителю Гетьманщини та його наближеним у цій церковній споруді. Ф. Уманцев у своїй монографії, хоч і не «вирахував» останніх у її стінописі, та, на нашу думку, зробив щодо цього дуже важливе спостереження: «Якщо на першому плані в образах святих художники часом показують переважно історичних діячів, то на задньому плані нерідко можна побачити портретні голови звичайних людей, очевидно, майстрів, ченців, донаторів. До них слід віднести явно портретні зображення голів на дальньому плані композиції „Лику пророків“. Ці люди, можливо, жили в Больницькому монастирі або зробили йому якісь послуги. Художники передають їх доволі безпосередньо, без прагнення зробити їх поважнішими, ніж вони були в дійсності»⁴⁶⁹.

У притворі Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври розміщено композицію «Лик Святих пророків» (іл. **151**). Тут у п'ятьох рядах зображено вісімнадцять фігур.

Лише пророки першого ряду мають виразні деталі священницького одягу, головних уборів, сакральних речей у руках для їх ідентифікації (перший — Мойсей, другий — Аарон, третій — Мельхиседек, четвертий — Єзекиїль, п'ятий — Даниїл⁴⁷⁰). Інших визначити важко. Тим паче, що пророків було значно більше (четверо великих — Ісаїя, Єремія, Єзекиїль, Даниїл; дванадцять малих — Йоїл, Іона, Амос, Осія, Михей, Наум, Софонія, Аввакум, Авдій, Аггей, Захарія, Малахія; ще — Іяків, Іов, Мойсей, Аерон, Самуїл, Нафтан, Ілія, Єлисей та інші)⁴⁷¹.

Обличчя пророків дуже індивідуалізовані. Схоже, керівництво Києво-Печерської лаври, аби догодити І. Мазепі та його наближеним, дають вказівку малярам зробити образи святих подібними до вищого керівництва і свояків останнього. Перший у другому ряду постає пророк (у тюрбані з червоним верхом), який дуже нагадує гетьмана (іл. **152**), змальованого у літописі мазепинського канцеляриста Самійла Величка (іл. **153**).

Другим зліва у цьому ряді зображено святого, схожого на свояка правителя Гетьманщини, київського полковника Костянтина Мокієвського. Зазначимо, що останній займався активно церковним будівництвом не тільки у своєму полку, а й у Києві, Вишгороді. Коштом «ближнего кровного»⁴⁷² зведено камінні церкви у Вишгороді (Борисоглібську), у Києво-Печерській лаврі велику семикупольну на честь Різдва Богородиці Марії⁴⁷³ (1696⁴⁷⁴) та Феодосіївську⁴⁷⁵. К. Мокієвський уже був людиною поважного віку. Згідно з джерелами, він був грубим, зверхньо-різким у ставленні до старшин, ревниво ставився до племінників гетьмана*, старався їх

* Наприклад, у композиції «Лик Святих пророків» відчувається вплив на художній задум художника київського полковника К. Мокієвського, який недолюблював племінників І. Мазепи по лінії його сестри. Саме тому цей старшина «поставив» себе поряд з І. Мазепою та В. Громикою.

принизити⁴⁷⁶, демонструючи всім, що саме він, так би мовити, є головним родичем-своєюком правителя Гетьманщини.

Дуже ймовірно, що його часте зображення поряд з І. Мазепою не випадкове. Як ктитор Києво-Печерської лаври він міг впливати на іконографічну програму зображень малярів, які здійснювали стінопис відреставрованої Троїцької надбрамної церкви. Саме тому в цьому плані відчувається певне зловживання — надмір у багатьох сюжетах його образів.

Третім пророком (у тюрбані) у другому ряду мав би бути «за рангом» образ пашинка Івана Мазепи, седнівського сотника Криштофа Фридрикевича. Він виховувався

151.
Композиція
«Лик Святих пророків»
у Троїцькій надбрамній церкві

152.
І. Мазепа
в образі пророка.
Фрагмент композиції
«Лик Святих
пророків»

153.
Зображення
І. Мазепи.
Літопис
С. Величка

у родині майбутнього гетьмана, тому, звичайно, потрапляв у коло найближчих родичів володаря булави. Якби не рання смерть сина дружини І. Мазепи, він, дуже ймовірно, зайняв би через деякий час набагато вищу посаду. Однак К. Фридрикевич, який вже був солідного віку, мав, крім сина Григорія, ще й трьох зятів (на той момент, можливо, ще двох). Зрозуміло, що художнику потрібно було десь розмістити цих 4–5 осіб не в різних місцях, а поряд. Другий ряд для цього не підходив.

Звідси випливає, що на почесному місці маляр розмістив інших важливих персон — насамперед гетьманового зятя Василя Громику (був одружений на Марії, дочці від першого шлюбу дружини володаря булави⁴⁷⁷) та поряд одного із двох синів останнього, Кирила або Івана Громику⁴⁷⁸. Однак, проаналізувавши композиції притвору, ми дійшли висновку, що крайнім праворуч у другому ряді зображено гетьманського племінника Івана Обидовського. Річ у тому, що в 1689 р. він отримав від царів титул стольника, тобто дуже наближеної до царського двору людини. Здавалося б, племінник мав би стояти десь ближче до гетьмана. Але така його позиція стає зрозумілішою після оцінки того, кого маляр показав у образі пророка Даниїла (крайній праворуч у першому ряді). Оскільки до нашого часу дійшло близько десяти портретів безвусого царя Петра I 1682–1695 років, то немає сумніву в тому, що саме він став прообразом молодого пророка. Отож не випадково стольник І. Обидовський стоїть за його спиною.

Правдоподібніше, що якийсь онук Мазепи — Іван Громика, названий на честь впливового діда, або Кирило Громика — зайняв крайнє місце праворуч у третьому ряді. Тобто близькі пасербиці були рівноцінні команді пасинка К. Фридрикевича, і вони потрапили справедливо у другий та третій ряди. В. Громика — вже немолодий, мав під сорок літ, вісім років очолював уряд смілянського сотника Лубенського полку. Деякими рисами обличчя він схожий на І. Мазепу. Як відомо, дівчата часто закохуються у чоловіків, схожих на своїх батьків.

У третьому ряді на першому місці вгадується образ генерального обозного В. Дуніна-Борковського (зображення нагадує посмертний портрет роботи невідомого художника). Третім у цьому ряді подається молодий пророк (він, власне, трохи вивищується за спинами образів К. Мокієвського та В. Громики), який схожий на племінника гетьмана А. Войнаровського. Другим за В. Дуніним-Борковським мали би бути змальованими його старший син Михайло⁴⁷⁹, а за ним, у четвертому ряді, молодший син — Андрій⁴⁸⁰. Однак хлопці на той час ще були підлітками. Гравер Никодим Зубрицький десь після 1702 року виготовив панегірик (іл. **154**) на честь Михайла Борковського⁴⁸¹. Цей же художник, ймовірно, зробив малярський варіант (іл. **155**) цього сюжету⁴⁸². Картина походить з Холмів на Чернігівщині⁴⁸³, нині вона зберігається у фондах Національного художнього музею України⁴⁸⁴. На жаль, образ М. Борковського на естампі схематичний і мало схожий на той, який бачимо на картині-варіації панегірика. Риси ж обличчя молодого людини (третій ряд, друга позиція зліва) не збігаються з першим і другим варіантами зображення М. Борковського у виконанні художника Н. Зубрицького. Отже, це дає підстави визначати на цих «почесних» місцях інших діячів того часу.

На нашу думку, відповідальне місце відразу після генерального обозного міг посісти образ І. Обидовського. Тим паче, що третя особа-пророк праворуч у третьому ряді дуже схожа на племінника І. Мазепи

154.
Естамп
Никодима Зубрицького
«Панегірик на честь
Михайла Борковського».
Чернігівський історичний
музей ім. В. Тарновського

155.
Панегірик на честь Михайла Васильовича
Борковського. Перша пол. XVIII ст.
Національний художній музей України, И-67

А. Войнаровського, зображення якого дійшли до нашого часу. Два брати — І. Обидовський та А. Войнаровський, отже, у третьому ряді стоять поряд? Подібна логіка ще раз підтверджувала б ту думку, що художник компонував композицію так, аби кровні родичі стояли поряд. Однак, як ми писали вище, маляр зобразив І. Обидовського поряд з царем, тобто у цьому випадку він поставив вище його титулярно-посадову значимість у Московії.

Здається, генеральний обозний В. Дунін-Борковський не вписується у цей родинний контекст. Однак треба зауважити, що генеральні старшини були часто хрещеними батьками дітей, онуків володарів гетьманської булави. Тому, найімовірніше, хтось із зображених був похресником впливового старшини. На нашу думку, у цьому зв'язку другим після генерального обозного зображений Г. Фридрикевич, син пасинка І. Мазепи. Тим паче в іншій композиції, «Лик Святих праотців», його показано поряд із батьком.

На місце між В. Дуніном-Борковським і А. Войнаровським також міг у першу чергу претендувати образ «племінника нашого пана (Степана. — Авт.) Трощинського»⁴⁸⁵. Він фігурує у джерелах як довірена особа гетьмана. Справді, розташування двох небожів поряд виглядало б справедливо. І ця версія в ідентифікації осіб композиції мала б пріоритетне право. Однак є одна важлива деталь-реалія. Цей третій свояк-племінник вже у 1687 р. їздив у Москву з дорученнями гетьмана, а тому явно виглядав би трішки старшим особи, яка стоїть поряд із А. Войнаровським. Усе це дає нам підстави вибрати інший варіант: зупинитися на фігурі Г. Фридрикевича. Він ще мав ледь вісімнадцять-двадцять років. С. Трощинський найвірогідніше зображений у четвертому ряді (праворуч від К. Фридрикевича).

Ймовірно, наступних чотири пророки в четвертому і п'ятому рядах можна ідентифікувати як образи К. Фридрикевича (сивуватий чоловік вище лівого плеча А. Войнаровського), його зятів*. Зрозуміло, останніх ідентифікувати важко, бо не маємо їхніх портретів.

Цей стінний розпис здійснено, на нашу думку, у 1696–1698 рр., бо на початку 1700 р. помер К. Фридрикевич⁴⁸⁶, у 1701 р. — І. Обидовський, у 1702 р. — В. Дунін-Борковський.

Розділ 4
Гетьманська команда в образах святих

У притворі Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври орієнтовно у 1696 році було завершено композицію «Лик Святих апостолів» (іл. **156**) на західній стіні другого поверху. Маляр мав би змалювати поряд з Ісусом Христом дванадцять апостолів, але їх нараховуємо лише одинадцять і тільки одного святого Петра з німбом. Порівняння святих образів композиції з іншими подібними у Троїцькій надбрамній церкві та Софії Київській дає підставу дійти висновку, що в цьому сюжеті, як і в «Лику Святих пророків» (про це ми детальніше писали в попередньому розділі), було зроблено акцент на тому, щоб показати однодумців, соратників, близьких І. Мазепи та монарха-покровителя.

Лисий апостол (другий ряд) вказує пальцем на молодого апостола, який стоїть у першому ряді за святим апостолом Петром. Можна погодитися з думкою А. Кондратюк, що він звертає увагу на святого Іоана⁴⁸⁷. Але в цьому образі показано Петра І (іл. **149**), сюзерена гетьмана. Отже, молодий цар ніби не випадково стоїть біля апостола Петра. Лисий апостол звертає увагу на нього: ось тут володар Московії виступає як головний реалізатор, втілювач Божих замислів у гетьманських краях. Присутність у кількох композиціях притвору образу Петра І,

* Одна з доньок К. Фридрикевича була одружена зі Спиридоном Шираєм, сином стародубського війта, власника багатьох млинів і буд. Друга дочка — Євдокія — вийшла заміж за Федора Грембецького, батько якого, Микола Грембецький, займав посаду чернігівського полкового обозного і родичався з Ломиковськими, Миклашевськими. Третя дочка була заміжня за Федором Коровченком, який пізніше став київським полковником. Правдоподібно, що на час створення композиції ще одна із дочок не вийшла заміж.

156.
Композиція «Лик
Святих апостолів»

157.
Архімандрит Никон
в образі апостола.
Фрагмент композиції
«Лик Святих
апостолів»

158.
Архімандрит Никон
в образі апостола.
Фрагмент композиції
«Христос
з апостолами»

159.
Архімандрит Никон.
Фрагмент композиції
«Літургійна сцена»

160.
Архімандрит Никон.
Фрагмент композиції
«Відсилення учнів
на проповідь»

161.
Стрельбицький І.
Портрет
В. Ясинського.
1707. Фрагмент

162.
Митрополит
В. Ясинський в образі
апостола. Фрагмент
композиції «Лик
Святих апостолів»

163.
В. Ясинський
в образі пророка.
Фрагмент композиції
«Лик Святих
пророків»

164.
В. Ясинський
в образі апостола.
Фрагмент композиції
«Відсилання учнів
на проповідь»

165.
В. Ясинський в образі
апостола. Фрагмент
композиції «Зішестя
Святого Духа»

166.
В. Ясинський в образі
апостола. Фрагмент
композиції «Христос
з апостолами»

167.
В. Ясинський
в образі праотця.
Фрагмент композиції
«Лик Святих праотців»

його брата — це відображення у стінописі не стільки шаноби, любові до володарів, які ще, власне, нічим себе не проявили, а існуючих реалій залежності Києва від Москви, підпорядкованість його релігійних інституцій центру.

Автор ідеї монументального твору (а ним був «виконроб» реставрації Троїцької надбрамної церкви архімандрит Никон) хотів також увіковічити у цьому сюжеті образи як провідних церковних ієрархів — українських духовних Божих проповідників, так і І. Мазепу з його кривими близькими як славних допоміжників Ісуса Христа у справі захисту православ'я, зміцнення віри. У цей перелік він заніс і себе (іл. **157**). Фігура лисого старця присутня у кількох сюжетах стінопису Троїцької надбрамної церкви (іл. **158**, **159** та **160**). Безперечно, це не просто якийсь святий, а насамперед той, хто брав активну участь у реалізації церковної реставраційно-будівельної програми гетьмана. Таким не могли бути духівники-приятелі І. Мазепи із Чернігова, Мгара, Переяслава, адже їх він особливо не виділяв, але всім істотно допомагав. Подібні сюжети з відповідною «своєю ієрархією» зображень вони, очевидно, старалися втілити у стінописі підпорядкованих їм соборів. Отже, найпевніше першим у другому ряді маляр зобразив архімандрита Никона.

168.
Архімандрит Києво-
Печерської лаври
Мелетій Вуяхевич.
Фрагмент композиції
«Лик Святих пророків»

169.
М. Вуяхевич.
Фрагмент композиції
«Лик Святих
апостолів»

170.
М. Вуяхевич. 1690.
Портрет з книги
Ф. Титова «Друкарня
Києво-Печерської
лави» (Київ, 1916,
с. 387). Фрагмент

171.
Портрет митрополита Йоасафа
Кроковського. Перша пол. XVIII ст.
Полотно, олія. Фрагмент. Національ-
ний Києво-Печерський історико-
культурний заповідник, КПЛ-п-527

Зрозуміло, що художник не міг «пропустити» образ найвпливовішого діяча церковної ієрархії тієї доби — митрополита В. Ясинського, якому в 1697 р. виповнилося 70 (помер у 1707 р.). Маємо посмертне його зображення 1707 р. (іл. **161**). Є різні варіації його образу в сюжетах стінопису Троїцької надбрамної церкви (іл. **162**, **163**, **164**, **165**, **166** та **167**). Він на передньому плані у більшості композицій.

Образ (іл. **168** та **169**) архімандрита Києво-Печерської лаври Мелетія Вуяхевича практично ідентичний з тим, який бачимо на його портреті (іл. **170**). Оскільки церковний діяч помер 6 лютого 1697 р., це дає підставу датувати стінопис притвору попереднім роком.

Після смерті М. Вуяхевича архімандритом Києво-Печерської лаври у 1697 р. став ректор Києво-Могилянської колегії Й. Кроковський, який тоді мав 46 літ*. Хоча у посмертному зображенні він виглядає сивочолим (іл. **171**)(є ще кілька портретів його завершальних років життя, зокрема іл. **172**), у кінці XVII століття він ще був молодим, темноволосим (іл. **173** та **174**). Правдоподібно у композиції «Лик Святих апостолів» його також зображено поряд з Никоном** (іл. **175**). Біля нього поміщено якусь особу, яку важко ідентифікувати.

Прижиттєві зображення І. Мазепи у літописі С. Величка, М. Бернігерота дають орієнтири для розпізнання портретних рис гетьмана у стінописі притвору.

* На посмертному портреті є запис, що митрополит «шестьдесят бо и семь летъ время его бѣше» (помер у 1718 р.) (Див. Український портрет XVI–XVIII століть. Каталог-альбом. — К., 2004. — С. 173).

** Можливо, це зять Василь Громика. Але тоді виникає запитання щодо особи, зображеної поряд. На цьому місці мав би бути син дружини гетьмана Криштоф Фридрикевич. Але у композиції «Лик Святих пророків» його зображено по-іншому.

172.
Й. Кроковський.
Портрет XVIII ст.

173.
Й. Кроковський
в образі апостола.
Фрагмент композиції
«Відсилання учнів
на проповідь»

174.
Й. Кроковський
в образі апостола.
Фрагмент композиції
«Христос
з апостолами»

175.
Й. Кроковський
в образі апостола.
Фрагмент композиції
«Лик Святих
апостолів»

176.
І. Мазепа
в образі апостола.
Фрагмент композиції
«Лик Святих
апостолів»

177.
І. Мазепа в образі
філософа. Троїцька
надбрамна церква

178.
І. Мазепа
в образі апостола.
Фрагмент композиції
«Відсилання учнів
на проповідь»

179.
І. Мазепа в образі
апостола. Фрагмент
композиції «Христос
з апостолами»

180.
І. Мазепа в образі
апостола. Фрагмент
композиції «Зішестя
Святого Духа»

181.
І. Мазепа в образі
праотця. Фрагмент
композиції «Лик
Святих праотців»

182.
Племінник І. Мазепа
І. Обидовський
в образі апостола.
Фрагмент композиції
«Лик Святих апостолів»

183.
І. Обидовський
в образі праотця.
Фрагмент композиції
«Лик Святих
праотців»

184.
І. Обидовський
в образі пророка.
Фрагмент композиції
«Лик Святих
пророків»

185.
І. Обидовський
в образі апостола.
Фрагмент композиції
«Відсилання учнів
на проповідь»

186.
Ніжинський полковник
І. Обидовський
в композиції,
присвяченій
Нікейському собору

187.
І. Обидовський
в образі апостола.
Фрагмент композиції
«Зішестя
Святого Духа»

188.
І. Обидовський
в образі апостола.
Фрагмент композиції
«Христос
з апостолами»

В образі апостола (вгорі композиції «Лик Святих апостолів») показано І. Мазепу (іл. **176** [верхній ряд, гетьман у центрі, між небожами]). Напевне, гетьмана зображено і в образі філософа (іл. **177**), оскільки подібний образ у Троїцькому соборі Чернігова приписують йому⁴⁸⁸. Згідно із житієм, єпископ Спиридон Триміфунтський брав участь у Першому Вселенському соборі та вступив на ньому в спір із грецьким філософом, який захищав Арієві постулати. Думки церковного діяча були настільки переконливими, що його супротивник їх визнав як послання від самого Бога. Можливо, у цьому сюжеті є натяк на біографічний момент із життя гетьмана: у юні роки він здобував знання з філософії в університетах Європи. Святитель Спиридон піднятим догори вказівним пальцем ніби провіщує шукачу істини майбутнє місце серед зверхників Гетьманщини, оскільки він свого часу зробив правильний вибір.

Крім того, володаря булави у цій же Троїцькій надбрамній церкві вгадуємо і в інших сюжетах (іл. **178**, **179** та **180**). Привертає увагу і композиція притвору «Лик Святих праотців». Тут в образі одного з них змальовано І. Мазепу (іл. **181**). Такого самого типу зображення гетьмана у цій частині церкви є і в сюжеті «Лик Святих пророків» (іл. **152**).

У притворі поряд з Іваном Мазепою або поблизу зображено в різних ракурсах його племінників. Стольника, тобто наближеного до монарха чиновника-високопосадовця І. Обидовського (іл. **182**) двічі в образах праотця (іл. **183**) та пророка (іл. **184**) поміщено на поважному місці біля лику царя. Ще його можна упізнати в інших місцях стінопису церкви (іл. **185**, **186**, **187** та **188**). Другий племінник гетьмана, А. Войнаровський, на

189.
Племінник І. Мазепи
А. Войнаровський
в образі апостола.
Фрагмент композиції
«Зішестя Святого Духа»

190.
А. Войнаровський
в образі пророця.
Фрагмент композиції
«Лик Святих праотців»

191.
А. Войнаровський
в образі апостола.
Фрагмент композиції
«Лик Святих апостолів»

192.
А. Войнаровський
в образі пророка.
Фрагмент композиції
«Лик Святих пророків»

193.
А. Войнаровський
в образі апостола.
Фрагмент композиції
«Відсилення учнів
на проповідь»

194.
А. Войнаровський
в образі апостола.
Фрагмент
композиції «Христос
з апостолами»

195.
А. Войнаровський
у композиції,
присвяченій Нікей-
ському собору.
Фрагмент

час створення стінних розписів у притворі навчався в Києво-Могилянській колегії. У колі близьких володаря булави він був наймолодшим, а тому його найлегше ідентифікувати (іл. **189, 190 та 191**). Сина сестри гетьмана також намальовано в інших композиціях Троїцької надбрамної церкви (іл. **192, 193, 194 та 195**). Багато пізнавальної інформації у цьому плані дають сюжети «Христос з апостолами» (іл. **196**) та «Відсилення учнів на проповідь» (іл. **197**).

Племінник С. Трощинський був старший за інших небожів, у жовтні 1690 р. він їздив на оглядини нареченої, про що повідомив свого впливового дядька⁴⁸⁹. Гетьман у листопаді 1690 р. дав згоду І. Новицькому на одруження свояка з його дочкою Марією: «Если самого вашей милости на том стало изволение, жебы пан Стефан Трощинский з домом вашемилостивых зприятелився понятем собі в стан малженский милой дочери вашей; tedy мы такому доброму ділу не перечим, вручаючи то Божому благословению»⁴⁹⁰.

Дещо раніше, у травні 1690 р., І. Мазепа призначив С. Трощинського господарем Гадяцького замку⁴⁹¹, водночас залучаючи його до виконання дипломатичних місій у 1692 р. на Запорозьку Січ та в липні 1695 р. до краківського каштеляна, великого коронного гетьмана Станіслава Яблоновського⁴⁹². У січні 1697 р.

196.
Композиція «Христос
з апостолами»

197.
Композиція
«Відсилення учнів
на проповідь»

198. Племінник І. Мазепи С. Трощинський в образі праотця. Фрагмент композиції «Лик Святих праотців»

199. С. Трощинський в образі пророка. Фрагмент композиції «Лик Святих пророків»

200. С. Трощинський в образі апостола. Фрагмент композиції «Відсилання учнів на проповідь»

201. С. Трощинський в образі апостола. Фрагмент композиції «Зішестя Святого Духа»

202. Пасинок І. Мазепи К. Фридрикевич в образі пророка. Фрагмент композиції «Лик Святих пророків»

203. Пасинок І. Мазепи К. Фридрикевич в образі праотця. Фрагмент композиції «Лик Святих праотців»

204. К. Фридрикевич в образі апостола. Фрагмент композиції «Зішестя Святого Духа»

205. Онук І. Мазепи Г. Фридрикевич в образі праотця. Фрагмент композиції «Лик Святих праотців»

206. Онук І. Мазепи Г. Фридрикевич в образі пророка. Фрагмент композиції «Лик Святих пророків»

207. Г. Фридрикевич в образі апостола. Фрагмент композиції «Лик Святих апостолів»

С. Трощинський отримав уряд гадяцького полкового обозного⁴⁹³, у 1704 р. — гадяцького полковника. Для ідентифікації його образу важлива композиція «Лик Святих праотців», де трьох племінників показано в образах праотців разом (іл. **198**). Ця молода людина — не набагато, але трішки старша за інших небожів гетьмана. Свояка І. Мазепи вірогідно зображено у композиціях притвору (іл. **199**) та самої церкви (іл. **200** та **201**).

Пасинка К. Фридрикевича (іл. **202**) в «Лику Святих пророків» розпізнаємо насамперед за солідним віком — мав, очевидно, близько 45 або й більше літ, адже дружина гетьмана була старшою за чоловіка. Він явно хворів, рано посивів. Очевидно, його представлено і в образах праотця (іл. **203**) та апостола (іл. **204**).

Припускаємо, що у кількох композиціях притвору є й образ його сина Григорія, зокрема у «Лику Святих праотців» він стоїть поряд з батьком (іл. **205**) та родичами в інших сюжетах (іл. **206** та **207**).

208. Зять І. Мазепи В. Громика в образі апостола. Фрагмент композиції «Відсилання учнів на проповідь»

209. В. Громика в образі апостола. Фрагмент композиції «Христос з апостолами»

210. В. Громика в образі апостола. Фрагмент композиції «Зішестя Святого Духа»

211. В. Громика в образі пророка. Фрагмент композиції «Лик Святих пророків»

212. Київський полковник К. Мокієвський у композиції, присвяченій Нікейському собору

213. К. Мокієвський в образі апостола. Фрагмент композиції «Відсилання учнів на проповідь»

214. К. Мокієвський в образі апостола. Фрагмент композиції «Христос з апостолами»

215. К. Мокієвський в образі пророка. Фрагмент композиції «Лик Святих пророків»

Зять гетьмана В. Громику розміщено малярами на почесних позиціях у кількох сюжетах (іл. **208** та **209**). У композиціях «Зішестя Святого Духа» (іл. **210**), «Літургійна сцена» він стоїть за падчеркою Марією. У притворі його зображено в образі пророка (іл. **211**).

У вищезгаданих композиціях представлено й версії образу гетьманського свояка, київського полковника — К. Мокієвського (іл. **212**, **213** та **214**). Він був старшого віку, а тому й завше займав почесні місця серед близьких правителя Гетьманщини, зокрема у сінцях храму (іл. **215**).

Сюжети притвору, попри їх велику прив'язку до конкретних діячів доби кінця XVII — початку XVIII століть, несли велике богословське навантаження. Фактично розписи усієї пам'ятки архітектури було виконано за канонами барокової проповіді зі вступом (ексордингом), основною частиною та конклюдією⁴⁹⁴. Прибудова до храму відігравала у цьому творчому замислі роль вступу, інтродукції⁴⁹⁵. Як зазначав Ф. Уманцев, «притвор символізував земний шлях праведників»⁴⁹⁶, «різні зображення нагадують глядачам, що вони на порозі „царства небесного“»⁴⁹⁷, а вже «церква втілювала дім божий, всі блаженства раю»⁴⁹⁸.

У композиціях «Лик Святих преподобних», «Лик Святих непорочних», «Лик Святих мучеників», «Лик святих святих», «Лик Святих пророків», «Лик Святих апостолів» та інших йдеться про тих, хто заслужив право

приступити, як зазначено на стінному написі, «до гори Сіонської, і до Бога Живого, до Єрусалима небесного, і до десятків тисяч Ангелів, і до Церкви первороджених, на небі написаних, і до Судді всіх — до Бога, і до духів удосконалених праведників...»⁴⁹⁹ У їхніх образах закодовано великий інформаційний потенціал про церковних діячів XVII століття, зверхників України.

Насамкінець зауважимо і про таку прикметну особливість вищезгаданих композицій. На перший погляд, подібність апостолів у різних сюжетах — це дотримання малярами певних канонів їх зображення. Звідси можна зробити скептичний висновок, що у їхніх образах немає рис конкретних людей кінця XVII століття. Проте порівняння двох композицій — «Христос з апостолами» та «Лик Святих апостолів» — показує, що канону як такого не існувало. Так, у першому сюжеті на передньому плані змальовано з підписом над головою лисого апостола Пилипа (Філіпа). Однак у наступному сюжеті його вже не бачимо саме у такому вигляді. Взагалі, у сюжеті «Христос з апостолами» є чотири лисих апостоли, а в «Ліку Святих апостолів» — тільки два. В останньому на передньому плані представлено з підписом у німбі святого Петра. На яку позицію він «перемістився» в іншій композиції, важко сказати. А це свідчить про те, що відповідно до часу малювання стінопису прототипами образів апостолів ставали конкретні індивідууми, зокрема церковні ієрархи, правитель Гетьманщини та його близькі родичі.

Розділ 5
Поряд з Петром I

У притворі Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври у східній частині склепіння розміщено композицію «Святий Іоан Предтеча на чолі первосвящеників і воїнів» («Святий Іоан Предтеча на чолі фарисеїв і садукеїв»⁵⁰⁰) (іл. **216**).

У ній привертають увагу фігури п'ятьох воїнів у лицарських обладунках, римських шоломах із султанами (іл. **217**). У дослідників Троїцької надбрамної церкви немає сумніву щодо зображення серед них молодого Петра⁵⁰¹ (третій з лівого боку композиції). Поряд же з ним (другий ліворуч) впізнається І. Мазепа (іл. **218**). Він дуже схожий на гетьмана, яким його подано у літописі С. Величка.

У сюжеті «Святий Іоан Предтеча на чолі фарисеїв і садукеїв», на перший погляд, досить дивно бачити разом царя та козацького лідера, адже у ньому йдеться про прихід до Іоана Хрестителя фарисеїв та садукеїв (один з них стоїть із великою книгою), яких пророк не хрестив за їхню лукавість, дворушність, нещирість. Як оповідає Євангеліє від святого Матвія, Предтеча «промовив до них: „Роде зміїний, — хто вас надуомив утікати від гніву майбутнього? Отож — учиніть гідний плід покаяння!“»⁵⁰² Зі стін притвору пророк ніби звертається до фарисеїв та садукеїв: невже думаєте, що можна обійти Закон Божий і у такий спосіб уникнути Божого гніву?

Групу первосвящеників і групу воїнів-лицарів розділяють жінки, які між собою обговорюють слова Іоана Предтечі.

Якщо датувати цей стінопис 1722–1730 рр., то можна припустити, що анафемованого І. Мазепу маляр помістив позаду фарисеїв і садукеїв, тобто гетьман тоді потрапив у коло противників-опонентів Іоана Предтечі. Але І. Мазепу зображено поряд з Петром I. Виходить, і останній заслуговував осуду церковного керівництва, як і зганьблений ним гетьман? Хоча церковникам не подобалися церковні реформи царя, та навряд чи б вони у такий спосіб відкрито висловили свій протест монарху. Фактично це означало б, що вони підписали собі вирок на заслання. Такі були реалії.

Усі ці деталі дають підстави датувати стінопис східної частини склепіння притвору ранішим часом, зокрема кінцем XVII ст. — початком XVIII ст., тоді, коли Петро I та гетьман були союзниками у військових кампаніях означеної доби.

Отже, найпевніше маляр у зміст цього сюжету вкладав дещо інше: в образах військових показано захисників Божих заповідей. Тобто воїни-лицарі сповнені рішучості стати на їх оборону. Перед І. Мазепою та Петром I зображено воїна-лицаря, що повернувся лицем до керівника української автономії. Він витягнув з піхов меча, тобто немов демонструє цим своє ставлення до книжників-фарисеїв, що не буде церемонитися із їхньою облудою.

У цій стінній композиції йдеться насамперед про ретельну перевірку щирості та правдивості тих, хто прямує до Бога, встановлення для них суворого бар'єру.

Цей сюжет ще трактують як «Похід первосвящеників на чолі з Іоаном Предтечею» («Хід у рай»)⁵⁰³. «Живописець зобразив на цій композиції галерею типів світських і духовних осіб, які товпляться перед дверима раю, — пише А. Жабрюк. — Очолоє похід святий Іоанн Предтеча. Виснажений, бідно зодягнений, він проте іде упевнено, з гідністю людини, яка правдиво прожила свій вік і якій нічого

216.
Композиція «Святий Іоан Предтеча на чолі фарисеїв і садукеїв»

217.
Композиція «Святий Іоан Предтеча на чолі фарисеїв і садукеїв». Фрагмент

218.
І. Мазепа. Фрагмент композиції «Святий Іоан Предтеча на чолі фарисеїв і садукеїв»

боятися „страшного суду“»⁵⁰⁴. Мистецтвознавець сам собі суперечить: герої, з одного боку, «товпляться», тобто стоять на місці, а з іншого боку, Іоан Предтеча «іде упевнено». Насправді останній стоїть (!) над межею...

Версія М. Петренка про те, що у 1720–1730-х роках до Троїцької надбрамної церкви «замість старої прибудови з північного боку зроблено новий притвор»⁵⁰⁵ досить хитка. У звіті про реставрацію настінного живопису в пам'ятці архітектури за 1991 рік вказується на виявлені саме тут кілька шарів малювань, нижні з яких фахівці датували XVII ст. «Така атрибуція, на наш погляд, не має підстав, — зазначає мистецтвознавець А. Кондратюк, — оскільки самої кам'яної прибудови не існувало до поч. XVIII ст.»⁵⁰⁶ Далі вона пише: «На північній стіні трансепта у самому храмі також під розписами 20–30-х рр. XVIII ст. виявлено ще один шар олійного живопису. У звіті (реставраторів. — Авт.) цей нижній шар розписів датовано XVII ст. З цього приводу зазначимо, що ніяких доказів існування у храмі олійного розпису, виконаного раніше, ніж у 1-й третині XVIII ст., немає»⁵⁰⁷. Дослідниця піддала сумніву висновки реставраторів, оскільки вони, мовляв, суперечать побутуючій версії побудови притвору, датвання розписів. Тим часом висновки реставраторів дають підстави визначити побудову кам'яного притвору саме 1695 р., коли коштом І. Мазепи Троїцьку надбрамну церкву було оновлено⁵⁰⁸ разом з відбудовою мурів Києво-Печерської лаври (детальніше про це у розділі 2 частини II). У композиції поряд з Петром I ми не бачимо його брата-царя Іоана, який помер 29 січня 1696 р. Оскільки на стінному розписі притвору є зображення архієпископа Мелетія Вуяхевича (помер 6 лютого 1697 р.), то це дає підставу датувати появу усіх цих сюжетів 1696 р.

Кам'яна прибудова з північного боку церковної споруди надійно захистила вхід до неї, а тому й мінімізувала наслідки від пожежі 1718 р.

Розділ 6
У композиції Нікейського собору

Про зображення І. Мазепи та його наближених у композиції Нікейського собору Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври ми писали з відповідними доказами вперше ще у 2008 р.⁵⁰⁹ До того часу в науковій літературі домінуючим був висновок мистецтвознавця Ф. Уманцева про те, що у композиції «Першого Вселенського собору» (іл. **219**), розміщених на західній стіні церковної споруди, «зображено дві симетрично розташовані групи українських та російських урядовців», «серед них виділяються постаті гетьмана Івана Скоропадського та інших діячів»⁵¹⁰, зокрема П. Полуботка, С. Савича, Я. Лизогуба, В. Жураковського, І. Черниша⁵¹¹.

З іншого боку від них (праворуч), на його думку, зображено членів Малоросійської колегії на чолі з С. Вельяміновим⁵¹². Із цією точкою зору згодні А. Жаборюк⁵¹³, А. Кондратюк⁵¹⁴, Т. Лисенко⁵¹⁵. Водночас нашу версію та її аргументацію підтримали О. Крайня⁵¹⁶, частково О. Ковалевська.

Гіпотеза Ф. Уманцева головним чином опирається на припущення, що нищівний вогонь 1718 року в Києво-Печерській лаврі завдав великої шкоди не тільки Успенському собору. «Як дуже постраждала від пожежі Троїцька церква, — зазначає він, — важко сказати, але те, що вона теж потерпіла, не викликає сумніву. Про це красномовно свідчать ті великі роботи, які проводилися в ній після пожежі»⁵¹⁷. Звідси він робить висновок, що композиція «Першого Вселенського собору» виконувалася у 1722–1723 роках.

У цих аргументах, однак, слабким місцем є історична основа. Так, Малоросійську колегію було створено указом Петра I від 16 травня 1722 р. Новоутворення обмежило владу гетьмана, поставило її під суворий контроль. І. Скоропадський, отримавши у Москві на руки цей указ, занепав духом, занедужав. Повернувшись зі старшинами у Глухів, 3 липня 1722 р. він помер⁵¹⁸.

Бригадир Степан Вельямінов прибув до гетьманської столиці аж 21 липня 1722 р.⁵¹⁹ У Глухові він поведився брутально, зверхньо, чим викликав з перших днів невдоволення у старшин, які у вересні подали на нього скаргу в Сенат.

Отож дуже мало ймовірно, що таку одіозну людину керівництво Києво-Печерської лаври відразу вирішило увічнити в композиції «Першого Вселенського собору» разом із померлим І. Скоропадським. Якби вони співпрацювали бодай рік-два, то цю версію ще можна було б розглядати. Але гетьман і С. Вельямінов, так би мовити, розминулися у часі. Таким чином аргумент Ф. Уманцева виглядає дуже натягнутим. Не погодився з припущенням вченого про зображення І. Скоропадського, П. Полуботка та інших у Троїцькій надбрамній церкві і відомий мистецтвознавець П. Жолтовський⁵²⁰.

Крім цього, Ф. Уманцеву не вистачає й інших доказів. Не залишилося, наприклад, портретних зображень С. Вельямінова, С. Савича, Я. Лизогуба, В. Жураковського, з якими можна було б порівняти осіб у композиції «Першого Вселенського собору». «Вельямінов» Ф. Уманцева з бородою, а це суперечить історичним реаліям доби. Згідно з сенатським указом від 28 червня 1722 р. тих, хто «бород брить не хотят и штраф платитъ им будет нечем: таких посылатъ в Ревель для зарабатыванія за тот штраф по указу»⁵²¹. «В губерниях и провинциях о бородачах чинить по прежнему его

219.
Композиція «Першого
Вселенського собору»
Троїцької надбрамної
церкви

императорского величества указу»⁵²², — наголошується в іншому обмежувальному документі влади від 12 червня 1722 р. «Порушників його «караульным урядникам и солдатам приказать смотреть и ловить»⁵²³.

У 1722 році І. Скоропадському було 76 років, він був сивим, лисим (таким бачимо його на портретах XVIII століття⁵²⁴). «Скоропадський» же Ф. Уманцева виглядає молодо, без записин.

Доктор історичних наук О. Ковалевська, ігноруючи ці реалії, згоджується з мистецтвознавцем: «Натомість І. Скоропадський з оточенням дійсно міг бути зображений у Троїцькій надбрамній церкві»⁵²⁵, а далі робить висновок, що «третья відома особа, зображена лише в лаврському варіанті композиції Вселенського собору, — І. Скоропадський»⁵²⁶. За її логікою, вищезгаданий сюжет з'явився у 1722–1723 рр., у ньому «І. Скоропадський та І. Мазепа зображені як „рівний із рівним“»⁵²⁷, мовляв, «це лише фіксація факту, що відбувся: Україна була розділена між двома гетьманами, а її автономні права були значно обмежені московським урядом»⁵²⁸. Зрозуміло, що будь-яка фантастична версія має право на існування, але ж вона має узгоджуватися із контекстом доби! Під час правління Петра І церковний ієрарх, під патронатом якого робилися ті чи інші церковні розписи, теоретично міг дати «добро» на малювання І. Мазепа на стінах храму. Та це водночас було однозначно тому, що подібна духовна особа підписувала собі смертельний вирок або визначала шлях на заслання до Сибіру!

Навіть у пізніший час, у 1738–1739 рр., набула розголосу справа із виявленою у липні 1737 р. у Каменському Свято-Успенському монастирі ікони із зображенням ктитора Івана Мазепа⁵²⁹. Сенат направив на Чернігівщину розслідувати її високопоставленого генерал-майора І. Шипова⁵³⁰. У цьому зв'язку було допитано монахів обителі, представників генеральної старшини, дружину П. Полуботка⁵³¹. І хоча не відомо, як завершилася ця справа, але те, що вона розслідувалася дуже ретельно, аби знайти винуватця, була на контролі в уряді, є красномовним свідченням того, які неприємності чекали на тих, хто міг вчинити таке.

Усе це змушує засумніватися, що «Перший Вселенський собор» намальовано лаврськими художниками у 1722–1723 рр. Наступним гетьманом після І. Скоропадського був Д. Апостол (1727–1734), але й він не міг «очолити» старшину на стінному зображенні Троїцької надбрамної церкви. Причина тому банальна — він був сліпим на одне око. А цього фізичного дефекту не має жодна змальована на західній стіні церкви особа.

Кого ж тоді зображено у композиції «Першого Вселенського собору»?

Чимало деталей цього стінопису дає підставу опустити хронологічні межі виконання цієї роботи до 1698–1699 рр. Аргументи цьому такі.

По-перше, Троїцьку надбрамну церкву, споруджену в 1106–1108 роках коштом чернігівського князя Святослава Давидовича (Микола Святоша)⁵³², було відреставровано правдоподібно до 1695–1696 рр.* (з урахуванням стінопису — у 1698 р.⁵³³). На ній з'явилися висока барокова баня та обабіч неї дві менші. У такому вигляді її зображено на панегіричній гравюрі Івана Мигури (1706).

Зрозуміло, перебудова церкви викликала подальші роботи: насамперед внутрішнє її оформлення, оздоблення. Тому саме у цей час тут на стінах з'являються зображення на різні релігійні сюжети. Поява в одному з них образу І. Мазепа не випадкова: гравер І. Мигура у своєму панегіричному творі показує Троїцьку надбрамну церкву серед тих, які відбудовувалися за гетьманські кошти.

По-друге, настінні розписи Троїцької надбрамної церкви не могли зазнати впливу пожежі 1718 р., адже церковне приміщення муроване, його внутрішні стіни досить надійно захищені від зовнішніх впливів. У жалуваній грамоті Петра І від 1720 р. зазначається, що «в прошлом в 1718 г. та Печерская обитель с Божія допущения огнем кругом вся стала разорена, и как церковь святая Соборная, Успения Пресвятыя Богородицы, так и прочие церкви со всеми утварьми и иконным украшением, с ризницею и всею казною денежною, колокола, Больница, Печатный дом со всеми книгами и инструментами типографическими, библиотека, кельи»⁵³⁴ зазнали руїнації від пожежі. У цьому документі йдеться про «прочие церкви», яких у Києво-Печерській лаврі було досить

багато. На щастя, у повідомленні Духовного собору Лаври «сколько имелось до пожара в Лавре денег, сколько на строение употреблено и сколько остается» київському губернатору від 1721 року є уточнення про те, які церковні та інші приміщення постраждали разом з Успенським собором. Частину грошей, що вціліли від пожежі, було виділено на відновлення церков «единой, на воротах экономских, Всех Святых, другой — Ивана Кушника, на рогу от улицы стоящей, третьей за палатою св. Онуфрия будучей, до на подчинение трапезы з кухнею, щеблею и двома келиями, кухмистерской з поварнею и вновь прибудованным ганком да на типографския две большие избы и вновь прибудование единой келии и ліохи, также на инструменты разные, на бумагу и прочее, да на пекарские избы и вновь к тому ж прибудованныя келии, да на десять келий во двох рядах грунту построенных, да на палату за кельями и ліохами и ганками, также вновь по пожаре побудованными»⁵³⁵.

Тобто у цьому важливому свідченні немає нічого про Троїцьку надбрамну церкву! Ф. Уманцев, знаючи про цей лист, водночас аргументує облаштування її інтер'єру «в 20-ті та на початку 30-х років XVIII ст.»⁵³⁶ такими аргументами:

а) «так, панікадило майстри зробили, згідно напису на ньому, в 1725 р.»⁵³⁷;

б) «підлога з чавунних фігурних плит для церкви та притвору була виготовлена на заводі Демидова, мабуть, тоді, як і для Успенського собору, тобто в 1727 році»⁵³⁸;

в) «іконостас... виконаний чернігівськими майстрами на початку 1730-х років»⁵³⁹.

Проте у кожній церкві протягом її функціонування проводяться якісь ремонти, йде поповнення церковної атрибутики. Тому ці аргументи ні про що не свідчать. «Коли іконостас встановлювався, — зазначає О. Сіткарьова, — в церкві (Троїцькій надбрамній. — *Авт.*) вже існував живопис, тому зараз частина живопису захована за горішньою площею іконостаса»⁵⁴⁰. На думку дослідниці, «тут є окремі фрагменти живопису, що збереглися від допожежного часу»⁵⁴¹. В. Щербина, глибоко проаналізувавши архівні джерела, пов'язані з відбудовами після 1718 р. у Києво-Печерській лаврі, дійшов висновку, що «правдоподібно до цих же часів (доба Мазепа. — *Авт.*) належить і славнозвісне внутрішнє розмалювання Свято-Троїцької церкви на Головній (Святій) брамі»⁵⁴². Ф. Титов теж однозначно її визначав роками правління І. Мазепа, вважаючи, що церква уціліла від пожежі 1718 р.⁵⁴³

Версія мистецтвознавця М. Кузьміна про те, що вогонь не наробив стільки шкоди, як було написано у проханні церковників до царя, досить правдоподібно. В Успенському соборі залишився повністю неушкодженим надгробок князю К. Острозькому. Статуя, зроблена з алебастру, розсипалася б у порошок від нагрівання до 160 градусів⁵⁴⁴. Не загинули й стінні зображення князів, бо, як зазначав М. Кузьмін, «факт відновлення портретів у XVIII в. (та ще „по пам'яті“!) логічно неможливий, оскільки велика кількість намальованих осіб (Сангушки, Вишневецькі, Острозькі) належали родам, які не тільки втратили всякий зв'язок з православ'ям, а й стали до того часу (1720 р.) швидше ворогами панівного настрою як релігійного, так і політичного»⁵⁴⁵. Як з'ясувалося, пізніше, коли почалася судова тяганина за маєтності лаври, знайшлися й «згорілі» старовинні документи⁵⁴⁶. Крім того, у 1898 р. на хорах Великої церкви було також виявлено «пропалу» під час пожежі монастирську казну із записами керівництва духовного закладу 1731 р.⁵⁴⁷ На думку М. Петрова, її приховали, аби Петро І не конфіскував на державні потреби⁵⁴⁸. Ці та інші подробиці пожежі дають підставу говорити, що керівництво Києво-Печерської лаври у своєму зверненні до царя перебільшило збитки від пожежі, аби отримати на відбудову значні субсидії. Звертає на себе увагу й така фраза з тогочасного документа про те, що «Печерская обитель с Божія допущения огнем **кругом вся** стала разорена». «Кругом вся», тобто іззовні. На нашу думку, пожежа знищила або пошкодила дерев'яні церковні приміщення, конструкції (лікарня, друкарня, бібліотека, окремі келії), що були поблизу Успенського собору, обпалила-задимила його самого. На згорілі лаврські заклади навряд чи б цар дав якість кошти. Тому й було вирішено у центрі прохання поставити центральний

220.
Українська старшина
в композиції «Першого
Вселенського собору»

221.
Невідомий художник.
Генеральний обозний
Василь Дунін-Борковський.
Кін. XVII — поч. XVIII ст.
Чернігівський обласний
художній музей
ім. Г. Галагана,
Інв. №Ж-38

222.
Зображення
А. Войнаровського.
Фрагмент тези І. Мігури.
1703

223.
Петро I із наближеними
в композиції «Першого
Вселенського собору»

Успенський собор, який, безперечно, зовні обгорів, можливо, втратив одну з бань. Що ж до Троїцької надбрамної церкви, то вона, на щастя, залишилася практично неушкодженою. Її товсті муровані стіни зберегли на віки мальований стінопис кінця XVII ст.

По-третє, більшість персонажів «Першого Вселенського собору» досить добре розпізнаються у реаліях 1698–1699 рр. Праворуч імператора Костянтина, угорі над церковними ієрархами ми бачимо українську старшину (іл. **220**) на чолі з І. Мазепою (у центрі). Його зображення дуже подібне до змальованих образів гетьмана, зроблених канцеляристом Самійлом Величком, гравером Захарією Самойловичем та невідомим автором гравюри «Хрещення Христа» середини 1690-х років. Крім того, керманич України у цій композиції практично такий самий, як і в сюжеті «Перший Вселенський собор» Софії Київської⁵⁴⁹. Нижче І. Мазепи стоїть генеральний обозний В. Дунін-Борковський (іл. **221**), портрет якого зберігся й нині перебуває у Чернігівському художньому музеї. Позаду гетьмана зображено юного А. Войнаровського (графічний образ племінника (іл. **222**) теж дійшов до нашого часу).

Не маємо сумніву, що праворуч від І. Мазепи змальовано його другого племінника, ніжинського полковника І. Обидовського. А вже за ним — правдоподібно теж родич гетьмана, київський полковник К. Мокієвський. До речі, коштом останнього зведено муровані церкви у Вишгороді (Борисоглібську), у Києво-Печерській лаврі велику семикупольну на честь Різдва Богородиці Марії⁵⁵⁰ (1696⁵⁵¹) та Феодосіївську⁵⁵².

Відомо, що київський полковник передав чимало землі під Остром Межигірському монастирю⁵⁵³. К. Мокієвський поніс великі фінансові витрати від перенесення Київського дівочого монастиря у зв'язку з будівництвом фортеці. Він обдарував жіночу обитель діамантами⁵⁵⁴.

У лівій частині «Першого Вселенського собору» змальовано не українську старшину, як подає Ф. Уманцев, а правдоподібно Петро I (у центрі) зі своїми родичами та наближеними царедворцями (іл. **223**). Насамперед у цьому впевнює молодий вік зображуваного. Портрети царя Пітера Шенка (іл. **224**), Д. Галяховського

224.
Пітер Шенк.
Петро І. Гравюра

225.
Гальяховський Д. Портрет Петра І.
Ілюстрація до панегірика
Ф. Прокоповича. 1709

226.
Портрет Тихона
Микитовича Стрешнева.
Поч. XVIII ст.

(іл. **225**) показують, що гравери подають його по-різному, із варіаціями одягу. За практикою тієї доби українські малярі навіть князів «вдягали» в український одяг, тобто це не було грубим порушенням. Вони зображали його як старшого, як лідера.

Якщо Іван Мазепа та його старшини в основному дивляться на зібрання церковних ієрархів, імператора Костянтина на Нікейському соборі, то оточення довкола Петра І спостерігає за його реакцією як монарха. Маляр цим ніби посилює значимість царя в утвердженні православних канонів, залежність його підлеглих від обраних орієнтирів свого володаря.

Відомо, що після подорожі Петра І в Західну Європу (березень 1697 р.⁵⁵⁵ — 25 серпня 1698 р. повернувся у Москву⁵⁵⁶) цар наказав усім наблизеним постригти бороди. Виняток було зроблено лише для Тихона Стрешнева (іл. **226**) та Петра Прозоровського з огляду на їхній поважний вік і заслуги. Ці промовисті деталі й підмітив художник. Начальника Розрядного приказу Т. Стрешнева маляр помістив відразу

за царем. Він немов головний нашіптувач — у будь-яку мить готовий дати пораду на ліве вухо свого зверхника. Начальника приказу Великої казни П. Прозоровського розміщено за рангом у першому ряду разом з Петром І, але за Федором Ромадановським (іл. **227**), який на час відсутності царя був головою ради бояр⁵⁵⁷ і вирішував усі поточні справи країни. Крім зазначених вище Т. Стрешнева, П. Прозоровського, Московією управляли в 1697 — першій половині 1698 р. начальник Посольського приказу Лев Нарішкін (іл. **228**) (рідний брат матері Петра І) та Борис Голіцин (іл. **229**) (вихователь царя). Їх і змальовано один за одним праворуч від царської особи. Це підтверджують й інші їхні життєві портрети.

Унизу перед І. Мазепою змальовано кілька церковних ієрархів. Їхні образи дуже схожі на зображення патріарха Адріана (перший вгорі), митрополита В. Ясинського (нижче І. Мазепи) та архімандрита Києво-Печерської лаври Й. Кроковського (з лівого боку митрополита) та настоятеля Больницького монастиря Никона (крайній у ряді). Трійця українських церковних ієрархів ніби підпирають висоту становища зверхників Гетьманщини.

По-четверте, написи «на зворотньому боці іконостасу, за ним та над Царськими вратами»⁵⁵⁸ (ранній 1734 р.) не є доказами того, що стінопис на західній стіні Троїцької надбрамної церкви виконувався саме у той час. Ці помітки малярів чи причетних до реставраційних робіт водночас могли свідчити як про завершення якоїсь локальної праці, так і про ремонт фрагментів церковних святинь. Оскільки іконостаси церков, фінансово підтримуваних гетьманом Іваном Мазепою,

прикрашалися в помітному місці його гербом, то, зрозуміло, після 1709 р. ці деталі замінялися, знімалися. Тому виникала потреба у значному оновленні іконостасу.

Як при цьому могли залишитися портрети І. Мазепи та його племінників?

Відповідь на це запитання можна частково знайти у нотатках дослідника Києво-Печерської лаври С. Кілессо:

229.
Портрет Б. Голіцина

227.
Портрет
Ф. Ромадановського

228.
Портрет начальника
Посольського приказу
Лева Нарішкіна

«Церква ця не відвідувалася основним натовпом прочан. У XVII–XVIII ст. Троїцька надбрамна церква на- лежала Микільському лікарняному монастиреві при лаврі, і на кріслах в інтер’єрі церкви службу слухали літні монахи і скалічені запорожці, які не мали родин і жили до кінця своїх днів при монастирях. Це сприяло чудовій збереженості інтер’єру Троїцької церкви, адже і зараз тут служба проводиться раз на рік — на Зелені свята»⁵⁵⁹. Це саме зауважував і К. Шероцький: «У середину храму можна було потрапити тільки в ті дні, коли у ньому здійс- нювалася служба, в іншому разі доводилося брати дозвіл в о. екклезіарха лаври»⁵⁶⁰.

Крім цього, західна стіна Троїцької надбрамної церкви погано освітлена. Зображення ж гетьмана та його наближених розміщено високо вгорі, що у притемненому середовищі не сприяло їх розпізнанню. А оскільки церква дуже насичена стінним живописом на різні релігійні сюжети, то знайти у них крамолу було б важко навіть осуджувачам повстання мазепинців. Та таких, схоже, серед колишніх запорожців і зверхників Києво-Печерської лаври не було, адже і вище духовенство, і ченці добре пам’ятали, скільки доброго зробив гетьман для духовної святині всієї України.

Насамперед значні кошти І. Мазепи, 20 500 дукатів⁵⁶¹, було вкладено в головний Успенський собор. Зав- дяки позолоченню семи грушоподібних бань він набув величності, божественної легкості. Декоративне оздоб- лення поєднало його з практикою українського бароко. Гетьман подарував храму великий срібний підсвічник за 2000 імперіалів, золоту чашу з Євангелієм у золотій оправі (2400 дукатів), золоту митру (3000 дукатів), а також інші прикраси⁵⁶². Крім згаданого, у 1704 р. покровитель лаври профінансував оздоблення коштовними срібними бляхами вітваря над похованням Феодосія Печерського⁵⁶³. Храм було прикрашено дорогими сріб- ними лампадами (863 талери), що освічували усе церковне приміщення⁵⁶⁴.

Фактично річний бюджет Гетьманщини було вкладено І. Мазепою у побудову мурів довкола Києво- Печерської лаври⁵⁶⁵. Вони мали оборонне призначення на випадок ворожого вторгнення. На рівні фундаменту товщина стіни доходила до трьох метрів*. Мур мав висоту здебільшого сім метрів. Зверху він був неши- роким — 1–1,5 метра. На мурах влаштували бійниці для ведення рушничного бою, а також башти для можли- вого використання гармат. Хоча такі великі затрати виправдовувалися-вмотивовувалися Батурином перед Москвою військовою загрозою з боку шведів, кримчан, усе ж обрамлення Києво-Печерської лаври надало їй монументальності, грандіозності. При цьому монастирю у 1695–1701 рр. додалося чимало церковних споруд, які органічно увійшли до оборонно-мурованого комплексу. Вхід до лаври прикрашали великі Свята та Еконо- мічна брами⁵⁶⁶. Над останньою було збудовано церкву Всіх святих (Всіхсвятська), яка вся своїми складовими ніби вже відірвалася від землі й здійнялася у височінь до небес, до Бога. Оформлення площин п’ятидільного храму, ліплення, оздоблення стін ставлять цю пам’ятку архітектури в ряд шедеврів українського зодчества доби бароко. Ніші в’їзду та виїзду Економічної брами — Всіхсвятської церкви прикрашали герби⁵⁶⁷ головного фун- датора лаври у часи її докорінної перебудови.

І. Мазепі як «великому великого угодника Божия пр. Онуфрия любителю»⁵⁶⁸ було присвячено Онуфріївську триярусну церкву-вежу. Схоже, на догоду гетьману — ктитору Києво-Печерської лаври звели тоді ж церкву- вежу в ім’я Івана Кушника. Усі церковні приміщення, вмонтовані у нові мури, фінансувалися з гетьманської скар- бниці. У 1701 р. з цих коштів збудовано й Годинникову (або Дзигарську) вежу. На ній було встановлено годинник, який виготовлено служителем лаври Петром Чернявським (прізвисько Дзигенмайстер)⁵⁶⁹.

І. Мазепа зробив великий внесок у сумі 4000 рублів на початок будівництва лаврської дзвіниці⁵⁷⁰. Як до- повідав київському губернатору Петру Голіцину у 1720 р. архімандрит Києво-Печерської лаври Іоанікій Сеню- тович, «за свидетельство братии того сведомых, известно, что прошлого 1707 году присланы от изменника

* Під мурами на глибині 7 метрів в окремих місцях було зроблено підземні ходи висотою 2 метри і шириною 1,2 метра. Їх було облицьовано цеглою.

Мазепы деньги четыре тысячи рублей на строение колокольни»⁵⁷¹. Із зазначеної суми «две тысячи рублей было истрачено на камень, кирпич и известь, тое камень вло- жено в фундамент, который фундамент и тепера есть»⁵⁷². З певних причинами (оче- видно, загроза війни та смерть архітектора Д. Аксамитова) будівництво було призупинено («тогда мастера делать перестали»⁵⁷³). Після поразки мазепинців до нього взагалі довго не поверталися. Невикористані кошти, надані Іваном Мазепою, було задіяно для виготовлення цегли після пожежі у лаврі 1718 р. Частина ж їх згоріла у вирі полум’я того ж року. Будівництво Великої лаврської дзвіниці завершено лише у 1731–1744 рр.

Перелічені діяння гетьмана давали привід для втаєм- ниченого пошанування його і після подій 1709 р. Приклад тому — залишені для нащадків образи Івана Мазепи та його найближчих.

Розділ 7

У літургійній сцені

У Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської лаври у композиції «Літургійна сцена» (іл. **230**), розміщеній у центральній апсиді, зображено обряд православної лі- тургії за чином Святого Іоана Златоуста⁵⁷⁴. Він був дуже важливий для церковних ієрархів кінця XVII ст.

Так збіглися обставини, що на початку правління І. Мазепи провідні діячі культури й церкви Гетьманщини, сам гетьман потрапили у вир дискусії, що спалахнула у Москві. Результат її був маловтішним для української сторони — її звинуватили в лати- нізмі, відході від православних канонів. Зрозуміло, з такими оцінками не могли пого- дитися в Україні. Адже у Києві, на Чернігово-Сіверщині ще жили представники, загартовані у боротьбі з католиками та уніатами. Церковна та військова еліта Гетьман- щини, здобувши освіту в кращих навчальних закладах Західної Європи, добре розумі- лася на богослов’ї, тлумаченні Біблії. Тому суперечка довкола питання про евхаристію у Москві, де якраз переважав малоосвічений клір, не могла залишити байдужими най- поважніших представників української влади і церкви.

Звичаєво-обрядова розбіжність між представниками православ’я України та Московії складалася протягом століть. Московський патріархат був закритою консер- вативною структурою, позбавленою впливів. Київська ж митрополія, підпорядкована Константинопольському патріархату, опиралася на священиків, церковних ієрархів, які в молодому віці, аби здобути вищу освіту в навчальних закладах Європи, змушені були тимчасово змінювати віру. Поверталися вони додому, добре знаючи філософію, богослов’я, риторику, латину, інші мови. Ці реалії XVII ст. дали Україні діячів культури, освіти, церкви, що підняли на декілька щаблів вище інтелектуальний та духовний по- тенціал нації. Знаючи догмати противників православ’я, вони могли аргументовано дати їм відсіч з будь-якого приводу. Отримані знання заохочували до написання

230.
Центральна апсида
Троїцької надбрамної
церкви.
Літургійна сцена

власних студій про злободенні питання православ'я. Київська інтелектуальна школа стала відігравати значну роль у становленні освіти в Московії.

У 1688 р. розголос про московську полеміку дійшов до Гетьманщини. Сам патріарх Іоаким надіслав у березні того ж року листа митрополиту Г. Четвертинському з проханням повідомити відомості про Флорентійський собор. «Ныне же... — зазначав він, — змий адский-волк мысленный дыханием залога вражды смерти, хотя возмутити паству Христову: подущает новыя некия Елемы и Февды глаголющыя развращенная и соствляющыя крадежно словопрения, приемлющия и похваляющыя собор Флоренский, друзии же, воспротивляющыися им. Онаго Флоренскаго не приемлют весма, и отрицают, и распри в том творят не малы, и известных писаний обе страны показати не могут, зане в книгах наших редко о сем где обретається писание. И тебе бы сыну, потщавшуся, о оном Флоренском соборе нашея мерности писанием известитися: коея ради вины оный собор бысть, и каковым обычаем начася, и от кого и какая в нем и коликая предложения быша»⁵⁷⁵.

Не висловлюючи своєї позиції, патріарх хитро прагнув отримати письмове свідчення, як українське духовенство ставиться до прийнятих рішень на Флорентійському соборі, який, за Ліхудами, дав римській церкві хибне трактування перетворення словами Христовими, а не молитвою ієрейською.

Оскільки релігійна колізія у російській столиці зачіпала й інтереси української церкви, І. Мазепа вирішив втрутитися у цю справу. 29 серпня 1688 р., будучи в поході, він направив з-під Царичанки листа В. Голіцину, фавориту царівни Софії. «...Ведомился я, — писав він, — что в царствующем великом граде Москве некоторые духовные люди, имеют меж собою спор... о святых евхаристии, и о том... споре подали противныя письма того ради смею и я отозватца, естли вашей княжой вельможности, премудроразсмотрительной полюбитца воле, чтоб те письма спорных тех духовных людей присланы были ко мне, а я призвал бы к себе, в разуме, и в богословии искуснейших митрополии Киевской, и архиепископии Черниговской духовных людей, письма те разсудить, и разумение свое о них выдать и какое бы они выдали разсуждение, однако то дело вручаю премудрому вашей княжой вельможности разуму и разсмотрению, а докладываю, что то дело будет у нас тайно и никто не належный о том в...ти не будет, только и паки припоминаю полюбитца то вашей княжой вельможности воле»⁵⁷⁶.

У Москві пропозицію гетьмана підтримали. Невдовзі він таємно отримав книги братів Ліхуд та С. Медведева⁵⁷⁷. Читачами її стали його довірені церковнослужителі, які підтримали цих богословів. За це духовні ієрархи Гетьманщини отримали осуд від патріарха Іоакима, декого він навіть прокляв.

Керівництво Московського патріархату грубо потопталось у ті часи по українській церкві, охрестивши її єретичною, відступницею від православ'я. Нова влада вимагала від церковників України сліпого підкорення, і вони змушені були, як це зробив 18 листопада 1689 р. Л. Баранович та Ф. Углицький, згодитися з нав'язаними їм канонами⁵⁷⁸.

Прийняття українського духівництва у стосунках з верхівкою Московського патріархату, нав'язування останньою грубої волі Київській митрополії підірвали в Україні сліпу віру в Москву як захисницю православ'я. Приймавши зверху нечесні правила гри, формально згодившись з ними, церква України затаїла у собі образу за ігнорування її позиції, московську зверхність. Фактично патріарх Іоаким штовхнув українських церковників до дотримання подвійних стандартів у поведінці — з одного боку, незважаючи на переконання, слухняно і сліпо підкорятися тому, що йде з Москви, а з другого боку, вести свої справи так, як це робилося раніше.

У такий спосіб українська церква супротивилася політиці Московського патріархату, який жадав уніфікації церковного життя, у всьому його підконтрольності, «и тако, аще в согласии и единомыслии вси пребудем твердо, будем яко стена тверда и неломна»⁵⁷⁹.

У композиції «Літургійна сцена» Троїцької надбрамної церкви ми бачимо відголосок вищезгаданої дискусії, колізії. Іоан Златоуст промовляє, що «державною ти рукою преподати нам пречистое Тѣло Твое, и чистую кровь,

и нам, и всѣм людемъ»⁵⁸⁰. По суті, подібні слова написані й у розгорнутій перед ним книзі.

У правій частині «Літургійної сцени» зображено мирян, які спостерігають за обрядом. Частина з них, як зауважує А. Кондратюк, вдягнуті «в українські жупани і світки»⁵⁸¹. Разом з тим — це не просто прихожани. На передньому плані групи людей, котрі стоять у проході поблизу колони (іл. **231**), вгадується гетьман Іван Мазепа (у центрі). Ліворуч від нього племінниця Маріанна, а праворуч — названа дочка Марія. Лівою рукою вона тримається за вітчима. За нею стоїть її чоловік. Так міркуємо тому, що появу цього сюжету на стінах церкви датуємо після смерті племінника володаря булави, ніжинського полковника Івана Обидовського та дружини гетьмана (померли 1701–1702 рр.). Другим зліва у композиції художник зобразив Андрія Войнаровського. Оскільки І. Мазепа виглядає молодим, є певний закономірний сумнів, а чи його це зображено? Можна припустити, що у цій композиції маляр змалював племінників гетьмана та його названих дітей (сина та дочку). Проте вважаємо, що Іван Обидовський не міг бути центральною фігурою сюжету, оскільки його найчастіше змальовували поряд з братом. Та й фігури двох старших родичів вказують на те, що їх та племінників, названих дітей І. Мазепа об'єднує саме правитель Гетьманщини. Отже, саме таким, прихорошеним, привабливим, урочистим, дієздатним, подав його художник.

Зазначимо, що близько 1704 р. датується спроба гетьмана одружитися на Мотрі Кочубей, яка відповіла йому коханням, а не просто бажанням вигідно вийти заміж. Тобто Іван Мазепа, хоч і мав поважний вік, усе ж зміг зачарувати батуринську дівчину.

Розділ 8
«Строитель» Никон

Розглянуті композиції, на нашу думку, написано орієнтовно у 1695–1698, 1699 роках. Прикметно, що у 1695 р. в Аугсбурзі надруковано Біблію Вайтеля із ілюстрацією «Блаженні голодні та спраглі правди». Подібну композицію, запозичену з книги, намальовано на південному пілоні храму⁵⁸². Як відомо, гравери Олександр та Леонтій Тарасевичі навчалися в Аугсбурзі⁵⁸³, майстри цього міста виготовляли різні коштовні речі для української старшини, зокрема й срібні царські врата для Борисоглібського собору (на початку XVIII століття)⁵⁸⁴. Тобто це означає, що згадане вище видання опинилося

231.
Центральна апсида
Троїцької надбрамної
церкви. Літургійна
сцена. Фрагмент

правдоподібно у Києві одночасно зі зведенням притвору Троїцької надбрамної церкви. Оскільки у ньому є дуже багато зображень юного Петра I, це вказує на те, що у лаврі мав бути художник, який його добре знав. Відомо, що у 1689 р. до Москви їздили гравери О. Тарасевич* та І. Щирський⁵⁸⁵ і обидва бачили царів. Вони були свідками дворцевого перевороту і ледь не постраждали за те, що зробили гравюри опонентів переможців. Після поїздки у Вільно Л. Тарасевич орієнтовно у 1693 р.⁵⁸⁶ повернувся в Чернігів, а у кінці 1695 р. його запросили до Києва⁵⁸⁷. Отже, він та його брат могли бути авторами ескізів до стінописних розписів притвору Троїцької надбрамної церкви. Можливо, до цієї праці залучили і гравера та маляра І. Щирського, який у такий спосіб міг заробляти кошти на розбудову Любецького монастиря (він постійно їздив у творчих справах до Києва⁵⁸⁸). Маємо ще одну гіпотезу щодо вищесказаного. Оскільки відомі гравери тієї доби Л. Крщонович⁵⁸⁹, О. Тарасевич, І. Щирський були ігуменами монастирів, то не виключаємо, що архіандрит Никон як настоятель Больницького монастиря теж мав непересічний талант художника та архітектора.

Про одного із сподвижників І. Мазепи та головних реалізаторів відродження духовних святинь хотілося б розповісти детальніше. Троїцька надбрамна церква входила до складу Троїцького печерського лікарняного монастиря («Троїцький Больницький монастир»⁵⁹⁰ до кінця XVIII ст., у XIX ст. — Микільський Больницький монастир), настоятелем якого у кінці XVII ст. став архіандрит Никон. Життя цього церковного ієрарха тісно пов'язане з діяльністю Івана Мазепи. Як свідчить донос В. Кочубея, настоятель був у дуже добрих стосунках з гетьманом. Останній довіряв йому найпотаємніше. Орієнтовно у 1698–1699 рр. І. Мазепа ознайомив архіандрита Никона зі своєю «Думою» — лаконічним патріотичним маніфестом, у якому образно передано дух та суперечності життя в Україні на зламі XVII–XVIII ст. Головна його ідея — мобілізуюча:

Нуте врагов, нуте быти!
Самопалы набувайте,
Острых шабелей добуйте,
А за віру хоч умірте,
И вольностей бороніте!⁵⁹¹

В. Кочубей у доносі зазначав, що архіандрит «дал мні оную (пісню. — *Авт.*) и радил в спяту добром держати»⁵⁹², «и сказал ему, что ту пісню скомпоновал он, гетман»⁵⁹³.

Зрозуміло, що подібні втаємничені стосунки між двома діячами встановилися ще раніше. Відомо, що українець Никон у 1683 очолив у Москві Донський монастир, в який запросив ченців з України. Авторитетний для царів настоятель брав участь у Першому Кримському поході. Оскільки обитель була відроджена стараннями царівни Софії, церковного діяча після дворцевого перевороту 1689 р. було зараховано до противників Петра I⁵⁹⁴, і мабуть, коли він побачив, що партія впливових фундаторів обителі програє, попросився у відставку, на моління до Новгорода-Сіверського. 5 вересня 1689 р. його відпустили з Москви, але згодом, за царським указом, повернули з Брянщини

і відправили в Тихонову пустинь під Ярославлем, де він деякий час утримувався під караулом⁵⁹⁵. Згодом, 23 жовтня, команда Наришкіних, розглянувши чолобитну запідозреного, відпустила його в Україну. Причетність його до місії ченця Донського монастиря Соломона, який возив таємні листи І. Мазепи до польського короля⁵⁹⁶ (у них йшлося про спільний виступ проти Москви), як показують події 1689 р., вельми вірогідна. Нова груба й репресивна влада, нетерпимість патріарха до релігійних поглядів православних українців змусила Никона, як і його братію, засумніватися у недавніх щирих православних захисниках, задуматися про перспективу кабального і нерівноправного союзу України з Московією. Становище обох запідозрених у 1689 р. — экс-архіандрита Донського монастиря та гетьмана І. Мазепи — по суті було однаковим. Недавно приятельна Москва дихала на них ворожим духом.

Повернувшись в Україну, Никон деякий час перебував серед ченців Києво-Печерської лаври⁵⁹⁷. І. Мазепа не забув про свого довірника. Уже в 1691 р. ченці Гадяцького монастиря за явною «підказкою» з Батурина обрали Никона своїм настоятелем. Однак новий патріарх Адріан не затвердив їхній вибір. На представлення київського митрополита В. Ясинського він дав таку відповідь: «Никона, бывшего zde Донскаго монастыря архимандрита, по свидетельству неких к нам, где ли в монастыр в архимандритах быти да не попустиши, и священствовати убо ему, в том сущему виновну, не подобает»⁵⁹⁸. Причина такої відмови, як зазначав патріарх, — «свидетельство неких к нам». Він не уточнював, які саме провини мав Никон. На нашу думку, йшлося не про його участь у змові царівни Софії. Саме у 1690–1691 рр. велося розслідування справи Соломона. Російська резидентура у Польщі якраз дізналася, що чернець пішов до Львова з Донського монастиря. Отже, на Никона лягла тінь підозри в організації його місії. У «Літопису» С. Величка у нотатках за 1695 р. згадується особа «строителя печерської лікарні ієромонаха Никона»⁵⁹⁹, якого І. Мазепа посилав до патріарха Адріана⁶⁰⁰. Крім того, «монастыря болницкаго печерскаго строителя», а також «двору печатнаго старшаго пречестнаго иеромонаха Софония» гетьман відрядив вручити книгу «Міней» Д. Туптала обом царям⁶⁰¹. Попри сувору заборону з Москви, опального отця невдовзі обрали настоятелем Троїцького печерського лікарняного монастиря⁶⁰².

У 1700 р., як довідуємося зі щоденника Д. Туптала, Никон «принял архимандрию Елецкую, Черниговскую, ноямврия 21 дня, на Введение пресвятыя Борогодицы»⁶⁰³. Тобто І. Мазепа (а саме з його відома обиралися і призначалися на церковні посади в Гетьманщині духовні отці) повернув Никону те становище, яке він займав у Москві. Архіандрит очолював ченців Єлецького монастиря до 1702 р.⁶⁰⁴ Далі він переїхав у Новгород-Сіверський у зв'язку з призначенням настоятелем тамтешнього Спаського монастиря. Відомо, що архіандрит Никон після поразки мазепинців у 1709 р. «добровольно уступил архимандрию, будучи хорым»⁶⁰⁵. Помер він 1 лютого 1710 р.⁶⁰⁶ Переміщення церковного діяча з Києва до Чернігова, а потім до Новгорода-Сіверського засвідчує ніби й якісь проблеми його з підлеглими ченцями. Насправді ж, як практикувалося у ту добу, впливового архієрея активно запрошували у духовні обителі для успішного завершення будівельних проектів, вирішення проблем з фінансуванням, отриманням прав на маєтності. Церковник у цьому плані мав великий досвід та авторитет.

* Думки російської дослідниці мистецтва М. Алексеевої про те, що це був саме Олександр, а не Леонтій Тарасевич, на нашу думку, переконливі.

Саме за роки керівництва архімандрита Никона Троїцький печерський лікарняний монастир радикально змінює свій вигляд. Обитель церковного діяча, добре посвяченого в опозиційні плани гетьмана, отримує значні фінансові, матеріальні ресурси для розбудови мурованого Микільського храму-лікарні (з товщиною стін 130–140 см⁶⁰⁷), реставрації надбрамної церкви. Ченці та архімандрит не шкодували фарб, аби пошанувати володаря булави у різних композиціях стінопису останньої. Никон, знаючи про плани Мазепи та складність їх реалізації, можливі негативні наслідки боротьби за волю України, ніби склав образно-художнє послання в майбутнє про правителя Гетьманщини у стінах Троїцької надбрамної церкви.

У 1703 р. у Чернігові вийшли «Полуустав» із шістьма ілюстраціями та «Служебник» із п'ятьма ілюстраціями, підписаними «Никон», «Н.Ф.»⁶⁰⁸. Цей же гравер з підписом «Н.Ф.» зробив заставку до книги «Богородице Діво» І. Максимовича (1707 р. арк. 1) та хрест зі знаряддям страждань Ісуса Христа в книзі «Алфавіт» І. Максимовича (1705)⁶⁰⁹. Мистецтвознавець П. Попов ідентифікував автора цих творів як Никона Фігурського⁶¹⁰. Його роботи позначені у Чернігові 1703–1707 роками (лише одна видана у 1720 р., але, мабуть, швидше за все виконана на початку XVIII ст.). У певних лаврських виданнях 1695–1699 рр. деякі гравюри підписані ініціалом «Ф». Ці твори мистецтвознавцями додаються у творчий доробок гравера Федора А. Але, можливо, так у київських виданнях називався керівник Больницького монастиря. Зважимо й на таку важливу деталь. При Больницькій обителі працювала малярна майстерня. Тому очолювати духовний заклад і цей його важливий підрозділ могла не тільки людина певних організаційних можливостей, а й наділена професійними здібностями художника. Додамо до нашого припущення й таку деталь: у лютому 1695 р. Никон їздив з подарунком — новою лаврською книгою до царів⁶¹¹, водночас він міг зробити ескізи їхніх образів для стінопису притвору Троїцької надбрамної церкви. Переїзд отця Никона 12 листопада 1700 р.⁶¹² до Чернігова був швидше за все пов'язаний із проханням І. Мазепи. У Чернігові, як свідчить закладна дошка із дзвіниці Чернігівського колегіуму, «їждивенієм»⁶¹³ гетьмана протягом 1700–1702 років⁶¹⁴ у рекордні строки постав освітній заклад, який за формою нагадував Микільську лікарняну церкву. Найвірогідніше саме архімандрит Никон займався будівництвом навчального закладу. Уже 12 грудня 1702 р. в Єлецькому монастирі правив намісник⁶¹⁵, а «с्रोитель» Больницького монастиря очолив братію Новгород-Сіверського монастиря. Оскільки село Дігтярівка підпорядковувалося обителі, то немає сумніву, що саме під керівництвом архімандрита Никона тут відбувалося будівництво відомої пам'ятки архітектури мазепинського бароко — Покровської церкви. Кошти на неї виділив І. Мазепа. Думаємо, що отець Никон був родом із Дігтярівки*, а тому й попросив гетьмана допомогти спорудити у рідному селі храм. Згідно із джерелами Бендерської комісії 1709 р., «монастирська церква в Дігтярях»⁶¹⁶ профінансована з гетьманської скарбниці на 15 000 золотих⁶¹⁷. Чудотворний образ Дігтярівської Богоматері було поміщено в коштовний кіот, низ якого прикрашав герб гетьмана⁶¹⁸.

* У 1689 р., потрапивши у немилість до партії переможців дворцевого перевороту, він попросився на моління у Новгород-Сіверський монастир, тобто ближче до рідних місць.

У 1707 р. у Новгород-Сіверську було збудовано муровану Воскресенську церкву⁶¹⁹. Крім того, тут потребував завершення закладений в 1671 р. Успенський собор⁶²⁰. Усе вищезгадане дає підстави міркувати про те, що отець Никон був талановитим зодчим. Ставши у 1683 р. архімандритом Донського монастиря, він у ньому в 1684 р. розпочав будівництво соборного храму⁶²¹, а в 1686 р. великої кріпосної стіни з вежами⁶²². Російський мистецтвознавець І. Бусева-Давидова вважає, що зведення п'ятибанного собору в монастирі було зроблено за кресленнями церковних споруд Києва, Ніжина, Глухова, тобто за зразками, характерними для Лівобережної України другої половини XVII століття⁶²³. Саме в цих місцях побував у 1681 р. іконописець Карп Золотарьов «ради описания церковных чертежей»⁶²⁴ для будівництва домового храму Воскресіння Христового на Государевому дворі. Однак через смерть у 1682 р. царя Федора Олексійовича, який ініціював зведення цієї церкви та опікувався відродженням Донського монастиря, що ледь животів, царівна Катерина Олексіївна продовжила його справу, насамперед в обителі. Остання стала улюбленим місцем для молінь і царівни Софії.

Як би там не було, творчий результат праці отця Никона та його колег-співпрацівників у Києві, Чернігові, на Новгород-Сіверщині — це архітектурно-мистецька спадщина, що потребує осмислення по-новому, уважного вивчення для глибшого розуміння доби кінця XVII — початку XVIII століть.

Дігтярівська церква.
1708 р.

Частина III

Родинний альбом гетьмана

Розділ 1

Жінки з рідні правителя Гетьманщини

У притворі Троїцької надбрамної церкви розміщено композицію «Богоматір зі Святими Дівами» (є ще й назва її «Богоматір з почтом»⁶²⁵ та ін.), яку Ф. Уманцев датує 20–30-ми роками XVIII ст.⁶²⁶ (іл. **232**). Він висловив припущення, що тут в образі Богоматері зображено царицю Катерину І⁶²⁷.

Але оскільки насправді притвор зведено у 1695 р., а його розписи зроблено в 1695–1696 р., то праобразами героїв сюжету слід визнати інших осіб. На нашу думку, цю композицію слід розглядати у поєднанні із композицією «Святий Іоанн Предтеча на чолі первосвящеників і воїнів» («Святий Іоанн Предтеча на чолі фарисеїв і садукеев»⁶²⁸), що розміщена поряд. Якщо в останній в образах лицарів-захисників маляр зобразив царя Петра І, гетьмана І. Мазепу, то у першій — їхніх дружин, своячок.

Зображення можна умовно поділити на дві частини. У кожній з них — по десять героїв-образів. У першій (ліворуч) художник помістив поряд з Богородицею дев'ять жінок з родини царя. Тут мають бути зображені відповідно до того часу його сестри Наталія (1673–1716), Євдокія (1650–1712), Марфа (1652–1707), Софія (1657–1704), Катерина (1658–1718), Марія (1660–1723), Феодосія (1662–1713), дружина Євдокія Лопухіна (1669–1731), племінниці царя Катерина Іоанівна (1691–1733), Анна Іоанівна (1693–1740) та їхня матір цариця Прасковія Федорівна (1664–1723).

Згадані особи на портретах переважно круглолиці, повновиді, і ці деталі є в настінному зображенні. Найпевніше, царівну Софію як опонентку і змовницю проти Петра І «пропустили» в цьому ряді, а Є. Лопухіну (іл. **233** та **234**) як царицю художник «зрівняв» з Богородицею» (іл. **235**). Інших жінок царської родини змальовано в образах великомучениць.

На передньому плані другої частини композиції (іл. **236**) зображено дві дами — одна, сивочола, із вказівною палицею та повернутою головою до своєї супутниці у протилежний бік від Богородиці. Нам видається ймовірним, що у цьому образі Святої Діви художник зобразив дружину гетьмана (іл. **237**). Вона тримає жезл-палицю, яким ніби стверджує своє головування над своячками. У цей перелік, згідно із джерелами про родичів правителя Гетьманщини, слід зарахувати дев'ять осіб: насамперед

232.
Композиція «Богоматір
зі Святими Дівами»

233.
Невідомий художник.
Цариця Євдокія у парадному
одязі. Портрет 1690-х рр.

234.
Невідомий художник.
Євдокія Федорівна Лопухіна.
Портрет першої чверті XVIII ст.

235.
Богородиця. Фрагмент
композиції «Богоматір
зі Святими Дівами»

дочку дружини володаря булави Марію Громику, дітей останньої — Євфимію⁶²⁹ та Анастасію⁶³⁰; дружину Криштофа Фридрикевича Катерину Войцеховичівну⁶³¹, її трьох доньок — Євдокію Грембецьку⁶³², «Марію Криштофорвну Федоровну Вольську»⁶³³, Ширай; племінницю Маріанну Вітославську; дружину племінника Степана Трощинського Марію (Новицьку)⁶³⁴. Станом на 1696 р., думаємо, що не всі дівчатка мали достатній вік (1–5 літ) для поміщення їх у коло впливового та поважного жіноцтва оточення гетьмана. Правдоподібно Марію

236.
Композиція
«Богоматір
зі Святими Дівами».
Фрагмент

237.
Дружина гетьмана
І. Мазепи. Фрагмент
композиції «Богоматір
зі Святими Дівами»

238.
Марія Громика.
Фрагмент композиції
«Богоматір зі Святими
Дівами»

239.
Дочка Марії Громики.
Фрагмент композиції
«Богоматір зі Святими
Дівами»

240.
Маріанна Вітославська.
Фрагмент композиції
«Богоматір зі Святими
Дівами»

241.
Родина Фридрикевичів.
Фрагмент композиції
«Богоматір зі Святими Дівами»

Громику* як найдорожчу кривну зображено відразу праворуч на передньому плані за матір'ю (іл. **238**) зі своєю дочкою (іл. **239**). Остання явно ще малолітня і повернута голівкою до мами. Найпевніше теж юну племінницю гетьмана Маріанну Вітославську, яка тоді мала літ 16–17, художник помістив відразу за головною жінкою «української» частини композиції (іл. **240**). Чотири особи, розташовані крайніми праворуч від них (іл. **241**), — найвірогідніше рідня пасинка К. Фридрикевича — його дружина та троє дочок.

«Українську» частину композиції відкриває, мабуть, дружина племінника С. Трошинського Марія (Новицька)⁶³⁵, яка повернулася лицем до тітки. Вона ніби цим відгороджує у такий спосіб себе та рідню від царського двору і стає першою у другому ряді жінок, які мають значимість у колі правителя Гетьманщини. Можливо, на неї дивиться дочка, яка стоїть поряд.

На межі притвору та храму на укосі входу є ще одноосібне зображення Святої праматері Єви (іл. **242**), образ якої найпевніше змальовано із дружини гетьмана. Так міркуємо тому, що композиції вхідного приміщення до церкви просто перенасичені ликами рідні гетьмана. «Художник передає в її образі типові риси матері-українки, — зазначає Ф. Уманцев. — Її засмучене обличчя з глибокими зморшками навколо рота, стомлено опущені додолу очі, скорботний нахил голови — все в ній повинне нагадувати про тяжку долю, заготовану для простих людей, про страждання та муки народу»⁶³⁶.

Розділ 2 У колі близьких

Художники доби правління Івана Мазепи, намагаючись відреагувати різними творами на ті чи інші події в житті гетьмана, старалися вгодити правителю Гетьманщини і зображеннями його близьких рідних. Аналіз стінопису Троїцької надбрамної церкви показує, що тут вшановано і батька, і матір володаря булави. Крім того, у настінних творах малярів цієї церковної споруди можна знайти й інших родичів керманіча України. У композиції «Лик Святих мучеників» їх ряд очолює архідиякон Стефан (іл. **243**). Він як проповідник Євангелія став одним з перших дияконів церкви⁶³⁷. Звинувачений фанатиками в богохульстві, був забитий камінням на смерть. Важко сказати, чи його образ відповідає реальному Стефану Михайловичу Мазепі, який у 1654 р. був білоцерківським отаманом, згодом депутатом-посланцем від козаків на польський сейм. Як повідомляв С. Величко у своєму літописі, коли Ян Казимир у кінці 1663 р.

242.
Дружина Мазепи
в образі праматері Єви.
Фрагмент розпису
біля входу до церкви.
Східний укіс

* Ми поділяємо точку зору О. Оглоблина щодо того, хто була дочка дружини гетьмана: «Звичайно вважають (В. Модзалевський), що донька гетьманової Ганни від першого подружжя була за Михайлом Громикою, полковником білоцерківським (1649–1651), який був забитий в кінці 1651 р. (або на початку 1652 р.) Але зіставлення хронологічних та генеалогічних даних доводить неможливість цього. Тому припускаємо, що донька гетьманової була одружена із сином М. Громики — Василем, сотником смілянським (1687–1695)» (Оглоблин О. Гетьмана Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Париж ; Торонто, 2001. — С. 69).

243.
Композиція «Лик Святых мучеников».
Троїцька надбрамна церква

«був у Білій Церкві, то він (Іван Мазепа. — Авт.), відкланявшись королеві за службу, лишився при своєму батькові, який тоді ще жив». Смерть С. Мазепи у 1665 році⁶³⁸ дає підстави говорити про отримане ним раніше серйозне поранення або про тяжку хворобу. Навряд чи у вирі тих буремних подій білоцерківський старшина подбав, аби його образ було увічнено маляром. Хоча й таке могло бути. Як нам видається, усе ж змалювання на стінах церкви мученика Стефана — це данина пам'яті про батька гетьмана, вшанування його імені.

У Троїцькій надбрамній церкві в одному із сюжетів стінопису (композиція «Зішестя Святого Духа») пошановано й матір гетьмана Марину Мазепу (Марію Магдалину — таке ім'я отримала, постригшись у черниці).

Вона походила з родини шляхтичів Мокієвських⁶³⁸. Поставивши з чоловіком на ноги двох дітей — Івана та Олександру, — жінка заопікувалася православними ділами. Проживаючи у Білій Церкві, орієнтовно 1666 р. М. Мазепа стала членом Луцького Хрестовоздвиженського братства як «подчашина Черниговская»⁶³⁹, а після смерті чоловіка пішла у монастир. Вперше Марія Магдалина згадується як ігуменя Києво-Печерської Воздвиженської дівочої обителі 29 січня 1683 р. Тоді київському воєводі князю Петру Прозоровському надійшла царська грамота про надання їй 100 рублів з міських доходів на побудову теплої церкви та виправлення колодязя⁶⁴⁰. Очевидно, очолила вона духовний заклад ще раніше.

Діяльність ігумені активізувалася після обрання її сина Івана Мазепи гетьманом. За його сприяння й протекції володіння монастиря значно зросли. Вирішальну роль у цьому плані відіграла поїздка Марії Магдалини в Москву в грудні 1687 р. І. Мазепа у листі царям просив їх, аби вони затвердили монаршими грамотами прохання його матері⁶⁴¹. Государі Іоан та Петро Олексійовичі урочисто зустріли ігуменю⁶⁴². Черниць, що супроводжували Марію Магдалину, та гетьманських козаків також приймали на вищому рівні, всіляко їх обдарували. «А впредь то, — записано у документації Малоросійського приказу, — иных Киевских монастырей игуменьям и старицам и служкам их не в образец и на примере не выписывать (тобто не винагороджувати додатковим продуктивним пайком. — Авт.), потому она игуменья мать гетманская и козаки при ней гетманские, а не служки монастырские»⁶⁴³.

За жалуваною грамотою царів від 27 січня 1688 р. Київський Вознесенський монастир отримав підтвердження на «село Ходосовку... также в Киевском же уезде на село Подгорцы, и Бугаевку, и Берки, да в Переяславском уезде на деревни Иванково и Бзово... со всякими к тем селам и деревням надлежащими угоды, с мельницами, с полями, и санными покосы, и с озеры, и с лесы, и с иными всякими угоды»⁶⁴⁴. Деякі старшини, підлабузнюючись до нового гетьмана, дарували обителі свої маєтності. Так, у листопаді 1688 р. «пан Федор Сулима (сват І. Самойловича. — Авт.) слушним правом и доброволне висоце в Богу превелебной ей милости госпожи Марии Магдалины Мазепиной, игумении монастыря девичого Киево-Печерского, село Сенковку в узди Баришполском найдующоеся уступил»⁶⁴⁵.

Разом із впливовим сином ігуменя доклала чимало зусиль для розбудови Печерського жіночого монастиря. У ньому в 1701–1705 рр. за кошти гетьмана збудовано велику кам'яну Вознесенську церкву⁶⁴⁶. За вказівкою Петра І духовна обитель у 1707 р. мала бути зруйнована і перенесена на нове місце. Тоді у Києві будувалася фортеця. «Как закладана крепость, — писав автор Лизогубівського літопису, — великое людям было воздыхание и плач, понеже двори разметал, сады прекрасные вырубали и жильцам велено, где хотя жить искать. Но и самому Мазепе была скорбь не малая, понеже матир его гетманская была игумениею в Вознесенском панянском монастыру, шчо который стоял был противно самой святой брамы Печерско-лаврского монастыря — також был упразднен и знесен на нижній Киев, на Подол на Житнее торжище, где церква Флора и Лавра — оная належала до того ж монастыря»⁶⁴⁷.

* Виходимо з того, що у наступному році посада чернігівського підчашого переходить до сина Івана.

Ряд документальних свідчень дають підставу стверджувати, що Марія Магдалина не тільки старалася захистити сина від донощиків (проводила у Києві розслідування, хто написав анонімку на гетьмана⁶⁴⁸), а й допомагала йому залагоджувати конфіденційні політичні справи. Так, П. Орлик у своїх споминах згадував, як таємні листи від польського короля С. Лещинського гетьман передавав на зберігання матері. Перейшовши на бік шведів, І. Мазепа розповів своєму генеральному писареві, що згадану кореспонденцію вона «удержала у себе, и перед кончиною своею вручила внучці своей, а моей племяннице панні Маріанні, и веліла ей отдать мні по смерти своей и тое сказать, что она госпожа matka прошла едной по Бозі живучой черниці о молитвы до Господа Бога, дабы он сам управил тое діло, если надобно посылать или удержать тые писма»⁶⁴⁹.

Діяльну матінку гетьмана намагалися скомпрометувати недоброзичливці керманича України. У ході розслідування доносу Данила Забіли (1699) було з'ясовано, що донощик говорив на адресу «высочайшей превелебной Господі Игумені, родительниці Его Милости» «лживые поклепные и безчестные... слова, называя ее чаровницею»⁶⁵⁰.

Зруйнування 1707 р. Печерського дівочого монастиря додало переживань і хвилювань старенькій ігумені, якій, правдоподібно, було 86–90 літ (І. Мазепа у ті дні мав 68 років). Стан здоров'я її погіршився. У листі до канцлера Г. Головкина від 2 листопада 1707 р. І. Мазепа зазначав, що «госпожа matka моя вельми болізнует и до кончины жития своего приближается»⁶⁵¹. Очевидно, невдовзі вона й померла.

У літературі поширений портрет матері Івана Мазепи (іл. **244**). Однак мистецтвознавці датують його третьою чвертю XVIII століття (за тканиною одягу, образом «милятинського розп'яття, який визнаний чудотворним в 1755 р.»⁶⁵².

У Троїцькій надбрамній церкві, де в багатьох місцях зі стін на віруючих дивляться знайомі І. Мазепі близькі, які завдяки йому долучилися як представники роду до святого місця, в образі Богородиці (композиція «Зішестя Святого Духа») художник ніби змалював берегиню роду (іл. **245**). Так міркуємо тому, що Діву Марію оточують не тільки апостоли (святий Петро і святий Павло — вони з німбами), а й одинадцять світських осіб. У XVII ст. набуває поширення змалювання ікони «Зішестя Святого Духа» з Богородицею в оточенні дванадцяти апостолів⁶⁵³. За євангелістом Лукою, всі вони перебували в молитві з деякими жінками та Марією, матір'ю Ісуса (Діяння 1: 14), і одного разу під час такого зібрання відбулося зішестя Святого Духа.

Лаврський маляр дещо відхилився від канону: він наблизив поширений у малярській практиці сюжет до реалій життя оновленої Троїцької надбрамної церкви, поєднав біблійну легенду із вдячністю до роду Мазеп, яскрава представниця якого, Марія Магдалина, дала життя майбутньому гетьману, надихнула його, своїх онуків Божими молитвами на великі успіхи у розбудові Гетьманщини, її духовних святинь.

Художник на передньому плані біля Діви Марії помістив двох апостолів з німбами. Наступні учасники-свідки зішестя Святого Духа в її оточенні дуже індивідуалізовані,

практично увсі виглядають молодо, окрім одного старця. Оскільки ці особи без німбів, то стає зрозумілим, що маляр зробив це певне порушення навмисне, бо на місці святих він зобразив не просто віруючих, а обраних ним за певні заслуги представників славного роду Мазеп перед церквою, Києво-Печерською лаврою.

Аналіз зображень «Зішестя Святого Духа» показує, що маляр за кріслом Цариці Небесної помістив рідню Марії Магдалини. Першим у ряду ліворуч від Богородиці зображено Василя Громику та його дружину Марію — падчерку І. Мазепи у позі моління (трохи нижче чоловіка), племінників: за правим плечем Діви Марії — Маріанну Вітославську (в півобличчя), Андрія Войнаровського, а за лівим — Івана Обидовського. Поряд з останнім змалювано Степана Трощинського (за словами гетьмана, «племінника нашого пана Трощинського»⁶⁵⁴) та ще двох свояків (вгорі (в півобличчя) — пасинка гетьмана Криштофа Фридрикевича та, напевне, його сина Григорія Фридрикевича). У другому ряді привертає увагу сивобородий старець без німба. «Це обличчя було повторено у розписах Троїцької церкви кілька разів, — зауважила мистецтвознавець А. Кондратюк, — у композиції західної стіни притвору „Лик Святих апостолів“, в образі першого у другому ряду справа апостола і на композиції південної стіни трансепта „Святий Пророк Ілля біля гори Хорив“ в образі Святого пророка Іллі. Це саме обличчя відтворено також на композиціях „Відсилання учнів на проповідь“ північної стіни трансепта — це Святий Апостол Павло, що зображений праворуч

244.
Невідомий художник.
Портрет
Марини Мазепиної
(Мокієвської).
179 × 96,5 см.
Полотно, олія

245.
Композиція «Зішестя
Святого Духа».
Троїцька надбрамна
церква

Ісуса Христа, та в розпису „Свята Трійця Новозавітна“ у центральній апсиді в образі Бога Отця (цього разу цей сивобородий старець зображений лисуватим)»⁶⁵⁵.

На нашу думку, в цьому образі змальовано митрополита Варлаама Ясинського, образ якого практично ідентичний із тим, яким його показували у графічних прижиттєвих творах (див. частину II, розділ 4).

За спиною старця, над його лівим плечем, на нашу думку, зображено І. Мазепу. Це одна з художніх варіацій його образу, поданого у «Вінці Христовому» (1688) та «Євангелії» (1697). У зв'язку з цим можна припустити, що якщо автором першого був Іван Реклінський, то і в цьому випадку, схоже, він мав причетність до цієї частини стінопису. Проте маляр міг просто орієнтуватися і на авторитетні зображення.

У композиції ми не бачимо дружини І. Мазепи. У цьому зв'язку можна припустити, що це настінне зображення з'явилося після її смерті. Однак присутність у сюжеті І. Обидовського (він помер у 1701 р.) поряд з гетьманом дає підстави пояснювати цю відсутність іншими причинами. Мабуть, у ньому було зображено тих, хто був найдорожчий матері володаря булави. Свекруха, можливо, мала певні претензії до невістки, яка не змогла привести у світ здорового нащадка її сина. Але це тільки припущення.

У композиції «Зішестя Святого Духа» унизу біля ніг Богородиці поміщено картуш з текстом 4-ї пісні «Канону святому Духу», написаному преподобним Феофаном, єпископом Нікейським (помер близько 850 р.):

«Великая даруя й нам Дух Всесвятый, на апостолы найде, яко Божествен, яко Благ, яко исполняя всяческая, яко боготворя, яко освящая, яко всех творителен, владыческий, и самовластен».

У цих багатозначних рядках Богородиця (вона ж Марія Магдалина Мазепа) дарує Дух Всесвятий не тільки апостолам, а й «всім»; він — всесильний, пронизуючий світлом, творчістю.

Автор художнього стінописного твору, даючи своє трактування традиційному релігійному сюжету і прагнучи помістити на місцях апостолів рідних Марії Магдалини, усе ж представникам жіночої лінії роду не надав пріоритету.

Останніх представляє лише падчерка Марія та здогадно Маріанна Вітославська (бачимо її півобличчя). З одного боку, в такий спосіб він не «згрішив», бо апостоли були чоловіками, а з другого боку, у нього вийшла картинка родинного єднання Мазеп під проявами Святого Духа.

Образ Марії Магдалини Мазепи з композиції «Зішестя Святого Духа» дуже нагадує зображену рівноапостольну княгиню Ольгу, увічнену в «капелі Мазепи»⁶⁵⁶ Софії Київської (іл. **246**). Розписи останньої проводилися на початку XVIII століття. У цій частині собору є композиція «Спас на престолі з передстоячими Володимиром і Ольгою». Зазначимо, що сучасники порівнювали Івана Мазепу із князем-хрестителем Русі⁶⁵⁷. Бабуся Володимира Великого Ольга теж була першою руською княгинею-християнкою. Отже, зображення цих святих у композиції по обидва боки Спаса ніби зв'язувало гетьмана та його стареньку матір подібною місією у поширенні православ'я. 3 липня

246.
Свята княгиня Ольга.
Капела Івана Мазепи.
Софійський собор

1705 року І. Мазепа дивився в Києво-Могилянській академії виставу «Володимир» *, яку підготували для нього студенти. Текст драми написав Ф. Прокопович. Автор зазначав у пролозі, що тему взяв не випадково, бо Україна — «дім Володимира», а слухачі «це ж бо Володимирові діти, народжені від нього святим хрещенням»⁶⁵⁸. Далі драматург порівняв діяльність ясновельможного ктитора з хрестителем Русі, бо І. Мазепі «зведення вітчизни цієї Володимирової після царя є від Бога вручене»⁶⁵⁹. А відтак, зазначав Ф. Прокопович, «ідучи Володимировими, рівними йому перемогами, рівним про Русь дбанням, лице його, як батьківське син, на тобі показує»⁶⁶⁰. «Отож, — звертався автор до гетьмана, — це зображення прийми від нас, як його великий наступник, замість привітання; зри себе самого у Володимирі, зри у видовищі цьому, як у дзеркалі, свою хоробрість, свою славу, свій союз любові з монаршим серцем, своє правдиве добролюб'я, свої щирі до православної апостольської єдиної церкви католицької віри нашої ревність та дбання»⁶⁶¹. Напевне, художник, зображуючи князя, мав певний давній зразок. Тому в його задум не входило показати в образі Володимира Великого І. Мазепу (хоча хреститель Русі, як і гетьман, вийшов сухорлявий, довголиций, з гострим носом і з подібними вусами та, щоправда, з дещо завеликими бородою і волоссям).

Однак у малюванні лику Ольги маляр зробив важливий натяк, з кого він робить образ княгині. В іконописі Марію Магдалину зображають з посудом пахоців (миром), готову помазати Ісуса Христа. Отже, символи цього зіставлення (Ольга = Марія Магдалина) прозорі: художник такими важливими деталями підкреслив своє бачення в цьому образі матері гетьмана, відомої та впливової у ті дні ігумені Марії Магдалини.

На думку доктора історичних наук Н. Нікітенко, «Ольга в софійському сюжеті — це унікальне „українізоване“ втілення аристократичного образу рівноапостольної Марії Магдалини, через який рельєфно проступає образ Марії Магдалини Мазепиної — київської аристократки»⁶⁶².

Розділ 3
Дружина

У 1674 році⁶⁶³ І. Мазепа мав дружину в Корсуні⁶⁶⁴. Його, як посла до Туреччини від гетьмана П. Дорошенка, у червні захопили у полон запорозькі козаки⁶⁶⁵. Оскільки І. Мазепа неодноразово перед тим приїздив з дипломатичною місією від правобережного гетьмана на Лівобережжя⁶⁶⁶ (у 1673 році активно велися переговори про умови переходу дорошенківців під зверхність Москви), то його вже добре знав І. Самойлович, московські урядовці, а тому було вирішено полоненого залучити до співпраці. Тим паче, що Дорошенка залишило багато старшин і він вже не довіряв своєму наближеному. Ідучи до Криму, Іван Мазепа змушений був за його наказом «присягу учинить на том, чтоб он не остался у царского величества в городѣ»⁶⁶⁷. Гетьман на його прохання дозволити провідати дружину в Корсуні відповів, «что де он хочет измѣнить: знатно, что Ромодановский соболми его прелстил»⁶⁶⁸.

З царської грамоти дізнаємося, що Івану Мазепі у 1674 році «жить... велѣли с женою и с дѣтьми при своих добрах на сей сторонѣ Днѣпра»⁶⁶⁹. Про дружину майбутнього гетьмана України збереглося дуже мало свідчень. Відомо, що за гетьманства І. Самойловича під час участі І. Мазепи у військовому поході вона, «тогда асаулкою енеральною будучою», судилася з Боровською «пред бунчучним енералним К. Голубом о тую сіножать, же стадом було Мазепиным вибито и по наказанию правном (судовому. — Авт.) Мазепиха

* Повна назва: «Владимер, всіх словеноросийских стран князь и повелитель, от невірия тѣми во великий світ евангельский духом святым приведен в літо от рожества Христова 988, нині же в преславной Могило-Мазеповианской Киевской, привѣтствующой ясновельможного его царского пресвітлого величества войска запорозкого обоих стран Днѣпра, гетьмана и славного чину святого Андрея-Апостола, кавалера Иоанна Мазепу, превеликого своего ктитора, на позор ро-сийскому роду от благородних росийских синов, добрі зде воспитуемых, дійствием еже от поетов нарицается трагедокомедия, літа Господня 1705, июля 3 дня, показанный».

247.
Свята Тетяна.
Троїцький собор
у Чернігові. Фото
(до реставрації)
Анатолія Адруга

ри, Тетяни, Олени, «младенцы» Варвари, Івана⁶⁷³. Це, очевидно, всі його найближчі родичі, які померли від моровиці або, швидше всього, загинули на Правобережжі під час нищівного наскоку татар 1674 року. Як відомо, у 1700-х роках гетьман уже не мав нащадків.

Припускаємо, що Олена могла бути першою дружиною майбутнього гетьмана. У 1663* році І. Мазепа вносить у Володимирські актові книги грамоту щодо нього Яна Казимира. У той час володимирським суддею був старенький чоловік Олени Загоровської. І, мабуть, саме тоді розгорівся конфлікт, пов'язаний з палким взаємним коханням І. Мазепи до красивої шляхтянки, що завершився її розлученням⁶⁷⁴.

Однак дуже серйозним аргументом, що прояснює персону дружини гетьмана, є свідчення старожилів від 1729 року про те, що Смяч і Конотоп гетьман «отдал... своему пасынку Криштофу Фридрикевичу»⁶⁷⁵. Таким чином, якщо це не просто якийсь інший родич гетьмана (що цілком можливо), то дружиною І. Мазепи була дочка білоцерківського полковника Семена Половця (у грамоті польського короля Яна Казимира він фігурує як «тесть»⁶⁷⁶ польського полковника Самуїла Фридрикевича). Єдине, що насторожує у цій версії, — це вікова різниця між удовою та І. Мазепою. Так, у 1653 році дочка С. Половця і С. Фридрикевич вже були одружені. У документі за цей рік про нього йдеться як «полковника давняго»⁶⁷⁷. Отже, йому мало бути б максимум 35–40 років. Якщо його дружині сповнилось 19–20 літ (тоді практикувалося заміжжя і в 15–17 років), то й тоді вона була б старшою на 5–6 літ від Івана Мазепи. Щоправда, вікова різниця між ним і удовою якраз, очевидно, і стала головною причиною смерті їхніх пізніх дітей.

М. Костомаров зазначав, що йому було «невідомо, яке ім'я носила його (Мазепи. — Авт.) дружина»⁶⁷⁸. Не знав його й О. Лазаревський, який присвятив другій половині гетьмана невеличку студію⁶⁷⁹. Натомість О. Оглоблин називає її Ганною⁶⁸⁰, але не робить посилання, з якого джерела він взяв цю інформацію. Тим часом у Зографському пом'янику із Зографського монастиря на Афоні записано для поминання «Родъ его царскаго прѣсвѣтлаго Воиска Запорожского гетмана Іоана Мазепы»⁶⁸¹. У першому ряду

на своїх сіножатах взаміну трави кошти давала»⁶⁷⁰.

Гамбурзька газета «Гісторіше Ремарке», подаючи 27 листопада 1703 року біографію Мазепи, зазначає, що він був одружений з багатою вдовою, яка померла у 1702 році⁶⁷¹. І «мав тільки доньку, що дуже скоро пішла з життя»⁶⁷². Ми у синодику Крупицького Батуринського монастиря виявили поминальну на «род его милости пана Іоанна Мазепи». На першому місці у ній ім'я батька Стефана, а далі ідуть імена Євдокії, Варва-

248.
Дружина гетьмана
Івана Мазепи.
Фрагмент композиції
«Богоматір зі Святими
Дівами» у притворі
Троїцької надбрамної
церкви

249.
Деїсус з іконостаса
Вознесенської
церкви Березни
Чернігівської області.
276 × 185 × 35 см.
Дошка липова
з чотирьох частин,
левкас, різблення,
гравіювання, темпера,
олія, кольоровий лак,
сріблення, позолота.
Національний
художній музей
України, И-178

в ньому записані: «Іоаннь, Марію, Стефана, Магдалина, Євдокіа, Варвару, Самоила, Варвару, Уліяну»⁶⁸². На думку С. Шумила, у цьому пом'янику після імені Іоана стоїть ім'я його дружини Марії⁶⁸³.

Художники кінця XVII — початку XVIII століть у низці сюжетів, присвячених гетьману-ктитору, поряд з ним зобразили його супутницю життя. Бачимо її навпроти зображення Іоана Предтечі в образі святої (іл. **247**) на вхідній стіні Троїцького собору в Чернігові⁶⁸⁴, у композиції «Богоматір зі Святими Дівами» у притворі Троїцької надбрамної церкви (іл. **248**).

Правдоподібно дружину гетьмана іконописці змалювали й в іконі «Деїсус» (іл. **249**) іконостаса Вознесенської церкви (сmt Березна Чернігівської області). Хоча він у літературі й датується 1761 р.⁶⁸⁵ (час побудови церковної споруди⁶⁸⁶), але відомий мистецтвознавець П. Жолтовський назвав його «лебединою піснею того стилю в українському малярстві, який склався в другій половині XVII ст. з його щедрою декоративністю, з ясним

і чистим світовідчуттям»⁶⁸⁷. На думку С. Оляніної, березнянський іконостас складено на основі двох давніших іконостасів⁶⁸⁸, один з яких вона датує другою половиною XVII ст.⁶⁸⁹ «Зазвичай старі іконостаси, якщо вони були в задовільному стані, продавалися у провінційні церкви з міських або монастирських храмів, в яких оновлення інтер'єрів відбувалося за кошти ктиторів набагато частіше, ніж у парафіяльних храмах, — зазначає дослідниця. — Іконостаси продавали повністю або частинами, якщо вони мали значні розміри. Їх купували громади, що не могли сплатити виконання нового іконостаса після ремонту або будівництва парафіяльного храму»⁶⁹⁰. Поряд із Березною був фамільний Домницький монастир І. Мазепи. Різдвяно-Богородицьку обитель було засновано гетьманом на початку 1690-х рр. і відкрито 1696 р.⁶⁹¹ Як дізнаємося з універсалу, «иж мы, гетман, с побожности нашей христианской на местцу, прозываемом Думница, в полку Черниговском, противо места Березной лежачом, на котором появился чудовный Пресвятыя Богородицы образ и многим подает людям исцеления, власным своим коштом постановивши церковь во имя Рождества Пресвятыя Богородицы, из самого фундаменту построивши монастыр, яко для спасения своего до тоей обители купилисмо млын, поля и сеножати и займища околого того местца лежащих»⁶⁹². У 1700 р. І. Мазепа надав можливість ченцям побудувати млин на річці Тятиві⁶⁹³. У володіння монастиря 13 травня 1700 перейшло село Дурні⁶⁹⁴, а 5 червня того самого року — локнистенські озера⁶⁹⁵. До Домницького монастиря після спалення Батурина 1708 р. було перевезено дзвін «Голуб», а також імовірно й вцілілі частини іконостасів пошкоджених храмів, адже за описом 1726 р. у колишній гетьманській столиці «двѣ церкви каменніе пустіе Живоначалнія Тройци да Николая Чудотворца... и в них нѣкакого церковного вбору», «на Гончаровц , где он змѣнник Мазепа сам жил з садом... тамже церковь древяная цѣла з нѣкотоною частью иконостасу»⁶⁹⁶. Цей документ зафіксував, що після трагедії 1708 р. у стінах Троїцького собору вже не було іконостасу, який тут встановлено правдоподібно в 1701–1707 рр., адже на прохання гетьмана у 1700 р. до Батурина з Московії прислали відомого зодчого, «кам'яних споруд художника» Д. Аксамитова, який привіз із собою кіот, дві кам'яні різьблені слупи та інші дорогі деталі для новобудови⁶⁹⁷. У 1701 р. у гетьманській столиці очікували з Москви «на строение церкви с тулских ево железных заводов связаного железа 1200-т пуд да полосного 300-т пуд»⁶⁹⁸. Як відомо, Воскресенська дерев'яна церква на Гончарівці була домовою⁶⁹⁹. Тож , мабуть, гетьман під час заїзду у спалений Батурин разом зі шведами у листопаді 1708 р. розпорядився щодо подальшого буття церковних цінностей: найкраще вони мали зберегтись від грабунку в його фамільній обителі. Петро І практикував вилучення церковних дзвонів для переплавлення їх на гармати, тому побоювання гетьмана були справедливі.

Розміри фундаменту Троїцького собору становили 38,7 × 24,1 м⁷⁰⁰. Вознесенська церква теж була велика (висота 17 сажень, довжина 11, ширина 10,5 сажня⁷⁰¹, або це відповідно 36,3 × 23,5 × 22,4 м). Іконостас у ній був шириною 22 м за висоти 17 м⁷⁰². Дуже ймовірно, що великий іконостас із Троїцького собору спочатку потрапив на зберігання у Домницю (у 1714 р. тут якраз звели дерев'яну П'ятницьку церкву⁷⁰³), а потім він став окрасою Вознесенської церкви. Відомо, що у 1762 р. у Домницькому монастирі новопризначений ігумен Єрофей Малицький почав зводити муровану церкву, цегляні огорожу та льохи⁷⁰⁴. На місці розібраної дерев'яної церкви збудовано Миколаївську надбрамну 1774 р.⁷⁰⁵ Обитель мала багатих ктиторів — генерального суддю Андрія Безбородька та його сина — канцлера Російської імперії Олександра Безбородька⁷⁰⁶. Тому, мабуть, під час будови нового храму вирішувалося й питання встановлення нового іконостаса. Оскільки мешканці Березни 23 червня і 8 вересня робили хресні ходи до ікони Богоматері в обитель⁷⁰⁷ (за легендою, під час чуми вона порятувала від повної загибелі містечко), то, певно, з їхньої ініціативи старий дорогоцінний іконостас як святиню було перенесено до Вознесенської церкви.

Хоча П. Жолтовський висловлював думку, що бічні крила березнянського іконостаса — це старий іконостас з церкви, яку розібрали перед будівництвом нової⁷⁰⁸, ми припускаємо, що останній теж має «домницьке»

походження. На це є непрямий натяк із тогочасних реалій. Якщо Вознесенську церкву збудували в 1761 р., то перенести до неї старий іконостас не становило б великої проблеми. Однак він, схоже, був у жалюгідному стані, а тому потребував оновлення. За архівними даними, виявленими С. Оляніною, у 1768 р. у церкві ще не правили. Вона припускає, що «між 1761 і 1768 роками відбувалося облаштування Вознесенського храму іконостасом і у 1768 р. воно ще не було остаточно завершене»⁷⁰⁹. Тож дуже ймовірно, що у ті часи березнянці звернулися за допомогою в сусідню обитель. Вони випросили у керівництва Домницького монастиря два старі дорогоцінні іконостаси, які були походженням з колишньої гетьманської столиці. За периписом Батурина 1750 р., «на том месте (на Гончарівці. — *Авт.*) церковь деревяная пустая»⁷¹⁰. Тобто в ній уже не було й залишків іконостаса.

Зауважимо, що в 1748–1769 рр. березнянським сотником був впливовий старшина Яким Іванович Сахновський⁷¹¹, який певний час працював у ставці генерал-аншефа О. Румянцева в Переяславі⁷¹², став навіть полковим обозним⁷¹³. Його дружина Ганна походила теж із старшинського роду. Її батько Павло Омелянович Сангурський у 1734–1738 рр. обіймав посаду полкового обозного Чернігівського полку⁷¹⁴. Отже, величний Вознесенський храм ніби увічнював сотницькі амбіції. Будівничий церковного приміщення Опанас Шолудько уклав 6 липня 1759 р. контракт на побудову церкви не тільки зі священниками, «з гражданами березинскими», а й з «благородием господином сотником»⁷¹⁵.

Знаємо також , що у 1750-х роках гетьман Кирило Розумовський докладав зусиль для розбудови Батурина, зведення церкви Трьох Святителів у с. Лемешах (побудована у 1760 р.), собору Різдва Богородиці в Козельці (1752–1763). Можливо, у зв'язку з цим керівництво Домницького монастиря могло занепокоїтись тим, що з них домагатимуться повернення збережених батуринських іконостасів і на вигідних умовах передало останні у Березну. Водночас гетьманська великомасштабна будівельна кампанія явно заохочувала й старшину реалізувати амбітні проекти. Так, нехворощанський сотник Каленик Прокопович (Прокопів) опікувався у 1761–1764 р. будівництвом Михайлівської та Андріївської церков, облаштуванням їх іконостасами⁷¹⁶. Архівні документи показують, що найлегше ктиторам вдавалося здійснити перший етап робіт — зведення зрубів храмів (за рік-два). А ось заповнення їх іконостасами, церковним начинням займало досить довгий час. Згадуваний сотник К. Прокопович церкву у своїй слобідці зводив з 1756 р. до 1768 р.⁷¹⁷ У Красилівці цей час розтягнувся з 1735 р. до 1775 р.⁷¹⁸ Прикрашення храмів коштувало дорого. Красилівський іконостас обійшовся ктитору Микиті Василенку в «золотих тысяча и семсот золотих и пят рублей, десят копеек»⁷¹⁹. За ікону «Деисус» у 1697 р. заплачено 800 злотих⁷²⁰.

На нашу думку, дорогоцінний іконостас Вознесенської церкви із щедрими золотими та срібними прикрасами-детальми головних ікон⁷²¹ вказує на більші ктиторські можливості, ніж мав березнянський сотник з його відносними статками. Це був шедевр, дорогоцінна робота, правдоподібно італійських майстрів (у 1704 р. їх бачив у Батурині французький дипломат Жан Балюз⁷²²).

Привертають увагу й інші деталі пам'ятки. «У XVII ст. царські врата мають шість медальйонів, — зазначав С.Таранущенко. — ...у XVIII ст. скульптура в іконостасах починає посідати помітне місце. У нових зображеннях, що з'являються на царських вратах, дуже цікавими були Єсей та „Древо Іесея“, які трапляються на багатьох іконостасах»⁷²³. Справді, вони присутні на царських вратах іконостасу Борисоглібського собору (виготовлені в Аугсбургу на початку XVIII ст. майстром Пилипом Якобом IV Дрентветтом⁷²⁴), Катеринської церкви Чернігова⁷²⁵ (зведена в 1707–1707, освячена у 1715⁷²⁶). У той же час пам'ятка Вознесенської церкви не має цих новацій, стилістика декоративного різьблення її відрізняється від роботи сніцарів, які в 30-х роках працювали у Спасо-Преображенському соборі Сорочинців⁷²⁷ (в останньому переважають ознаки стилю рококо⁷²⁸). Порівнювати березнянський іконостас з іконостасами Миколаївського собору в Ніжині (1734 р.?), Хрестовоздвиженського

250.
Богородиця.
Фрагмент «Деїсуса»

собору в Полтаві (1734 р.?) не дуже коректно. Після руйнівних пожеж 1754, 1792⁷²⁹, 1798* рр.⁷³⁰ перший правдоподібно був значно пошкоджений, і його відновили** в 1888 р. майстри брати Григорій та Іван Шатрові⁷³¹, а інший вирізьбив у 1772 р. Сисой Шалматов⁷³². Отже, говорити про ознаки подібності стилю, порівнювати згадані іконостасні твори можна лише з великою умовністю.

Ці реалії додають упевненості у тому, що ікона «Деїсус» походить з Домниці (а перед тим правдоподібно перебувала у Батурині). Зображення в образі Іоана Предтечі Івана Мазепи, а в образі Богородиці — його дружини Марії (іл. **250**) цілком відповідало тогочасній традиції⁷³³ пошанування донаторів храмів і в такій специфічній формі. Художник-іконописець при цьому не писав буквальні портрети гетьмана та його дружини. Він передусім зображував Богородицю та Іоана Предтечу, але, так би мовити, з урахуванням рис реальних індивідуумів, зокрема правителя Гетьманщини та його близьких. А оскільки гетьман та його дружина вже мали понад 60 років, маляр подає їх в образах Богородиці та Іоана Предтечі прикрашено-омолодженими. Богородиця має красиве, вишите синіми та червоними квітами (здається, китайськими кімнатними трояндами), вбрання.

«Особливістю березнянських ікон є їх орнаментация, де відчутна тенденція до народного розпису, — зауважує Д. Степовик. — Орнаменти, що прикрашають одяг Христа, Богородиці, архангелів, виключно рослинних мотивів. Стебла, листки, квіти намальовані в розрідженому ритмі, з великими просвітами: квіти — великі, листочки — дрібні, нанесені тонкими шарами фарб і здаються напівпрозорими»⁷³⁴.

Можливо, художником, який малював «Деїсуса», був іконописець із Стародуба, де на початку XVIII ст. функціонував

* «Церков каменная наша приходская Соборно-Никольская Ніжинская, поелику давно уже устроена, так что гораздо более ста лет, да и трекратным пожаром будучи поврежденна, во многих местах требует немалой починки, а особливо внутри в некоторых местах, а снаружи совсем тинкованье опало, колоколни ж каменной при ней и совсем нет, какую колоню необходимость крайняя указывает построить, ибо, хотя и есть деревянная, но та пришла в обветшаніе, что едва может стоять. Да почти уже и совсем к разрушенію наклонилась, от чего немалую опасность наносит к бытію тамо колоколам, а сверх того и безобразит немало...» (Це з листа від 20 жовтня 1797 р. про збір пожертв на ремонт храму. — Ніжинська філія ДАЧО. — Ф. 1249. — Оп. 1. — Од. зб. 161 — Арк. б/н; Пам'ятки України. — 2013. — № 7. — С. 22).

** «Деякі дослідники стверджують, що на фотографії не первісний іконопис 30-х років XVIII ст., а перемальований і лише „Деїсус“ у центрі апостольського ряду датується першою половиною XVIII ст.», — зазначають відомі ніжинські дослідники культури Лівобережжя (Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Розвиток культури на Північному Лівобережжі України у другій половині XVII–XVIII ст. — Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2007. — С. 132.).

солідний малярський осередок⁷³⁵. На це вказують подробиці, що зафіксував у 1930-х роках під час огляду пам'яток Стародубщини П. Жолтовський: «В іконостасі середини XVIII ст. Стародубського собору Різдва було виявлено намісні ікони „Христос“ і „Богородиця“, що потрапили туди з попереднього іконостаса і які можна датувати межею XVII–XVIII ст. Незважаючи на канонічність іконографії, на цих іконах були помітні деякі риси місцевої школи. Вони вражали барвистістю колориту. Чи не вперше в українському іконопису Богородиця зображена тут з пишною трояндою в правій руці. Багатий квітковий узор покривав одяг на обох іконах»⁷³⁶. Зазначимо, що на портреті стародубського полковника Михайла Миклашевського (оригінал орієнтовно 1706 р.)⁷³⁷ бачимо жупан, рясно прикрашений трояндами. Частина з них дуже схожа на ті, які змальовані на сукні Богородиці «Деїсуса». Прикрашено рясно золотими квітковими візерунками жупан⁷³⁸ стародубського вйта Спиридона Ширая (ктиторський портрет кінця XVII ст.). На обшитому хутром жупані дружини новгород-сіверського сотника (Стародубський полк) Євдокії Журавко, портрет якої написав 18 червня 1697 р. художник Іван Паєвський⁷³⁹, теж бачимо багато яскравих квітів, вони прикрашають і жупан її малого сина Григорія⁷⁴⁰. Подібні до «Деїсуса» троянди викарбовано на шаті кіота чудотворної ікони Троїцько-Іллінської Богоматері з гербом І. Мазепи (1695)⁷⁴¹. Ця срібно-золочена пам'ятка має розміри 340×158 см⁷⁴² і карбованим бароковим рослинним візерунком співзвучна зі стилістикою різьблення центральної частини обрамлення березинського іконостаса.

Сразки одягу старшини кінця XVII — початку XVIII ст. показують різномайття квіткових композицій⁷⁴³, своєрідне змагання вишивальниць у прикрашенні жіночого та чоловічого вбрання. Навіть у зображенні ікони «Іллінської Богоматері» в книзі Д. Туптала «Руно орошенное» (Чернігів, 1689, 1696), у «Дедикації» Л. Крщоновича (1695) гравери уникають шаблону, їхні твори-копії сповнені невеличких відхилень-варіацій у рясному заквітченні одягу Богородиці та Ісуса Христа.

Розділ 4

Іван Обидовський

Хоча багато дослідників, зокрема О. Оглоблін, вважають, що небіж І. Мазепи Іван Павлович Обидовський народився у 1676 р.⁷⁴⁴, є моменти, що дають серйозні підстави засумніватися у цьому. Якщо прийняти згадану дату як дійсну, то вийде, що у 1689 р., тобто коли І. Обидовському виповнилося 13 років, Петро І дав йому вже титул стольника, а також подарував у Рильській волості слободу з двадцятьма селянами⁷⁴⁵.

Найімовірніше, перший син сестри гетьмана Олександри народився дещо раніше, орієнтовно у 1671–1672 рр., тобто він був ровесником Петра І та П. Орлика. У серпні 1691 р. на публічному диспуті в Києво-Могилянському колегіумі він вже успішно захищав свої Conclusiones Theologicae⁷⁴⁶. Відомий гравець І. Щирський виготовив з приводу цього оголошення у вигляді академічних тез⁷⁴⁷. У вересні того ж року молодий Обидовський з викладачами колегіуму, префектом Сілуаном Озірським, студентами А. Лизогубом, Я. Лизогубом їздили до Москви до патріарха Адріана⁷⁴⁸ з проханням надавати навчальному закладу допомогу. На зустрічі з царями вони подарували їм академічні філософські й богословські гравіровані тези, демонструючи цим, що в їхньому навчальному закладі царить дух науки⁷⁴⁹.

* Нині вже цей портрет датується пізнішим часом. Про це повідомила нам Г. Белікова у листі: «Портрет стародубського полковника Михайла Миклашевського був написаний у Видубицькому монастирі у 1770-х роках як копія з оригіналу, який ченці попросили у нащадків Миклашевського з села Понурівка. Це виявив і опублікував кілька років тому назад В. Ульяновський». Попри те, що це копія, вона зберігає прижиттєві подробиці вигляду полковника.

Оскільки у Київському колегіумі навчання тривало дванадцять років⁷⁵⁰, з них чотири останні присвячувалися вивченню теології⁷⁵¹, то завершальні студії племінника І. Мазепи (Conclusiones Theologicae) вказують, що він був у 1692–1693 р. вже випускником навчального закладу. А отже, мав тоді 21–22 роки.

Військова кар’єра І. Обидовського почалася в Батурині. «Его царского пресветлого величества столник» відразу зайняв високий щабель у гетьманській ієрархії. 18 листопада 1695 р. у листі до Івана Забіли він дякував останньому за борошно, «высланое от вашесци мосци пана, до двору ясновельможного добродія»⁷⁵². В. Кочубей повідомляв одному прохачу у листі від 27 листопада 1696 р. про те, що «о сюм теды ділі докладал его милости добродієви и его милость пан Обідовский по тому велможного пана желанию»⁷⁵³.

Згадане вказує на те, що небіж Мазепи у Батурині залагоджував делікатні справи, був фактичним ад’ютантом-секретарем гетьмана. При цьому останній «наимилшого племінника нашего»⁷⁵⁴ (так він іноді називався у гетьманських універсалах) готував до серйозної військової кар’єри.

Як повідомляв Лизогубівський літопис, перший невдалий похід під Азов 1695 р. не обійшовся без українців: «Там же был Обидовский наказный гетман з козацким войском»⁷⁵⁵. Влітку 1697 р. він очолив великий кількатисячний загін, що був направлений правим берегом Дніпра до Казикермена. Родич І. Мазепи прибув туди після 25 липня й отаборився з військом у шанцях⁷⁵⁶, аби обороняти фортецю, яку намагалися повернути ординці. Незабаром почали з’являтися загони татар. Білгородська орда 2 серпня напала на козаків Обидовського. Вдавши, що відступають, ординці виманили загін Четвертинського і порубали, взяли у полон чимало козаків. Гетьман змушений був передислокувати військо небожа під надійніший захист⁷⁵⁷.

У травні 1698 р. гетьман інформував царя про обрання І. Обидовського, свого родича «во младых літах», полковником у Ніжині⁷⁵⁸.

У 1700 р. за наказом царя І. Мазепа послав корпус козаків у Прибалтику на допомогу московській армії, що вступила у війну зі Шведським королівством. Наказним гетьманом над Полтавським, Київським та Ніжинським полками було призначено І. Обидовського⁷⁵⁹. Іван Мазепа, доручаючи племіннику велике козацьке з’єднання, явно сприяв його загартуванню, змужнінню, набуттю досвіду в нелегких умовах війни. Та полки у складі 7290 вояків⁷⁶⁰ прибули до Нарви запізно: росіяни 19 листопада потерпіли поразку.

Згодом з Гетьманщини надійшли нові козацькі підрозділи. Загалом у грудні 1700 р. під командуванням І. Обидовського було 4000 ніжинських козаків, 4000 — чернігівських, по 1000 — київських, миргородських і стародубських, 500 — прилуцьких, чотири охотницькі полки Пашковського, Федора Степановича, Дмитра Чечеля та Лук’яна Шульги (понад 2000 осіб)⁷⁶¹.

Корпус, розташувавшись у Печерському монастиреві під Ізборськом та Гдові, здійснював успішні вилазки проти шведів в Естляндії й Ліфляндії⁷⁶².

У щотижневих походах до Марієнбурга та інших порубіжних містечок козаки провели січень 1701 р.

Як видно з анонімного старшинського доносу, написаного у 1701 р., у Печерському монастирі під час зустрічі царського посланця Петра Апраксіна, відбувся старшинський банкет-прийом, у ході якого п’яний київський полковник К. Мокієвський «пана Обидовского вельми лаял и блазном (малокосос, дурень, олух»⁷⁶³. — *Авт.*) называл, и як хотел обезчестил, до шабли порываючися, от того пан Обідовский вельми плакал, а и перед тим на розних місцах перед всіми многократне пана стольника Обідовскаго зневажил и лаял, що ревне бувало плаче и тужить»⁷⁶⁴.

Згаданий документ показує, що в родинному колі Мазепи ревниво ставилися до гетьманських улюбленців-висуванців. Київський полковник, маючи значно більший досвід, ніж небіж гетьмана, був невдоволений тим, що мав підкорюватися останньому. А тому як родич не боявся приховувати свої думки. Молодому ж і вразливому Обидовському важко було протистояти грубості, приниженню, задержуваності свояка.

Ніжинський полковник в одному з рейдів застудився. Очевидно, кпини К. Мокієвського змушували його навіть хворого триматися в сідлі, продовжувати керувати корпусом. Це загостило хворобу.

Як повідомляє Чернігівський літопис, 1701 року* «Иван Обидовский, полковник ніжинский, будучи гетманом наказным, под Ругодевом**, мыстом шведским, помер, похован в Печерском монастыру киевском»⁷⁶⁵.

Оскільки він був небожем гетьмана, художники тієї доби часто зображали його з І. Мазепою. На гравюрі «Хрещення Христа» (1694) позаду правителя України бачимо молоду людину з козацьким оселедцем та невеличкими акуратно підрізаними вусами, які явно тільки недавно «пробилися» (іл. **251**). Не має сумніву, що у цьому місці гравер розмістив не просто якогось спудея чи молодика, а саме близьку до гетьмана людину. За всіма віковими характеристиками ця особа — Іван Обидовський, який саме починав військову кар’єру в Батурині при своєму дядьку. У 1697 р. Лаврентій Крцонович видав у Чернігові «Молитвослов триакафісний» з присвятою І. Обидовському, зображенням його герба та тлумаченням складових останнього.

251.
Гравюра «Хрещення Христа». Фрагмент

252.
Щирський І. Орел виховує орленят. Фрагмент (Панегірик «Hippomenes Sarmaski», 1698)

У 1698 році у Батурині відбулося одруження гетьманського улюбленця з дочкою В. Кочубея Ганною. На урочистій шлюбній церемонії Стефан Яворський виголосив «Весельное казанье, при благословенном венчании Иоанна з Обедова Обедовского, стольника и полковника Нежинского в церкви Свято-Троицкой Батуринской, названное Виноград Христов»⁷⁶⁶, а консисторський писар Київської митрополії Пилип Орлик — панегірик «Hippomenes Sarmaski»⁷⁶⁷. У останньому автор, порівнюючи полковника «в юних літах»⁷⁶⁸ з Ганнібалом ⁷⁶⁹, зазначав:

253.
Щирський І. Поливання дерев. Фрагмент (Панегірик «Hippomenes Sarmaski», 1698)

* 31 січня 1701 р.
** Старовинна назва Нарви. Обидовський помер у Пскові.

254. Племінник Івана Мазепи Іван Обидовський. Фрагмент композиції «Лик Святих пророків»

255. І. Обидовський. Фрагмент композиції «Лик Святих праотців»

256. Ніжинський полковник Іван Обидовський. Фрагмент композиції «Лик Святих апостолів»

257. І. Обидовський. Фрагмент композиції «Перший Вселенський собор». Троїцька надбрамна церква

258. І. Обидовський. Фрагмент композиції «Христос з апостолами»

259. І. Обидовський. Фрагмент композиції «Відсилання учнів на проповідь»

260. І. Обидовський. Фрагмент композиції «Зішестя Святого Духа»

Ти той перун, власне, Йване,
на бісурман ти наслання,
Знати, Беллона до тебе прихильна,
Бо в Казикерменські шанці
не змогли ввійти поганці,
Де був над військом регімент твій пильний⁷⁷⁰.

У панегірику вміщено гравюри Івана Щирського. Одна з них, «Орел виховує орленят», показує І. Обидовського у лицарських обладунках разом з дружиною Ганною (іл. **252**). Вони обоє тримаються за герба І. Мазепи. Небіж останнього має невеличку борідку, чіткі прямі вуса. На другій гравюрі «Поливання дерев» (іл. **253**) теж зображено цю саму молоду пару в ролі садівників, але знову ж таки І. Обидовський одягнутий

261. Щирський І. І. Обидовський. Фрагмент із «Орел виховує орленят» (Панегірик «Hippomenes Sarmaski», 1698)

262. І. Обидовський. Палиця «Вручення ікони». 1690–1691

263. Щирський І. Ганна Обидовська (Кочубей). Фрагмент із «Орел виховує орленят» (Панегірик «Hippomenes Sarmaski», 1698)

264. Ієродиякон Ф. Ганна Обидовська (Кочубей). Фрагмент «Успіння» (Новий завіт, Київ, 1753)

265. Ганна Обидовська. Фрагмент композиції «Зішестя в пекло». Софія Київська

у форму римського воїна, готового будь-якої миті захистити мирні будні від посягання ворогів. Правда, контури обличчя небожа гетьмана дуже схематичні, їх важко розгледіти.

У Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської лаври є композиція «Лик Святих пророків» (правдоподібно її художник намалював у 1696 р.). Серед героїв цього стінопису й стольник, значний військовий товариш І. Обидовський (аргументи щодо цього див. у ч.ІІ, розділ 3). Він на почесному місці у родовій ієрархії гетьмана (іл. **254**). Подібний образ племінника гетьмана знаходимо і в композиції «Лик Святих праотців» притвору цієї ж церкви (іл. **255**). У сюжеті «Лик Святих апостолів» Троїцької надбрамної церкви (іл. **256**) він стоїть поряд з І. Мазепою.

Івана Обидовського художник зобразив і в композиції «Нікейського собору» Троїцької надбрамної церкви. Бачимо його ліворуч від гетьмана (біля правої руки володаря булави). Небіж (іл. **257**) в загальних рисах схожий на себе зразка 1694 року (гравюра «Хрещення Христа»).

У Троїцькій надбрамній церкві є ще композиції (зокрема, «Христос з апостолами», «Відсилання учнів на проповідь», «Зішестя Святого Духа»), де в образах апостолів зображено рідних І. Мазепи. Серед них й І. Обидовський (іл. **258, 259 та 260**). Він як улюбленець гетьмана найчастіше стоїть поряд з ним. Ці зображення І. Обидовського зроблено в 1695–1698 роках, коли він вже для солідності завів бороду (іл. **261**), оскільки в Азовському поході 1695 р. командував козацьким з'єднанням, згодом одружився і став ніжинським полковником.

Крім цього, племінника гетьмана правдоподібно зображено черницями-вишивальницями на палиці «Вручення ікони» (1690–1691). Два небожі стоять у другому ряді за І. Мазепою та його дружиною і сестрою. І. Обидовський був старший за А. Войнаровського, а тому й вищий за нього (іл. **262**). У ті роки він був спудеєм, тому й носив чуприну, яку збрив, коли потрапив у Батурин на службу в гетьманський уряд.

Зображення Ганни Обидовської на гравюрі у панегірику (іл. **263**) допомогло розпізнати її в інших композиціях, сюжетах, які ми розглядали вище (іл. **264 та 265**).

Розділ 5

Андрій Войнаровський

Небіж І. Мазепи Андрій Янович Войнаровський народився в 80-х рр. XVIII ст. Під час Бендерської комісії 1709 р. промайнула його фраза про компетентність старшин щодо скаргу І. Самойловича: «Не було Войнаровського на світі, але й України не було. Хто ж був тоді Орлик? Знає. Учився з бідой у школі на Литві»⁷⁷¹. Дослідники з цього висловлення зробили висновок, що небіж гетьмана народився після 1687 р. Наприклад, Л. Винар вважає, що він з'явився на світ «біля 1689-го року»⁷⁷². Отже, в Бендерах йому мало бути 20 років. Але у такому разі навряд чи б він отримав перемогу в суперечці зі старшиною. З актів Бендерської комісії випливає, що небіж гетьмана повадився досить впевнено, наступально, протистояв опонентам як досвідчений старшина.

Якщо П. Орлик та П. Полуботок завершили навчання у Києво-Могилянській колегії, маючи вік 21–22 роки, то, вірогідно, що стільки ж літ мав і А. Войнаровський, який там закінчив курс освіти, як зазначається у панегірику на його честь, у 1703 р.⁷⁷³ Таким чином, правдоподібноше, він народився у 1681–1682 рр. Хоча М. Битинський локалізує появу його на світ 1680 роком⁷⁷⁴. Отже, у 1708–1709 рр. А. Войнаровському було 27–29 літ. А його висловлювання щодо скаргів І. Самойловича слід трактувати як метафору: мовляв, він не міг у ті часи їх бачити, спостерігати. Мати Андрія — Олександра Степанівна — і в третьому шлюбі з Яном Войнаровським, київським земським суддею, не була щасливою. Чоловік спонукав її стати католичкою. Але вона вважала краще порвати з чоловіком, аніж з православ'ям. Подружжя розлучилося. Причому Олександра Степанівна забрала до себе і дітей. Як згадував А. Войнаровський, він «дійшов на Україні до зрілих літ»⁷⁷⁵. У 1695 р. померла його мати, і тому батько звернувся до гетьмана з проханням: «...Изволь меня подарить такою щастливостию, чтоб здѣсь в дому взирал на чада мои от родной сестры вашей милости рожденные»⁷⁷⁶. Не знаємо, як вирішив це питання І. Мазепа. Тоді Андрій, мабуть, став вихованцем Києво-Могилянської колегії.

Крім навчання у Києві, він деякий час студіював науки у Дрезденському університеті⁷⁷⁷.

Вже 1705 р. І. Мазепа використав його як свого посланця⁷⁷⁸. Тоді ж небіж вперше став свідком опозиційних висловлювань в оточенні гетьмана. На допиті 25 листопада 1716 р. він свідчив: «Але ще перед тим, як його царської величності похід був через Київ у Жовку, були тоді на Різдво Христове як звичайно в зібранні в дядька мого полковники. І ось тоді я чув звернені до них слова гетьмана: „Коли б не я за все стояв, то вас би вже давно солдатами зробили“. А полковник миргородський на те відповів: „Так само як ми покійному гетьману Хмельницькому завдячуємо, що нас звільнив від ярма ляхського, так вас будемо проклинати, коли за нас стояти не будете, і нас погубите“»⁷⁷⁹. Після смерті 1701 р. ніжинського полковника І. Обидовського, брата А. Войнаровського по матері, наближення другого небожа до І. Мазепи розцінювалося у старшинському середовищі як знак підготовки керманічем України собі наступника. У 1707 р. гетьман на ці настрої відповів полковникам так: «Може (каже), — читаємо у доносі В. Кочубея, — Ваш Мосць, разумеете, же я, гетман, наміраю гетманство взити на Войнаровскаго, то не есть так; я того не желаю. Вольно Ваш Мосцем будет, кого хотіти змежи себе обрати на той уряд, а Войнаровский и без того на своем отчизном кутку и на моем собрании может виховатися; а того уряду я и теперь Вам готов уступить»⁷⁸⁰. Все ж молодого племінника І. Мазепа поступово залучив до виконання серйозних завдань. Так, у серпні 1707 р. 5000 козаків під командою А. Войнаровського поблизу Вісли очікували можливого нападу шведів⁷⁸¹. Щоправда, через погану дисципліну в підлеглому війську виконати місію стримання противника вдалося не повністю. Петро І у листі до Івана Мазепи висловив невдоволення тим, що «уже 500 человек побежали, а достальные, чаю, недолго поддержатца»⁷⁸². У жовтні 1708 р. І. Мазепа відправив А. Войнаровського до О. Меншикова з повідомленням, що гетьман не має можливості з ним зустрітися через

* П. Орлик у своїх споминах писав, що ці слова сказав Д. Горленко. Очевидно, А. Войнаровський, знаючи про повернення колишнього прилуцького полковника, не хотів йому зашкодити.

хворобу. Небіж, мабуть, виконував і подвійне завдання: розвідати, з якими силами, намірами просувається корпус князя в Україну. А. Войнаровський, отримавши нові повідомлення від гетьмана⁷⁸³ (тоді вже генералітет визначився з повстанням), втік із Гірська. Він ніби почув слова якогось старшини-німця: «Пожалій, Боже, тих людей: завтра вони будуть в кайданах»⁷⁸⁴. Згадане він розповів старшинам. П. Орлик висловив припущення, що небіж їх лякав за намовою І. Мазепи⁷⁸⁵. А. Войнаровський взяв активну участь в антимосковському повстанні — їздив до Туреччини, Криму зі зверненням про допомогу, відзначився у боях за Веприк і Гадяч. Карл XII про останнє повідомляв своїй сестрі Ульріці-Елеонорі⁷⁸⁶.

З актів Бендерської комісії, що вирішувала долю гетьманського скаргу, постать А. Войнаровського постає у негативному світлі. Він енергійно, цілеспрямовано виборював право на привласнення всіх коштів, які привіз із собою І. Мазепа у Бендери. Хоча, як зазначали старшини, коштовності, гроші належали військовій скарбниці, а не особисто гетьману. Однак, користуючись правовим неврегулюванням згаданого питання, підтримкою Карла XII, якому були потрібні фінансові запозичення, А. Войнаровський домігся передачі йому в спадок великого скаргу гетьманського уряду.

Вигравши розгляд справи, у подальшому він все ж таки не порвав з мазепинцями. У 1710–1712 рр. А. Войнаровський їздив у Крим, Стамбул в українських справах, служив Карлу XII. Разом з емігрантами в 1715 р. він перебрався до Відня. А. Войнаровський вів дипломатичні переговори з європейськими урядовцями, аби створити антиросійську коаліцію держав, з допомогою яких можна було б відновити українську державність. Його життєва позиція, авторитетність стурбували Петра І. У 1716 р. він в ультимативній формі зажадав від міста Гамбурга видати мазепинця. У жовтні того ж року А. Войнаровського підступно вивезли до Петропавлівської фортеці, де він пробув аж до 1723 р.⁷⁸⁷ Потім його відправили на заслання в Якутськ. Там з ним у 1736–1737 рр. побачився російський історик Герард Міллер: «В бытность сочинителя сих известий в Якуцке, — зазначив він у своїх нотатках, — Войнаровский еще в живых обретался: но знания иностранных языков, искусства в науках и приятности в обихождении весьма мало в нем примечалось. Препровождая время в беседах подлых людей, сделался он чрез то к обхождению с приезжими, коих тогда по случаю второй Камчатской экспедиции в Якуцке не мало было, почти не удобным»⁷⁸⁸. Помер А. Войнаровський там же, це сталося орієнтовно у 1740-х рр. У своєму заповіті, який склав небіжчик у Швеції, він заповів 10 000 талерів монастиреві Святого Георгія в Галаці на поминання душі І. Мазепи⁷⁸⁹.

Завдяки родинній близькості до гетьмана А. Войнаровський не раз потрапляв у поле зору художників Гетьманщини. У 1703 р. він у стінах Києво-Могилянської академії виголосив промову в присутності дядька, митрополита та інших знатних осіб⁷⁹⁰.

266.
Мигура І. Фрагмент
тези, присвяченої
А. Войнаровському.
1703

267. Композиція «Першого Вселенського собору». Фрагмент. Троїцька надбрамна церква

268. Композиція «Першого Вселенського собору». Фрагмент. Софійський собор

269. Композиція «Лик Святих пророків». Фрагмент. Троїцька надбрамна церква

270. Композиція «Зішестя Святого Духа». Фрагмент. Троїцька надбрамна церква

271. Тарасевич Л. Освячення Успенського собору. 1702. Фрагмент

272. Центральна апсида Троїцької надбрамної церкви. Літургійна сцена. Фрагмент

273. Зображення А. Войнаровського. Фрагмент композиції «Зішестя в пекло». Софія Київська

274. Зображення А. Войнаровського. Фрагмент композиції «Відсилення учнів на проповідь». Троїцька надбрамна церква

З ілюстрованого І. Мигурою панегірика, написаного на день його іменин 30 червня, довідуємося, що у навчальному закладі А. Войнаровський займав високе становище у спудейському самоврядуванні — називався аудитором і префектом содаліції⁷⁹¹. Небожа І. Мазепи зображено під гербом гетьмана. Він через юний вік ще не запустив ні бороди, ні вусів, мав зачіску «під макітру» та гострий ніс (іл. **266**).

У композиції «Нікейського собору» Троїцької надбрамної церкви молодшого небожа маляр зобразив відразу за спиною гетьмана (іл. **267**). Він ще не набув старшинських регалій, як його брат, а тому його розмістили на почесному місці, але не на передньому плані. У подібному сюжеті в Софійському соборі його (іл. **268**) помістили з правого боку І. Мазепи (біля лівої його руки). Обличчя зображених схожі, видно, що це один і той самий юнак.

А. Войнаровського змальовано і в образі пророка у сюжеті «Лик Святих пророків» (Троїцька надбрамна церква, іл. **269**), а також в образі апостола «Зішестя Святого Духа» (Троїцька надбрамна церква, іл. **270**).

Правдоподібно його зображено відразу за гетьманом і на гравюрі, де показано процесію церковного ходу довкола Успенського собору (іл. **271**). Хоча А. Войнаровський був ще спудеєм, Л. Тарасевич помістив

275. Зображення А. Войнаровського. Фрагмент композиції «Христос з апостолами». Троїцька надбрамна церква

276. Зображення А. Войнаровського. Фрагмент композиції «Лик Святих апостолів». Троїцька надбрамна церква

277. Зображення А. Войнаровського. Фрагмент композиції «Лик Святих праотців». Троїцька надбрамна церква

278. Ієродиякон Ф. Зображення А. Войнаровського. Фрагмент «Успіння» (Новий завіт, Київ, 1753)

його як небожа і перспективного гетьманського урядовця позаду дядька. Зазначимо, що у 1702 р. найближчі за рангом старшини І. Мазепи мали поважний вік. Отже, розміщений юнак у композиції не випадково, а тому, що був родичем гетьмана.

Маємо ще один образ А. Войнаровського у Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської лаври у композиції «Літургійна сцена» (іл. **272**). Тут його (другого зліва) змальовано в червоному жупані. У композиції «Зішестя в пекло» Софії Київської А. Войнаровського розміщено у центрі свояків гетьмана (іл. **273**). Крім того, зображення племінника гетьмана знаходимо в інших сюжетах (іл. **274, 275, 276, 277** та **278**).

Розділ 6 Костянтин Мокієвський

Свояк Мазепи по лінії матері К. Мокієвський походив з родини білоцерківської шляхти. У 1690 р. він за бажанням гетьмана був кандидатом разом з Іваном Лисенком на посаду переяславського полковника. Вакансія в цьому уряді з'явилася після зміщення Леонтія Полуботка. У виборах 25 червня брали участь козаки, старшина, міщани. Більшість голосів отримав І. Лисенко, оскільки за його полковництва у 1677–1679 рр. Переяслав зріс і збагатів, а за наступних полковників зубожів⁷⁹².

Свого «ближнього кровного»⁷⁹³ І. Мазепа час від часу залучав як до військових, так і до дипломатичних справ. К. Мокієвський як значний військовий товариш брав участь у колі генеральної старшини у Другому Кримському поході. У травні 1689 р. І. Мазепа направив його з польового табору з донесенням до Олексія Голіцина⁷⁹⁴, сина Василя Голіцина.

У 1691 р. гетьман призначив свого родича К. Мокієвського київським полковником. Резиденція полку розташовувалася в Козельці. У підпорядкуванні полковника перебувала велика територія з населенням західної Чернігівщини та лівобережної Київщини.

К. Мокієвський отримав рангові землі, у 1695 р. заснував і заселив село Макіївку⁷⁹⁵. Київський полковник з полком брав активну участь практично у всіх військових акціях Гетьманщини. Так, влітку 1692 р. його козаків було мобілізовано на відсіч кримській орді⁷⁹⁶. У 1693 році Київський полк спільно з полком С. Палія під Очаковим вбили 200 татар, узяли в полон 90 ординців і трьох старшин, а також захопили 15 тисяч овець та 240 волів⁷⁹⁷.

Відправився Київський полк у похід проти кримчан і в 1696 році. Тоді частина козаків, залишених у Таванську, намагалася змістити К. Мокієвського за його відсутності. Вони обрали полковником полкового хорунжого Сергія Солонину⁷⁹⁸. К. Мокієвський повідомив про це гетьмана, який надіслав у розташування бунтівливих козаків генерального хорунжого Юхима Лизогуба з наказом відновити попереднє полковництво, а зачинщиків за колоту відправити до нього⁷⁹⁹, адже вони затіяли вибори без санкції Батурина. У цей час на Мазепу було надіслано донос до Москви від стародубця Суслова, де також фігурувала справа про Київський полк⁸⁰⁰.

Гетьман через канцеляриста В. Чуйкевича трактував царю надіслане звинувачення як наклеп: київський полковник не лях, а чистий русин — його дід при Хмельницькому поклав голову під Чортковим, а батько — на Дрижипольській битві під Ахматовим; і що частина козаків збунтувалася у зв’язку з невдоволенням — вони не хотіли йти на море⁸⁰¹. Зачинателі перевиборів полковника утекли, інших покарали і відпустили⁸⁰².

У 1696 р. К. Мокієвський разом з гадяцьким полковником М. Бороховичем, переяславським І. Мировичем їздив до Москви⁸⁰³. І. Мазепа дав своєму родичу «информацию и инструкцию, що говорити и чого добыватись словесно»⁸⁰⁴. Взагалі ж, гетьманського свояка направили до російської столиці швидше для того, щоб його зверхники ближче познайомилися із «кревним пану гетману»⁸⁰⁵ і переконалися, що він українець, а не поляк, як інформував донощик. Те, що київський полковник мав гарячкуватий, емоційний характер і, випивши, «же лишнее» говорив, засвідчує ще один документ. Під час війни з шведами у Прибалтиці на одній з вечірок у грудні 1700 р. захмелілий Мокієвський обзивав усіх полковників «измінниками» і, як свідчить донос, «особо примовыл такою зміною пану Обідовському (ніжинський полковник, племінник І. Мазепа. — *Авт.*)»⁸⁰⁶.

«А кгда одозвался пан Обідовский против него, — зазначив донощик, — так он почал больше кричать и молвить: „Так не тилко полковники, але и сам пан гетман змінник“»⁸⁰⁷. Амбіційний К. Мокієвський, претендуючи на першу роль у команді І. Мазепа, не міг спокійно спостерігати за вивищенням ніжинського полковника, призначенням його наказним гетьманом. Тому він під час зимового прибалтійського походу 1700–1701 рр. всіляко принижував, ображав молодого І. Обидовського. Після смерті останнього І. Мазепа призначив К. Мокієвського наказним гетьманом⁸⁰⁸.

Київський полковник, не маючи впливовішого конкурента в оточенні гетьмана, не церемонився з підлеглими, повадився зухвало. Між ним та полтавським, чернігівським, миргородським, прилуцьким, стародубським полковниками почалися чвари⁸⁰⁹.

У доносі, написаному, на нашу думку, полтавським полковником І. Іскрою*, К. Мокієвський звинувачувався у тому, що безпідставно ображав ніжинського полковника, «а о смерти небожчика пана Обідовскаго велмы радовался сполна»⁸¹⁰, а також у тому, що просив Б. Шереметева, вороже настроєного до гетьмана, зайняти впливове становище в Україні, тоді «б то мы собі за щастя тое почиталы»⁸¹¹.

Очевидно, полковники, які були з племінником-улюбленцем І. Мазепа у Прибалтиці, в Батурині підтвердили вищезгадане, а тому київського полковника після повернення додому було відсторонено від уряду. Відправили у відставку й І. Іскру, який у доносі, мабуть, дещо згустив фарби, не розповів про якісь власні прорахунки в бойових діях.

У 1706 р. київським наказним полковником був Федір Коровченко (Коровка-Вольський⁸¹²), а в березні 1708 «по прошению всіх стародубовских и киевских полчан» він став полковником⁸¹³.

Лише у листопаді 1708 р., як довідуємося з листа Д. Голіцина О. Меншикову, Мазепа «учинил Макієвського полковником Чигиринским, и оной около Чигирина многих возмутил»⁸¹⁴. Як наказний гетьман під час

* У доносі наведено слова полтавського полковника про Мазепу: «Есть в нас в Батурині властитель, кому схочет, тому и дасть (полковницький уряд. — *Авт.*)». А в кінці є припис, що «о которых то рѣчах» «вслух чули» полковники чернігівський, миргородський, прилуцький, стародубський.

279.
Київський полковник
Костянтин Мокієвський.
Фрагмент композиції
«Перший Вселенський собор».
Троїцька надбрамна церква

280.
К. Мокієвський.
Фрагмент композиції
«Лик Святых
пророків». Троїцька
надбрамна церква

281.
К. Мокієвський.
Фрагмент композиції
«Христос з апостолами».
Троїцька надбрамна
церква

282.
К. Мокієвський.
Фрагмент композиції
«Відсилення учнів на
проповідь». Троїцька
надбрамна церква

союзу шведів та українців він їздить з дипломатичними місіями на Запоріжжя та у Крим. Очевидно, Мокієвського «в противной стороне умерлого»⁸¹⁵ поховали у 1709 році, бо про перебування його в Бендерах відомостей не залишилося.

Полковник мав дочку Ганну⁸¹⁶, яка вийшла заміж за Василя Мировича, теж мазепинця. Вона була разом з дітьми на засланні в Москві, а потім Тобольську до 1716 року⁸¹⁷. Її чоловік помер на засланні в Сибіру в 1732 році. Ще одна дочка полковника померла у юному віці. Її поховали у м. Острі в Троїцькому соборі, у якому коштом Мокієвського зроблено приділ святої Трійці, виконано розпис стін⁸¹⁸. На них намальовано битву козаків з татарами, а також зображення самого полковника⁸¹⁹. На одній з церковних чаш викарбовано: «Сей сосуд надал раб Божий Константин Мокиевский, полковник их Ц.В. войска запорожского киевский до храму св. Троицы року 1695»⁸²⁰.

Коштом К. Мокієвського також зведено муровані церкви у Вишгороді (Борисоглібську), у Києво-Печерській лаврі велику семикупольну на честь Різдва Богородиці Марії⁸²¹ (1696)⁸²² та Феодосіївську⁸²³.

Не виключено, що через рік після смерті матері гетьмана ігуменю Києво-Флорівського Вознесенського монастиря стала або дружина, або сестра К. Мокієвського. Її називали Марія Магдалина Мокієвська⁸²⁴. Разом з нею у монастирі була дочка Памфілія⁸²⁵.

К. Мокієвського художники зображали як ктитора та свояка І. Мазепа поряд з гетьманом. У родинному ранзі він займав місце після племінників, тобто був дуже близьким свояком, але другої черги. Бо на першому місці були діти рідної сестри, а далі вже йшла рідня матері. У композиції Нікейського собору в Троїцькій надбрамній церкві бачимо К. Мокієвського у другому ряді за І. Обидовським та І. Мазепою (іл. **279**). Це вже людина у віці, під 60, а може, й більше років. Він лисий, має довгу бороду. Його ж бачимо у родинному колі гетьмана у сюжетях «Лик Святых пророків» (іл. **280**), «Христос з апостолами» (іл. **281**), «Відсилення учнів на проповідь» (іл. **282**). Схематично його позначено і в композиції на гравюрі «Успіння» ієродиякона Ф. (іл. **283**).

283.
Ієродиякон Ф.
Зображення
К. Мокієвського.
Фрагмент «Успіння»
(Новий завіт, Київ,
1753)

284.
Композиція
«Літургійна сцена».
Фрагмент. Троїцька
надбрамна церква

285.
Ієродиякон Ф.
Маріанна Вітославська.
Фрагмент «Успіння»
(Новий завіт, Київ,
1753)

286.
Зображення
М. Вітославської (?).
Фрагмент композиції
«Богоматір зі Святими
Дівами». Троїцька
надбрамна церква

287.
Зображення
М. Вітославської. Фрагмент
композиції «Зішестя в пекло».
Софія Київська

Розділ 7

Маріанна Вітославська

Племінниця І. Мазепи — друга дитина сестри гетьмана Олександри, яка після смерті першого чоловіка Обидовського вийшла заміж за шляхтича Вітославського. Народилася вона, найвірогідніше, у кінці 1670-х рр. Після смерті батька виховувалася в родині київського земського судді Яна Войнаровського, за якого вийшла заміж мати. У сестри Івана Мазепи не склалося життя і з третім чоловіком, католиком. Головна причина розладу стосунків — чинення перепон у здійсненні православних обрядів⁸²⁶. Гетьман 1691 р. просив у царів дозволу побачитися з сестрою⁸²⁷. У 1692 р. вона приїздила до Києва й, очевидно, до Батурина. Повернувшись додому, Олександра скаржилася братові на нестерпне життя у Польщі й своє бажання прийняти «ангельський образ»⁸²⁸. Зрештою, вона з дітьми у кінці 1694 р. перебралася до Києва, стала черницею і невдовзі, у 1695 р., померла⁸²⁹.

Її дочка Маріанна залишилася під опікою матері гетьмана у монастирі. Марія Магдалина, помираючи, у 1707 р. передала таємні листи, адресовані гетьману, своїй онуці⁸³⁰, а та в свою чергу вручила їх дядьку. Очевидно, аби порятуватися від відправлення в Сибір після поразки мазепинців, племінниця гетьмана стала черницею. Вона отримала нове церковне ймення Марфа⁸³¹. У 1712 р. її як намісницю Глухівського монастиря та келійницю Магдалину⁸³² все ж відправили на заслання до Горицького Воскресенського монастиря⁸³³, на Біле озеро⁸³⁴, звідкіля племінниця Мазепи втекла⁸³⁵. Є відомості, що її спіймали й 1715 р. направили в Олександрівський Успенський дівочий монастир⁸³⁶.

Правдоподібно художник зобразив Маріанну Вітославську в літургійній сцені Троїцької надбрамної церкви ліворуч гетьмана (іл. **284**). У цьому сюжеті є А. Войнаровський, але не бачимо І. Обидовського, а значить, він уже на той час загинув. Оскільки дружина гетьмана померла в 1702 році, то це зображення малювалося, очевидно, теж після її смерті. Маріанна віком трохи більше 20 років, вона русява, мала «родинного» гострого носа. Подібне цьому зображення племінниці гетьмана (іл. **285**) вміщено на гравюрі «Успіння» (орієнтовно 1707 р.). У притворі Троїцької надбрамної церкви в 1696 р. з'явилася композиція «Богоматір зі Святими Дівами». На той час племінниці правдоподібно було 16–17 літ. Очевидно, що вона найпевніше зображена праворуч від дружини І. Мазепи (іл. **286**). Поряд у цьому ж місці сюжету змальовано дві дівчини. Композиція «Зішестя в пекло» Софії Київської дає нам ще одне зображення М. Вітославської (іл. **287**), де її змальовано поряд з братом Андрієм.

Розділ 8

Степан Трощинський

У листі до полковника І. Новицького від 19 листопада 1690 р. І. Мазепа згадував «племінника нашого пана Трощинского»⁸³⁷. Отже, Трощинські — свояки гетьмана. У Білій Церкві у 1654 р. мешкав шляхтич Василь Степанович Трощинський⁸³⁸. Із джерел 1659 р. відомий канівський сотник Стефан Трощенко⁸³⁹. Козак Харитон Трощинський⁸⁴⁰ супроводжував матір гетьмана Марію Магдалину, ігуменю Києво-Печерського Вознесенського дівочого монастиря, у грудні 1687 р. в Москву до царівни Софії. Відомий і кошовий отаман на Запорозькій Січі Матвій Трощинський, землі якого як у родича Мазепи конфісковано в 1710 р.⁸⁴¹

Племінник гетьмана вперше згадується у джерелах за 1687 р. Тоді, 31 грудня, його відправили з Батурина у Москву з гостинцями «тем лицам, которые в делах великих государей и великой государыни их царского пресветлого величества о состоянии малороссийского краю всегда работают»⁸⁴². Іван Мазепа «велел посланному своему показать вашей князей вельможности (В. Голіцину — Авт.) роспись, в которой написано, что кому посылаетца»⁸⁴³.

С. Трощинський доставив новорічні подарунки й В. Голіцину. «Хотя знаю, — зазначав у супровідному листі гетьман, — что в благодатном дому вашей княжой вельможности всякого добра изобильно есть, однако какая зверина у меня случилась, именно, лося, и два кабана посылаю к вашей княжой вельможности, по повольному приятству моему, и то изволь ваша княжая вельможность принять милостиво и на доброе здоровье кушать»⁸⁴⁴.

Племінник у жовтні 1690 р. їздив на оглядини нареченої, про що повідомив свого впливового дядька⁸⁴⁵. Гетьман у листопаді 1690 р. дав згоду І. Новицькому на одруження свояка з його дочкою Марією: «Если самого вашей милости на том стало изволение, жебы пан Стефан Трощинский з домом вашеимилостивых зприятелився понятьем собі в стан малженский милой дочери вашей; tedy мы такому доброму ділу не перечим, вручаючи то Божому благословению»⁸⁴⁶.

Дещо раніше, у травні 1690 р., І. Мазепа призначив С. Трощинського господарем Гадяцького замку⁸⁴⁷. Водночас він відрядив його на виконання дипломатичних місій у 1692 р. на Запорозьку Січ та у липні 1695 р. до краківського каштеляна, великого коронного гетьмана Станіслава Яблоновського⁸⁴⁸.

У січні 1697 р. С. Трощинський отримав уряд гадяцького полкового обозного⁸⁴⁹. У 1704 р. після смерті гадяцького полковника його син Федір Борохович, взявши 1000 червонців, поїхав у Батурин клопотатися, аби йому перейшов уряд⁸⁵⁰. Але І. Мазепа, не взявши хабаря, призначив гадяцьким полковником С. Трощинського. Свояк гетьмана не встиг взяти участь у початку повстання. Його полк разом з Київським і Білоцерківським у квітні 1708 р. відправили за наказом царя у Польщу. «А когда уведали о измене Мазепиной, полков их казаки побежали по домам, — доповідав 5 грудня Г. Головніну Д. Голіцин. — И полковников киевского, белоцерковского и сотников чигиринского, каневского утверждал и обнадеживал государевою милостью, которые обещались и крест целовали верно государю служить. А гадецкого полковника, мой государь, удержал в Киеве до указу вины ради такой, понеже он Мазепе свой и полк свой в Киев не привел, а сказал: полк ево пошел иным трактом. И оттого я сомневаюсь, понеже имеем ведомость, что Мазепа в Гадячах, и был при нем канцеляриста Мазепин изо Львова, и оного от себя отпустил с половины дороги, а сказал, будто он с ним не поехал»⁸⁵¹.

С. Трощинського взяли під караул 30 листопада 1708 р.⁸⁵² Петро І наказав сотникам, отаманам та всій старшині Гадяцького полку вибрати нового полковника на місце свояка І. Мазепи⁸⁵³. Репресований родич гетьмана невдовзі помер⁸⁵⁴.

С. Трощинський був племінником швидше за все по лінії якоїсь двоюрідної сестри володаря булави. У цьому зв'язку маляри його зображували відповідно до родинного ієрархічного статусу свояка: на передньому

288. Племінник І. Мазепи С. Трощинський в образі праотця. Фрагмент композиції «Лик Святих праотців»

289. С. Трощинський в образі пророка. Фрагмент композиції «Лик Святих пророків». Троїцька надбрамна церква

290. С. Трощинський в образі апостола. Фрагмент композиції «Відсилання учнів на проповідь». Троїцька надбрамна церква

291. С. Трощинський в образі апостола. Фрагмент композиції «Відсилання учнів на проповідь». Троїцька надбрамна церква

292. С. Трощинський. Фрагмент композиції «Зішестя в пекло». Софія Київська

плані поміщали все-таки дітей Олексанри (рідна сестра І. Мазепи) та пасинка і падчерку. За нашим аналізом, С. Трощинський присутній у композиціях «Лик Святих праотців» (іл. **288**), «Лик Святих пророків» (іл. **289**) та в сюжетах «Відсилання учнів на проповідь» (іл. **290**), «Зішестя Святого Духа» Троїцької надбрамної церкви (іл. **291**). Це старшина, який мав уже в 1695 р. 25–27 років. У композиції «Зішестя в пекло» Софії Київської він як племінник займає місце поряд з А. Войнаровським (іл. **292**).

Розділ 9 Фридрикевичі

І. Мазепа був одружений із вдовою білоцерківського полковника Самійла Фридрикевича Козми (він у 1665 р. став генеральним осавулом, а П. Дорошенко — генеральним обозним у гетьмана Опари⁸⁵⁵). Син «полковника давнього»⁸⁵⁶ Криштоф Фридрикевич виховувався у родині майбутнього гетьмана. Після 1687 р. він зайнявся господарськими справами. В універсалі від 22 квітня 1691 р. І. Мазепа зазначив, «иж просил нас пан Криштоф Фридрикевич, пасинок наш о наданье собі трох сілець Конотопу, и Смячи, и Хрипковки в уезді Седневском будучих на поратунок своего нового господарства»⁸⁵⁷. Вітчим задовольнив його прохання і дозволив «ему з тих сілець дорочную повинность и належитое послушенство от людей посполитых отбирати»⁸⁵⁸. Гетьман виправдовував це надання тим, що, мовляв, пасинок має «до слуг войскових способност»⁸⁵⁹. Чернігівський полковник Я. Лизогуб 10 листопада 1691 р. наказав війтові Хрипківки збирати з тяглих людей «всякую повинность и послушенство»⁸⁶⁰ на користь родича гетьмана.

У кінці XVII ст. К. Фридрикевич отримав уряд седнівського сотника і відповідно 20 квітня 1699 р. — рангові двори та ґрунти⁸⁶¹. Посотникував він недовго. Очевидно, мав слабке здоров'я і помер від хвороб.

293. Пасинок І. Мазепи К. Фридрикевич в образі пророка. Фрагмент композиції «Лик Святих пророків». Троїцька надбрамна церква

294. Пасинок І. Мазепи К. Фридрикевич в образі праотця. Фрагмент композиції «Лик Святих праотців». Троїцька надбрамна церква

295. К. Фридрикевич в образі апостола. Фрагмент композиції «Зішестя Святого Духа». Троїцька надбрамна церква

296. Онук І. Мазепи Г. Фридрикевич в образі праотця. Фрагмент композиції «Лик Святих праотців»

Уже 12 травня 1700 р. Мазепа взяв своїм універсалом під опіку його дружину Катерину Войцеховичівну, якій після смерті чоловіка передавалося право володіти Смячем, Хрипівкою та Конотопом⁸⁶². У вересні 1705 р. він надав їй додатково оборонний універсал на володіння пущею (під Смячем), на яку з'явилися нові претенденти⁸⁶³. Катерина Фридрикевич, мабуть, померла у 1714 р., бо наступного року вищезгадані села перейшли у володіння її сина Григорія. З цього приводу гетьман І. Скоропадський 2 лютого 1715 р. видав універсал: «Мы прето, гетман, респектуючи на осиротілий дом покойной Криштофоровой, а знаючи его, пна Фридрикевича, позосталого оно потомка до услуг войскових годного, якие и тепер в канцеллярии нашей войсковой одправует, до которых и впред заохочуючи, яко взялисмо оного в особливую нашу рейментарскую протекцию и оборону, так и вишпомянутый маетности зо всіми до них приналежными угодиями з футорами, пущею, гаями, лісами, полями пахатними и сінокосними из мірочною войсковою покабанщиною и поколювщиною там же в млинку Хриповском будучою, а особливе млини на річках Смячи и Рудці стоячие з частми оних войсковими, футорець прозиваемий Глибовский з гаем, сіножатми, двори и футори в самом городі Седневі и з городом найдуючиеся и иншие власние куплею набытие кгрунта сым ствержаем нашим універсалом позволяючи ему з них всякие отбыват користи и приходи»⁸⁶⁴. Син Фридрикевичів Григорій довго рахувався бунчуковим товаришем, але, як видно з цього документа, новий гетьман взяв його під свою опіку в канцелярію. Це ще раз підтверджує позицію І. Скоропадського, який співчував мазепинцям та старався їхні родини порятувати від репресій. Відомо, що і в 1741 р. онук І. Мазепи був канцеляристом Генеральної військової канцелярії⁸⁶⁵. Одна з доньок К. Фридрикевича була одружена зі Спиридоном Шираєм, сином стародубського війта, власника багатьох млинів і буд⁸⁶⁶. Інша дочка — Євдокія — вийшла заміж за Федора Грембецького, батько якого Микола Грембецький був чернігівським полковим обозним і родичався з Ломиковськими, Миклашевськими⁸⁶⁷. У 1729 р. старожили Конотопа ще згадували про Криштофа Фридрикевича як про пасинка І. Мазепи⁸⁶⁸. Син гетьманової дружини міг на кінець XVII ст. мати 45–47 років, у нього вже були дорослі дочки і син. Якщо племінників І. Обидовського та А. Войнаровського І. Мазепа ще в дуже молодому віці швидко вивищує на старшинських урядах, то пасинок лише під кінець свого життя займає посаду сотника. Це засвідчує, що він або не хотів старшинствувати, або причиною тому було його слабке здоров'я. Зрештою ще до вибору вітчима гетьманом у нього могло скластися певним чином особисте життя, незалежне від волі батьків. Як би там не було,

297.
Онук І. Мазепи
Г. Фридрикевич в образі
пророка. Фрагмент
композиції «Лик Святих
пророків». Троїцька
надбрамна церква

298.
Г. Фридрикевич
в образі апостола.
Фрагмент композиції
«Лик Святих
апостолів»

299.
Ієродиякон Ф.
Григорій
Фридрикевич (?).
Фрагмент
«Успіння» (Новий
Завіт, Київ, 1753)

зображуючи свояків І. Мазепи, маляри тієї доби віддавали належне місце К. Фридрикевичу в родинній ієрархії гетьмана. Оскільки ряд художніх зображень І. Обидовського, А. Войнаровського досить великий (див. відповідні розділи), то ідентифікувати пасинка можна за такими ознаками: він мав бути набагато старшим за віком від дітей сестри гетьмана; маляри мали б показати з ним сина та двох-трьох зятів (станом на 1696 р. молодша дочка могла ще не вийти заміж). Враховуючи ці подробиці, ми прийшли до висновку, що К. Фридрикевича зображено в композиції «Лик Святих пророків» (іл. **293**) разом із сином Григорієм та зятями (верхній ряд). У родинному колі його видає сивина: «Лик Святих праотців» (іл. **294**) «Зішестя Святого Духа» (іл. **295**). У сюжетах «Першого Вселенського собору», «Літургійна сцена» його вже немає, оскільки ці твори писалися після його смерті. У стінописі Троїцької надбрамної церкви маляри також показали й сина пасинка — Григорія Фридрикевича. Онук І. Мазепи стоїть у композиції «Лик Святих праотців» поряд з батьком (іл. **296**). Схожого хлопця бачимо в інших сюжетах (іл. **297**, **298** та **299**).

Розділ 10
Марія та Василь Громики

У дружини гетьмана від першого шлюбу була дочка Марія, яка вийшла заміж за Василя Громику — сина білоцерківського полковника Михайла Громики (1649–1651)⁸⁶⁹. Він став смілянським сотником Лубенського полку відразу після Коломацького перевороту⁸⁷⁰. На цьому уряді служив до 1695 р.⁸⁷¹

В універсалі І. Мазепи за 1 липня 1696 р. В. Громика вже згадується як «пан», «значний товариш войсковий»⁸⁷². Він помер або загинув на початку 1706 р. Тоді, 29 червня, його вдова Марія отримала гетьманський універсал на маєтності. Інших відомостей про В. Громику не знайшлося. Його син Кирило згадувався як «племінник» Івана Мазепи, «прозиваємому Громіці»⁸⁷³. У 1712 р. було арештовано і відправлено до Москви на заслання Анастасію «Громикову»⁸⁷⁴.

Аналіз показує, що подружжя Громик ставилося на передній план у зображувальній ієрархії родичів. Це засвідчувало, що Іван Мазепа був дбайливим вітчимом у ставленні до падчерки, турбувався про неї, як про рідну дочку. У сюжеті «Лик Святих пророків» її чоловіка (іл. **300**) та одного із синів, Івана або Кирила (іл. **301**), змальовано на почесних місцях. В. Громику (іл. **302**) разом з дружиною Марією (іл. **303**) також

300.
Зять І. Мазепи
Василь Громика.
Фрагмент композиції
«Лик Святих
пророків»

301.
Онук Мазепи
Іван Громика або
Кирило Громика.
Фрагмент композиції
«Лик Святих
пророків». Троїцька
надбрамна церква

302.
Василь Громика.
Фрагмент композиції
«Зішестя Святого
Духа». Троїцька
надбрамна церква

303.
Падчерка гетьмана
Марія Громика.
Фрагмент композиції
«Зішестя Святого
Духа». Троїцька
надбрамна церква

304.
Зять І. Мазепи
В. Громика в образі
апостола. Фрагмент
композиції
«Відсилення учнів на
проповідь». Троїцька
надбрамна церква

305.
В. Громика в образі
апостола. Фрагмент
композиції «Христос
з апостолами». Троїцька надбрамна церква

306.
М. Громика.
Фрагмент композиції
«Літургійна сцена». Троїцька надбрамна церква

бачимо в композиції «Зішестя Святого Духа». Їх зображено в лівій частині стінописного твору.

Оскільки образ В. Громики («Зішестя Святого Духа») візуально збігається з образом людини у тюрбані («Лик Святих пророків»), то немає сумнівів, що саме Марія (іл. **303**), а не, наприклад, гетьманська племінниця Маріанна стоїть у позі моління біля свого чоловіка. Зять Івана Мазепи проглядається чітко у композиції «Відсилення учнів на проповідь» (іл. **304**), вгадується за кучерявим волоссям у сюжеті «Христос з апостолами» (іл. **305**), також, напевно, він присутній з нечіткими обрисами в інших стінописних творах як Троїцької надбрамної церкви, так і Софії Київської.

307.
М. Громика та
її чоловік (вгорі)
Василь. Фрагмент
композиції «Літургійна
сцена». Троїцька
надбрамна церква

308.
Ієродиякон Ф.
Зображення Марії
Громики. Фрагмент
«Успіння» (Новий
завіт, Київ, 1753)

309.
Зображення Марії
Громики (?).
Фрагмент композиції
«Богоматір зі Святими
Дівами». Троїцька
надбрамна церква

310.
Марія Громика,
падчерка І. Мазепи.
Фрагмент композиції
«Зішестя в пекло».
Софія Київська

У композиції «Літургійна сцена», розміщеній в центральній апсиді Троїцької надбрамної церкви, бачимо праворуч від гетьмана молоду жінку, яка тримається за руку володаря булави (іл. **306**). Можна було б припустити, що це зображено дружину І. Мазепи.

Однак у «Літургійній сцені» немає образу ніжинського полковника І. Обидовського. А це означає, що сюжет малювався після 1701 року. Крім того, гетьманові були дорогі як дружина, так і пасербиця Марія, племінниця Маріанна. Але на стінописному творі немає трьох жінок. Отже, композиція створювалася після 1702 року, коли померла дорога для гетьмана людина. Тож бачимо, що Івана Мазепу з двох боків підтримують його племінниця Маріанна та названа дочка Марія. Що це остання, стає зрозуміло, коли порівняєш зображення молодого чоловіка, який стоїть за нею (іл. **307**), з образом В. Громики (іл. **300** та **304**). Це ідентичні особи. Тобто маляр «оточив» гетьмана своїми близькими свояками, змалювавши за названою дочкою її чоловіка.

Марії Громиці художник «надав право» оплакувати у першому ряді Богородицю (іл. **308**) у сюжеті «Успіння». Правдоподібно її мали б зобразити серед близьких жінок гетьмана у композиціях «Богоматір зі Святими Дівами» (іл. **309**) Троїцької надбрамної церкви, «Зішестя в пекло» Софії Київської (іл. **310**).

311.
Композиція «Лик
Святих праотців».
Троїцька надбрамна
церква.

Висновки

За щоденником каролінця Бьорке, коли його загін здійснив рейд у Лебедин, вони побачили на площі чотири трупи обезголовлених мазепинських полковників і підвішений на шибениці портрет Мазепи, написаний на дошці. Ця красномовна деталь вказує на те, як російське командування розпоряджалося з листопада 1708 р. творами з образом українського гетьмана. Вони виконували ритуальну роль умовної страти «изменника» у Батурині та інших містах Гетьманщини.

Зрозуміло, що після поразки мазепинців та шведів 1709 р. інші знайдені портрети І. Мазепи в Києві, у старшинських помешканнях його соратників було знищено. Навіть ті, хто співчували учасникам шведсько-українського союзу, або добре приховали зображення гетьмана від лихих очей донощиків, або швидше всього спалили його, щоб не мати далі клопотів з окупаційною владою.

Як результат, тиск репресивних антимазепинських заходів негативно вплинув на стан збереження образу відомого провідника народу в українській спільноті. У ХІХ столітті краєзнавці, історики, шанувальники старовини вже не знали, яким був І. Мазепа і тому висували різні версії щодо його зображення.

Попри те, що ім'я гетьмана згадувалося у Російській імперії, потім у СРСР здебільшого лише у негативному контексті, пошук його достовірних портретів неабияк зацікавив багатьох дослідників. Хоча успіхи в цьому плані були скромні, та вони дали підмурівок, основу для вивчення теми.

Проведена нами дослідницька робота дала певні результати. Як з'ясувалося, частина ранніх зображень І. Мазепи пережила століття у церковних книгодруках доби 1688–1709 рр. На мініатюрних ілюстраціях ми бачимо ніби світлини з альбому володаря булави. Замовники і виконавці старалися догодити гетьману саме таким трактуванням біблійних сюжетів. Після 1709 р., у часи реакції, усі вони як щирі прихильники Мазепи усе в книгах залишили без змін. Тим паче, що гетьмана та старшину ніхто не підписував. Їх ідентифікувати можна було лише після ретельного розслідування. Навіть герб І. Мазепи дійшов до нас з багатьох видань Чернігівської друкарні. Як видно, цю літературу берегли добрі друзі ктитора київських та сіверських церков.

Малотиражні гравюри із зображенням І. Мазепи знайшли прихисток у Польщі, Німеччині, Росії та інших місцях.

Збереглися зображення володаря булави і в Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської лаври, Троїцькому соборі (Чернігів), Софії Київській. Його головні ктиторські портрети в цих духовних закладах у 1709 р. було замальовано або приховано, і на сьогодні вони втрачені. Водночас церковні ієрархи подбали, аби образи володаря булави у різноманітних біблійних сюжетах стінопису залишилися «не прочитаними», «не розгаданими» для загалу.

Виклавши аргументи щодо знайдених зображень І. Мазепи у розділах, подаємо згаданий ілюстративний матеріал у сформованих нами альбомах, що об'єднують у собі подібні за ракурсом, виконавською технікою змалювання гетьмана твори. Це дає можливість краще побачити навіть у схематично-мініатюрних малюваннях певних сюжетів з образом правителя Гетьманщини деякі закономірності, спільності, що дуже важливо для ідентифікації рис зовнішності володаря булави.

Альбом 1

У цій збірці ми помістили 4 фрагменти із творчого доробку графіків, малярів доби правління І. Мазепи. На ілюстраціях **1, 2, 3, 4** бачимо практично одну й ту саму особу у віці 48–55 років. Мистці подавали образ зверхника України з гострим носом, бородою, вусами, рясним волоссям, поділеним проділом. Зображення на печатці (іл. **4**) та на дзвіні «Голуб» (іл. **3**) розмите, нечітке, умовне. Але в ряді подібних воно засвідчує свою близькість до перших.

1.
Реклінський І.
Фрагмент форти
«Вінець Христов»
(1688)

2.
Композиція
«Зішестя Св. Духа»
Троїцької надбрамної
церкви. Фрагмент

3.
Дзвін «Голуб».
Фрагмент

4.
Державна печатка
Гетьманщини
(1705–1708).
Фрагмент

5. Ірклівський-Пережестенко О. Портрет Івана Мазепи (1749). Копія з твору О. Тарасевича

6. Гетьман Іван Мазепа. Композиція «Лик Святих апостолів». Фрагмент

7. Тарасевич А.(?) Гравюра «Хрещення Христа» (1694). Фрагмент

8. І. Мазепа в образі філософа. Троїцька надбрамна церква

9. Композиція «Першого Вселенського собору» Софії Київської. Фрагмент

10. Композиція «Першого Вселенського собору» Троїцької надбрамної церкви. Фрагмент

11. Композиція «Лик Святих пророків» Троїцької надбрамної церкви. Фрагмент

12. І. Мазепа. Ілюстрація з літопису С. Величка. Дзеркальне відображення

Альбом 2

До збірки із 17 однотипних зображень гетьмана увійшли фрагменти творів, у яких мистці показують головного героя обличчям, повернутим праворуч (напіванфас). Одне з них, з літопису С. Величка (іл. **12**), ми повернули під загальний стандарт, аби було зручніше видно, що мазепинський канцелярист помістив у своїй праці дуже близький до інших прижиттєвих творчих версій образ лідера козацтва у 1687–1709 рр.

На портреті (іл. **5**) бачимо одне з ранніх чітких зображень І. Мазепи. Вуса, борідка акуратно підстрижені, волосся охайно укладене-причесане. Попри певні відмінності, усі 17 зображень несуть прикметні для ідентифікації гетьмана риси.

13. Ілюстрація до книги «Молитвослов» (1692). Фрагмент

14. І. Мазепа. Ієродиякон Ф. Успіння. Фрагмент (Новий завіт, Київ, 1753)

15. Композиція «Хрещення Ісуса Христа» Троїцької надбрамної церкви. Фрагмент

16. Деїсус (з іконостаса Вознесенської церкви Березни Чернігівської області). Фрагмент

17. Центральна апсида Троїцької надбрамної церкви. Літургійна сцена. Фрагмент

18. Композиція «Зішестя в пекло» Софії Київської. Образ Ісуса Христа (Мазепа)

19. І. Мазепа. Композиція «Зішестя в пекло» Софії Київської

20. І. Мазепа. Композиція «Відсилання учнів на проповідь». Фрагмент

21. І. Мазепа. Композиція «Христос з апостолами». Фрагмент

Альбом 3

Добірка зображень І. Мазепи в анфас представлена в основному графічними творами, у композиціях пошанування ктитора церкви. Бачимо гетьмана у перші роки його правління (іл. **22** та **23**) і вже набагато старшим, у поважному віці. Хоча риси обличчя Мазепи-лицаря (іл. **25**) дуже схематичні, вони все ж вірно відображають образ володаря булави. У цьому переконує порівняння художніх версій (іл. **24** та **25**), де в першому випадку зображення чіткіше. Образ І. Мазепи Д. Галяховського (іл. **26**), створений у 1708 р., дуже наближений до того, який відтворено у літописі мазепинського канцеляриста С. Величка.

22. Ікона «Преподобного Варлаама Хутинського, святого мученика Іоана Воїна та преподобного Варлаама Печерського» (1691) печерної церкви Прп. Варлаама Печерського (Києво-Печерська лавра). Фрагмент

23. Образ Іоанна Предтечі-Мазепи (до реставрації) в Троїцькому соборі (м. Чернігів). Фото з колекції А. Адруга

24. *Тарасевич О.* Хреститель (1700)

25. *Мигура І.* Конклюдія на честь І. Мазепи (1706). Фрагмент. Обличчя гетьмана

26. *Галяховський Д.* Тезис Києво-Могилянської академії (Апофеоз Мазепи) (1708). Фрагмент

Альбом 4

Десять зображень гетьмана в напіванфас (з лівим півооборотом голови) та двох у профіль (іл. **32** та **33***) доповнюють певними нюансами-штрихами образ володаря булави. Деякі з них малоконкретні (іл. **28**, **31**, **34** та **38**), дуже умовні, схематичні, хоча при цьому є творчими спробами передачі вигляду лідера козаків у мініатюрних графічних і гаптувальних композиціях. Водночас у цьому альбомі є доволі реалістичні зображення (іл. **29**, **36** та **37**) обличчя зверхника Гетьманщини у різні періоди його правління.

* Для зручності сприйняття та порівняння зображення повернуто за зразком іл. 24.

27. *Щирський І.* Триумфальний Марс (1689). Фрагмент. Обличчя Мазепи

28. *Реклінський І.* Форта книги «Вінець Христов» (1688). Фрагмент

29. *Самуйлович З.* Поклоніння царів Іоана та Петра Олексійовичів, царевича Олексія Петровича новонародженому Христу (1694). Фрагмент

30. Композиція «Лик Святих праотців» у Троїцькій надбрамній церкві. Фрагмент. Зображення І. Мазепи

31. Пелена «Покрова Богородиці» (1692). Фрагмент

32. Композиція «Святий Іоан Предтеча на чолі фарисеїв і садукеїв». Фрагмент

33. *Тарасевич О.* Фронтиспіс «Києво-Печерського патерика» (1702). Фрагмент

34. Ілюстрація до книги «Апостол» (1695). Фрагмент

35. *Тарасевич Л.* Освячення Успенського собору (1702). Фрагмент

36. *Мартін Бернігерот.* І. Мазепа (1706)

37. Фрагмент ілюстрації з книги «Історія Швеції в правління Карла XII» (1721, Т. 5). Дзеркальне відображення. Копія

38. Медаль Іуди (1709)

Зображення
Дуніна-Борковського

А.
Реклінський І.
Фрагмент фоти
«Вінец Христов»
(1688)

Б.
Самуйлович З. Поклоніння царів
Іоана та Петра Олексійовичів,
царевича Олексія Петровича
новонародженому Христу
(1694). Фрагмент

В.
Композиція
«Лик Святих пророків»
Троїцької надбрамної
церкви. Фрагмент

Г.
Композиція
«Першого
Вселенського собору»
Троїцької надбрамної
церкви. Фрагмент

Д.
Композиція «
Першого Вселен-
ського собору»
Софії Київської.
Фрагмент

Ж.
Ктиторський портрет
В. Дуніна-Борковського.
Фрагмент

Отже, проведене дослідження, пошук сприяли виявленню достатньо великої кількості зображень гетьмана І. Мазепи, аби скласти певне уявлення про його вигляд. Умовний розподіл їх на альбоми допомагає краще побачити як творчі версії мистців тієї доби, так і риси обличчя володаря булави з різних ракурсів, прослідкувати його буття у різні періоди життя.

Аналіз прижиттєвої іконографії Івана Мазепи показує, що гетьмана змальовували з бородою (з короткою і акуратно підстриженою густою), вусами. Тому пізніше намальовані твори безбородого гетьмана засвідчують швидше всього про творчі уявлення художників, а не копії з оригіналів.

Вивчення прижиттєвої іконографії І. Мазепи сприяло виявленню зображень його рідних, близьких (дружини, матері, племінників Андрія Войнаровського, Івана Обидовського, Степана Трощинського, пасинка Криштофа Фридрикевича, падчерки Марії та інших). Під час аналізу іконографічного матеріалу знайдено важливі подробиці традиції вшанування близьких гетьмана у сюжетах, присвячених йому. Зазначимо, що студія вперше вводить разом у науковий обіг відповідно по 11 та 13 зображень ніжинського полковника Івана Обидовського та значного військового товариша Андрія Войнаровського.

Сюжети у графічних творах, композиціях стінопису церков, присвячених І. Мазепі, дають нам уявлення і про близьких соратників гетьмана. Зазначимо, що команда гетьманських урядовців 1687–1709 рр. найповніше з інших відображена у графіці та живописі. До нас дійшли портрети лубенських полковників Григорія Гамалії⁸⁷⁵, Леонтія Свічки⁸⁷⁶, стародубського полковника Михайла Миклашевського⁸⁷⁷, компанійських полковників Іллі Новицького⁸⁷⁸, Григорія Новицького⁸⁷⁹, гадяцького полковника Михайла Бороховича⁸⁸⁰, миргородського полковника Данила Апостола⁸⁸¹, генерального обозного Василя Дуніна-Борковського⁸⁸², генерального судді Василя Кочубея⁸⁸³, генерального хорунжого Івана Сулими⁸⁸⁴, генерального осавула Івана Скоропадського, прилуцького полковника Івана Стороженька⁸⁸⁵, чернігівського полковника Павла Полуботка⁸⁸⁶, новгород-сіверського сотника Лук'яна Жоравки⁸⁸⁷.

Слід відзначити, що у розглянутих нами ілюстративних матеріалах поряд з І. Мазепою художники найчастіше зображали генерального обозного В. Дуніна-Борковського. Оскільки відомий його прижиттєвий портрет (Іл. Ж), то за ним легше ідентифікувати цього старшину в різних сюжетах, пов'язаних з гетьманом. Генеральний обозний, займаючи почесне місце в композиціях художників, засвідчував таким чином не тільки те, що він перший після гетьмана у Гетьманщині, а й є його особистим другом, товаришем.

Виявлення нових прижиттєвих зображень І. Мазепи, його прибічників та наближених дають не тільки додатковий ілюстративний матеріал про добу 1687–1709 рр., а й чимало важливих штрихів-доповнень до біографії гетьмана, старшин гетьманату.

Сподіваємося, що наша розвідка буде корисною і для опонентів. Дискусія про портрети І. Мазепи за останні десять років більше наблизила нас до істини.

Отримані результати дослідження, будемо вірити, стануть у пригоді художникам, скульпторам для новітніх спроб реконструювання образу великого гетьмана. Художня уява у цій справі має обмежуватися рамками правди.

Розвідка доводить і ще один висновок: дослідження портретів, зображень — це не лише вотчина мистецтвознавців. Лише спільними зусиллями теоретиків мистецтва, істориків, інших експертів-дослідників можна здійснити комплексне вивчення достовірності, історію певного твору мистецтва.

Джерела та література

¹ Мицик Ю. Мазепа чи Сапіга // Сіверянський літопис. — 2006. — № 3. — С. 20–21.

² Станіславський В. До питання про зовнішність Івана Мазепи // Сіверянський літопис. — 2006. — № 3. — С. 21–22.

³ Адруг А. Нові дані про атрибуцію первісних розписів XVII ст. Троїцького собору в Чернігові // Сіверянський літопис. — 2006. — № 4. — С. 10–15; *Він же*. Живопис Чернігова другої половини XVII — початку XVIII століть. — Чернігів: Видавництво Чернігівського ЦНТЕІ, 2010. — С. 23–32 (2-ге видання.— Чернігів, 2013. — С. 23–32).

⁴ Борисенко О. Мазепинська доба крізь призму музейної колекції // Могилянські читання 2009. Збірник наукових праць. — К., 2010. — С. 161–162.

⁵ Денисенко О. Твори мистецтва періоду Гетьманщини у зібранні Харківського художнього музею // Там само. — С. 180–181, 184.

⁶ Ковалевська О. До питання про непомічене // Сіверянський літопис. — 2005. — № 4–5. — С. 70; *Вона ж*. Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи // Український історичний журнал. — 2007. — № 3. — С. 152–167; *Вона ж*. До питання ідентифікації світських постатей композиції «Перший Вселенський собор» стінопису Софії Київської // Український історичний журнал. — 2012. — № 1. — С. 206; *Вона ж*. Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві XX — початку XXI ст. — К. : Темпора, 2013. — 420 с.; *Вона ж*. Образ гетьмана Івана Мазепи в українській історіографії // Академічні й до академічні образи української історіографії: Кол. монографія / Відп. ред. О. А. Удод. — К. : Ін-т історії України НАНУ, 2012. — 720 с. — С. 589 651; *Вона ж*. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. У 2 ч. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2014. — Ч. 1: Монографія. — 314 с.; Ч. 2: Додатки. — 330 с.: іл.

⁷ Дмитрієнко М., Суховарова-Жорнова О. Портрети гетьмана Івана Мазепи: ідентифікація образу та іконографічний аналіз зображень // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Число 14. — К. : Інститут історії України НАНУ, 2007. — С. 242–284; Дмитрієнко М., Походяща О. Іконографія гетьмана Івана Мазепи у вітчизняних та іноземних пам'ятках // Сіверщина в історії України. — 2013. — Випуск 6. — С. 212–220; Образ гетьмана Івана Мазепи в українському та європейському образотворчому мистецтві / Матеріали XIII Батуринських читань, присвячених 375-й річниці з дня народження І. С. Мазепи, 12–13 червня 2014 р. Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» Стаття. Конференція, зб. наук. праць Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця»; *Походяща О.* Портрети гетьмана Івана Мазепи з родинної колекції Бутовичів // Сіверянський літопис. — 2018. — №4. — С.150–153.

⁸ Індутний В. В., Походяща О. Б. Атрибуція та експертиза портрета гетьмана Івана Мазепи з колекції Національного музею історії України // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 06–07 червня 2017 р. / редкол.: В. Г. Чернець (голова) та ін. — К. : НАКККиМ, Асоціація реставраторів України, 2017. — С. 105–114.

⁹ Нікітенко Н. М. «Град Софії» у Київських стінописах доби Івана Мазепи: Софія Київська — Успенський собор // Могилянські читання. — К. : Національний Києво-Печерський заповідник, 2001. — С. 211; Нікітенко Н. Бароко Софії Київської. — К. : Либідь, 2016.

¹⁰ Шевчук В. Просвічений володар. Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. — К. : Либідь, 2006. — С. 31–54.

¹¹ Мазепа М. Гетман Мазепа. Энциклопедический справочник. — Х. : Обериг, 2010. — С. 26–30.

¹² Алексанрович В. «Богоявлення» — новий Київський графічний панегірик гетьманові Іванові Мазепі // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Збірник наукових праць. — К. : Інститут історії України, Державний комітет архівів України, 2008. — С. 302–305; *Він же*. Прижиттєва іконографія гетьмана Івана Мазепи // Іван Мазепа і мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII — початку XVIII століть : наук. зб. — Львів : ІУАД; НТШ, 2011. — С. 183–193.

¹³ Люта Т. Ю. Софійський собор у могилянському контексті Мазепинської доби // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. — 2012. — Т. 130. — С. 14–23; *Вона ж*. Софія Київська та Іван Мазепа: теза Іларіона Мигури в контексті Слова про закон і благодать // RUTHENICA Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. Том XI. — К. : Інститут історії України НАН України ; Laurus, 2012. — С. 87–107; *Вона ж*. Могилянський «THEATRUM GLO-RIAE» Івана Мазепи // Пам'ятки України. — 2013. — № 1. — С. 30–39.

¹⁴ Радовський В. Таємниці і загадки портретних галерей [огляд літератури про іконографію І.Мазепи] // Радовський В. Тамга гетьмана Мазепи. — Львів : Центр Європи, 2012. — С. 493–580.

¹⁵ Сінкевич Н. Персональні патрони гетьмана Івана Мазепи: кілька рис до індивідуальної побожності особистості // Софія Київська: Візантія.Русь. Україна. Вип.II : збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналова (1862–1939) / Від. ред. д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П.С. Сохань; упоряд. Д.С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. — К., 2012. — С. 439–445; *Вона ж*. Ідея Софії, благодаті, чеснот і патронату святих у гра-вюрі-тезі на честь Івана Мазепи // Пам'ятки України. — 2013. — № 3. — С. 24–27.

¹⁶ Скалацький К. Що знав граф Седергельм? // Криниця. — 1995. — № 7–9. — С. 71–76; *Він же*. Істина мені дорожча. — Полтава : АСМІ, 2008. — С. 109–114.

¹⁷ Забочень М. Московська україніка. Образотворче мистецтво. Іконографія гетьмана Івана Мазепи. — Львів : Вид-во ун-ту «Львівський Ставропігійон», 2015. — 34 с.

¹⁸ Салтан О. Харківський портрет гетьмана Івана Мазепи // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. — К. : Гілея, 2017. — Спеціальний випуск. — С. 60–65.

¹⁹ Мирошник О., Сальнікова О. Зображення Івана Мазепи в колекції музею історії Полтавської битви // Гетьман Іван Мазепа: історична постать у контексті процесів українського державотворення. Збірник статей за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції. — Харків, 2017. — С. 37–41.

²⁰ Миколайко Т. Іван Мазепа — ктитор Троїцького собору в Чернігові // Сіверянський літопис. — 2017. — № 6. — С. 84–88.

²¹ Павленко С. Портрети Мазепи: у пошуках істини // Сіверянський літопис. — 2005. — № 1. — С. 139–140; *Він же*. Портрет І. Мазепи з колекції Бутовичів // Сіверянський літопис. — 2005. — № 4–5. — С. 63–67; *Він же*. Лаврський портрет І. Мазепи // Матеріали науково-практичної конференції «Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII — початку XVIII століття». — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2006. — С. 152–155; *Він же*. Портрет І. Мазепи та його наближених у Києво-Печерській лаврі // Сіверянський літопис. — 2008. — № 1. — С. 94–102; *Він же*. Дніпропетровський портрет гетьмана І. Мазепи // Сіверянський літопис. — 2009. — № 2–3. — С. 239–243; *Він же*. Зображення гетьмана І. Мазепи на дзвоні «Голуб» // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Матеріали восьмої науково-практичної конференції. — Суми, 2009; *Він же*. Зображення гетьмана І. Мазепи (кінець XVII — початок XX століть). — Чернігів : Русь, 2010. — 144 с.; *Він же*. Перше відоме післяколомацьке зображення гетьмана І. Мазепи та старшини (1688) // Гетьман Іван Мазепа: історична постать у контексті процесів українського державотворення. Збірник статей за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції. — Харків, 2017. — С. 16–21; *Він же*. Портрети гетьманів І. Мазепи, І. Самойловича, Ю. Хмельницького у кужбушку 1749 р. // Сіверянський літопис. — 2017. — № 5. — С. 161–165; *Він же*. Зображення І. Мазепи та його близьких у композиції «Успіння» (книга «Новий Завіт» 1753 р.) // Сіверянський літопис. — 2017. — № 6. — С. 186–190; *Він же*. Зображення гетьмана І. Мазепи та старшин у «Патерику» 1702 року // Батуринська старовина: Збірник наукових праць / Відп. ред. Н. Б. Реброва. — Ніжин : ПП Лисенко М.М., 2017. — Вип. 6 (10). — С. 43–46; *Він же*. Прижиттєві зображення гетьмана Івана Мазепи // Слово Просвіти. — 2018. — № 1. — С. 10–11; *Він же*. Гетьман Іван Мазепа та його оточення. Невідома іконографія Києво-Печерської лаври XVII століття // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2018. — № 1–2. — С. 14–40; *Він же*. Прижиттєві зображення племінника гетьмана І. Мазепи А. Войнаровського // Сіверянський літопис. — 2018. — № 1–2. — С. 332–336; *Він же*. Зображення гетьмана І. Мазепи та його наближених у настінних композиціях Софії Київської // Сіверщина в історії України. — 2018. — Випуск 11. — С. 137–141; *Він же*. Імовірно зображення гетьмана І. Мазепи та його дружини на іконі «Деїсус» з іконостасу Вознесенської церкви (сmt Березна Чернігівської області) // Чернігівські старожитності. Збірник наукових праць. — Чернігів : Десна-Поліграф, 2018. — Випуск 5. — С. 113 – 122.

²² Індутний В. В., Походяща О. Б. Атрибуція та експертиза портрета гетьмана Івана Мазепи з колекції Національного музею історії України // Музеї та реставрація у контексті збереження

- культурної спадщини: актуальні виклики сучасності. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 06–07 червня 2017 р. / редкол. : В. Г. Чернець (голова) та ін. — К. : НАКККіМ, Асоціація реставраторів України, 2017. — С. 107.
- ²³ *Дмитрієнко М., Походяща О.* Іконографія гетьмана Івана Мазепи у вітчизняних та іноземних пам'ятках // Сіверщина в історії України. — 2013. — Вип. 6 . — С. 213.
- ²⁴ *Цыбульский К.* Ненаучные приемы в научном деле (По поводу одного газетного известия о редком портрете Мазепы) // Киевская старина. — 1887. — XVII. — Февраль. — С. 382.
- ²⁵ *Яремич Ст.* Памятники искусства XVI и X VII ст. в Киево-Печерской лавре // Киевская старина. — 1900. — Т. LXIX. — Июнь. — С. 385.
- ²⁶ *Лазаревский А.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К. : Типография императорского университета Св. Владимира, 1899. — Т.V. — С. 143.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само. — С. 145.
- ²⁹ *Плохій С.* Переяславська Покрова // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2006–2007. — Вип. 15. — С. 385–387.
- ³⁰ Там само. — С. 389.
- ³¹ *Ситий І.* Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVII — XVIII століть. — К. : Темпора, 2017. — С. 149, 552–553.
- ³² *Гава О.* Епоха Івана Мазепи в експонатах виставки Одеського історико-краєзнавчого музею // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії УкраїниНАН України: Зб. наук. пр. — Вип. 4. — О. : Фенікс, 2009. — С. 208–209.
- ³³ *Люта Т.* Софія Київська та Іван Мазепа: теза Іларіона Мигури в контексті Слова про закон і благодать. — С. 96.
- ³⁴ *Люта Т.* Могияняський «THEATRUM GLORIAE» Івана Мазепи. — С. 39.
- ³⁵ *Селищев А. М.* Слава Б. П. Шереметева (Польський панегирик XVIII века) // Русский библиофил. — 1915. — Т. V. — С. 85.
- ³⁶ Могияняський «THEATRUM GLORIAE» Івана Мазепи. — С. 36.
- ³⁷ Іл. 13. Портрет Б. Шереметева кінця XVII ст. // Зображення гетьмана І. Мазепи (кінець XVII — початок XX століть). — Чернігів : Русь, 2010. — С. 35.
- ³⁸ Образ Б. Шереметева // Зображення гетьмана І. Мазепи (кінець XVII — початок XX століть). — С. 33–35.
- ³⁹ *Сінкевич Н.* Ідея Софії, благодаті, чеснот і патронату святих у гравюрі-тезі на честь Івана Мазепи // Пам'ятки України. — 2013. — № 3. — С. 24–27.
- ⁴⁰ *Лепкий Б.* Як виглядав гетьман Іван Мазепа? // Лепкий Б. Вибрані твори: У 2 т. / упорядкув. та передм. Н. Білик, Н. Гавдиди ; прим. Н. Білик, Н. Гавдиди, Л. Білик. — К. : Смолоскип, 2011. — Т. 2. — С. 441–446.
- ⁴¹ *Стрілець Н. Л.* Портрети гетьмана Івана Мазепи в рецепції Богдана Лепкого // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Краєзнавча музеологія: минуле, сьогодення, перспективи» : (до 100-річчя Терноп. обл. краєзнавчого музею) / Терноп. обл. краєзн. музей. — Т. : Меркьюрі-Тернопіль, 2013. — С. 33–36.
- ⁴² Присвята в «Євангелії» арабською мовою / О, високий пане, що перевищуєш усіх своєю високістю, Іване Мазепо // Маслов С. Етюди з історії стародруків.— К., 1925. — С. 76.
- ⁴³ Молитвослов. — Чернігів, 1692; Полуустав. — Чернігів, 1703.
- ⁴⁴ *Туптало Д.* Руно орошенное. — Чернігів, 1696.
- ⁴⁵ Зерцало от писания Божественного. — Чернігів, 1705.
- ⁴⁶ *Мокрієвич С.* Виноград. — Чернігів, 1697.
- ⁴⁷ *Максимович І.* Богородице Діво. — Чернігів, 1707.
- ⁴⁸ Дедикація Лаврентія Крщоновича «Кіот срібнокований» (підготовка до друку, коментар та переклад із польської та латинської мов о. Ю. Мицика та О. Циганок) // Сіверянський літопис. — 2017. — № 3. — С. 111–119.
- ⁴⁹ *Титов Ф.* Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры и других святынь и достопримечательностей города Киева. — К. : Типография Киево-Печерской Успенской лавры, 1911. — С. 35.
- ⁵⁰ *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — 2-ге вид. — К. : ВД «Києво-Могияняська академія», 2009. — 602 с.
- ⁵¹ *Павленко С.* Дніпропетровський портрет гетьмана І. Мазепи // Сіверянський літопис. — 2009. — № 2–3. — С. 239–243.

- ⁵² *Ковалевська О. О.* Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст.: В 2-х ч. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2014. — Ч. 2: Додатки. — С. 82; *Вона ж.* Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві XX — початку XXI ст. — К. : Темпора, 2013. — С. 14.
- ⁵³ *Дмитрієнко М., Походяща О.* Іконографія гетьмана Івана Мазепи у вітчизняних та іноземних пам'ятках // Сіверщина в історії України. — 2013. — Вип. 6 . — С. 214.
- ⁵⁴ *Ковалевська О.* Сучасні дослідження портретів Івана Мазепи (за матеріалами науково-технічних експертиз) // Український історик. — Т. XLVII — XLVIII. — 2010–2011. — С. 177.
- ⁵⁵ *Александрович В.* Прижиттєва іконографія гетьмана Івана Мазепи // Іван Мазепа і мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII — початку XVIII століть. Науковий збірник. — Львів : ІУАД;НТШ, 2011. — С. 187.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ *Дмитрієнко М., Походяща О.* Іконографія гетьмана Івана Мазепи у вітчизняних та іноземних пам'ятках. — С. 215.
- ⁵⁸ *Сапожников Д.* Загадочные портреты // Киевская старина. — К., 1884. — № 8. — С. 739.
- ⁵⁹ *Кочегаров К. А.* «Також де и Искра древний лживец». Донос гетмана И. С. Мазепы на полтавского полковника И. И. Искру. 1708 г. [Приложение] // Исторический архив. — 2017. — № 4. — С. 193.
- ⁶⁰ Из портфеля Архивной комиссии. Заметки и смесь // Труды Рязанской учёной архивной комиссии. Рязань. — 1894. — Т. IX.— Вип. 1.— С. 69.
- ⁶¹ *Уханова Е.* Медаль для «Нового Иуды» // Родина. — 2007. — № 11. — С. 32–37.
- ⁶² *Ковалевська О. О.* Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст.: В 2 ч. — Ч. 1. — С. 178.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Словник української мови: в 11 томах / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1970. — Т. I. — С. 10.
- ⁶⁵ *Ковалевська О. О.* Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст.— Ч. 1. — С. 178.
- ⁶⁶ *Ковалевська О. О.* Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві XX — початку XXI ст. — С. 15.
- ⁶⁷ *Ковалевська О.* Сучасні дослідження портретів Івана Мазепи (за матеріалами науково-технічних експертиз) . — С. 176.
- ⁶⁸ *Ковалевська О.* Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи // Український історичний журнал. — 2007. — № 3. — С. 157.
- ⁶⁹ *Погрібний А. Г.* Борис Грінченко // Борис Грінченко. Твори в двох томах. — К. : Наук. думка, 1990. — С. 10.
- ⁷⁰ *Модзалевский В.* Малороссийский Родословник. — К. : Типография Т-ва Г.Л. Фронцкевича, 1908. — Т. I. — С. 138.
- ⁷¹ Архив Гринченко. Местонахождение и описание одного из портретов Мазепы // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. — Ф. I. — Спр. 31497. — Арк. 1.
- ⁷² *Павленко С.* Портрет І. Мазепи з колекції Бутовичів // Сіверянський літопис. — 2005. — № 4–5. — С. 66.
- ⁷³ *Павленко С.* Зображення гетьмана І. Мазепи (кінець XVII — початок XX століть). –Чернігів : Русь, 2010. — С. 65.
- ⁷⁴ *Ковалевська О.* Сучасні дослідження портретів Івана Мазепи (за матеріалами науково-технічних експертиз) . — С. 175.
- ⁷⁵ Там само. — С. 170.
- ⁷⁶ Там само. — С. 174.
- ⁷⁷ *Ковалевська О. О.* Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст.— Ч. 1. — С. 192.
- ⁷⁸ Там само. — С. 191
- ⁷⁹ Там само. — С. 192.
- ⁸⁰ Там само.
- ⁸¹ *Скалацький К.* Істина мені дорожча. — Полтава : АСМІ, 2008. — С. 111.
- ⁸² *Лазаревский А.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К. : Типография императорского университета Св. Владимира, 1899. — Т.V. — С. 141.
- ⁸³ Там само.
- ⁸⁴ *Грицай М. С.* , *Микитась В. Л., Шолом Ф. Я.* Давня українська література. — К. : Вища школа, 1978. — С. 211.

- ⁸⁵ *Марковский М.* Антоний Радивилловский, южнорусский проповедник XVII в. — К., 1894. — С. 1–2.
- ⁸⁶ *Грицай М. С. , Микитась В. Л., Шолом Ф. Я.* Давня українська література. — С. 211.
- ⁸⁷ *Крекотень В. І.* Оповідання Антонія Радивилловського. З історії української новелістики XVII ст. — К. : Наук. думка, 1983. — С. 19.
- ⁸⁸ Там само. — С. 158.
- ⁸⁹ Там само. — С. 65, 59.
- ⁹⁰ Там само. — С. 166.
- ⁹¹ Лист І. Мазепи до В. Голіцина (9 квітня 1688 р.) // Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / І. Мазепа ; упоряд. та авт. передм. В. Станіславський ; відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України, Інститут історії України. — К. : Інститут історії України НАНУ, 2002 . — Т.І. — С. 153.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ *Радивилловський А.* Вінець Христов, з проповідий недільных, аки з цвытов рожаных, на украшение православно-католической святой восточной церкви, сплетеный. — К., 1688. — С. 2.
- ⁹⁴ *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 2014. — Т. І. — С. 446.
- ⁹⁵ Лист І. Мазепи до В. Голіцина (12 травня 1688 р.) // Листи Івана Мазепи. — Т. І. — С. 170.
- ⁹⁶ *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Т.І. — С. 447.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ Лист І.Мазепи до Івана, Петра та Софії Олексійовичів (29 червня 1688 р.) // Листи Івана Мазепи. — Т. І. — С. 194.
- ⁹⁹ Там само. — С. 195.
- ¹⁰⁰ *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.— Т. І. — С. 446.
- ¹⁰¹ *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам’ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1. — Львів : вид-во при Львівському держ. ун-ті, 1981. — С. 101.
- ¹⁰² *Маслов С.* Каталог ювілейної виставки українського друкарства: ювілей українського друку 1574–1924. — К.: Держ. вид-во України, 1924. — С. 27.
- ¹⁰³ *Звездина Ю. Н.* Символика Святой Троицы и трех венцов над государственным орлом в книге Антония Радивиловского «Венец Христов» 1688 года // А. С. Пушкин в Подмосковье и Москве. Материалы XVI Троицких чтений.— Большие Вязёмы, 2014. — С. 263–273.
- ¹⁰⁴ *Степовик Д.* Історія української ікони Х–XX століть. — Вид. 2-ге. — К. : Либідь, 2004. — С. 75.
- ¹⁰⁵ *Вовк О. В.* Энциклопедия знаков и символов. — М. : Вече, 2006. — С. 130.
- ¹⁰⁶ *Славутич Є. В.* Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 2008. — С. 13.
- ¹⁰⁷ *Славутич Є. В.* Військовий костюм в Українській козацькій державі: уніформологічний словник. — К. : Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 29.
- ¹⁰⁸ *Макаренко М.* Орнаментація української книжки XVI–XVII ст. — К., 1926 (Академкнига, 2009). — С. 41.
- ¹⁰⁹ *Кара-Васильєва Т.* Літургійне шитво України XVII–XVIII ст. Іконографія, типологія, стилістика. — Львів : Вид. відділ «Свічадо», 1996. — С. 37–47.
- ¹¹⁰ *Кара-Васильєва Т.* Шедеври церковного шитва України (XII–XX століття). — К.: Інф.-вид. центр Української Православної Церкви, 2000. — С. 24.
- ¹¹¹ *Величко С.* Літопис.— Т. 2. — С. 380.
- ¹¹² Там само.
- ¹¹³ Там само. — С. 381.
- ¹¹⁴ *Кара-Васильєва Т.* Шедеври церковного шитва України (XII–XX століття). — С. 28.
- ¹¹⁵ Там само.
- ¹¹⁶ Самуйлович Захарія // Мистецтво України. Біографічний довідник. Упорядники Кудрицький А., Лабінський М. — К. : «Укр. енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1997. — С. 525.
- ¹¹⁷ *Ровинский Д. А.* Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. — СПб. : Типография императорской академии наук, 1895. — Т. І. — С. 67–68.
- ¹¹⁸ № 102. Лист до Івана та Петра Олексійовичів (20 вересня1694 р.) // Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В. В. Станіславський. — К. : Інститут історії України НАНУ, 2010. — Т.2: 1691–1700. — С. 452.
- ¹¹⁹ № 105. Лист до Івана та Петра Олексійовичів (2 жовтня 1694 р.) // Там само. — С. 456; Список місцевостей, в яких перебував Іван Мазепа у 1687–1709 рр. // Універсали Івана Мазепи

- (1687–1709) / Упорядкували І. Бутич, В. Ринсевич. — Київ ; Львів: НТШ, 2006. — Частина II. — С. 656.
- ¹²⁰ Поклонение царей Иоанна и Петра Алексеевичей новорожденному Спасителю // Русские народные картинки. Собрал и описал Д. Ровинский. — СПб. : Типография императорской академии наук, 1881. — Кн. II. — С. 226–227.
- ¹²¹ Там само. — С. 226.
- ¹²² Там само.
- ¹²³ *Ровинский Д. А.* Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. — СПб. : Типография императорской академии наук, 1895. — Т. II. — С. 862–866.
- ¹²⁴ Там само. — С. 865.
- ¹²⁵ Там само. — С. 863–864.
- ¹²⁶ Там само. — С. 865.
- ¹²⁷ *Жолтовський П. М.* Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. — К. : Наук. думка, 1983. — С. 73.
- ¹²⁸ Там само. — С. 72
- ¹²⁹ Там само. — С. 70–71.
- ¹³⁰ *Степовик Д. В.* Українська гравюра бароко: майстер Ілля, Олександр Тарасевич, Леонтій Тарасевич, Іван Щирський. — К. : Кліо, 2013. — С. 238.
- ¹³¹ *Путро О. І.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). — К. : ДАККіМ, 2008. — Ч. І. — С. 25.
- ¹³² Там само.
- ¹³³ Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка (1723–1753 г. — К. : типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. — С. 246.
- ¹³⁴ Там само. — С. 256.
- ¹³⁵ Там само. — С. 268.
- ¹³⁶ ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 229. — Арк. 229.
- ¹³⁷ ІР НБУВ. — Ф. VIII, 151м/51. — Збірник документів, XVIII ст. — Арк. 149.
- ¹³⁸ ІР НБУВ. — Ф.229. — Од. зб. 5. — Альбом № 5. Навчальні малюнки учнів іконописної та малярської майстерні Києво-Печерської лаври. 1749 — туш; акварель; олівець. — Арк. 43.
- ¹³⁹ Там само. — Арк. 56.
- ¹⁴⁰ Там само. — Арк. 44.
- ¹⁴¹ Там само. — Арк. 54.
- ¹⁴² Там само. — Арк. 51.
- ¹⁴³ *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків / пер. з рос. І. І. Сварника ; упоряд., іл. О. М. Апанович ; худож. В. М. Дозорець. — Львів : Світ, 1990. — Т. І. — С. 230.
- ¹⁴⁴ *Deluga W.* Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej i Akademii Mohylańskieј. — Kraków, 2003.— S. XXXI (№ 51).
- ¹⁴⁵ *Ковалевська О.* До питання про непомічене // Сіверянський літопис. — 2005. — № 4–5. — С. 70.
- ¹⁴⁶ Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання / Упорядник З. І. Хижняк. — К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. — С. 511.
- ¹⁴⁷ *Кілессо Т. С.* Братський Богоявленський монастир і Києво-Могилянська академія. — К. : Техніка, 2002. — С. 60.
- ¹⁴⁸ *Александрович В.* «Богоявлення» — новий Київський графічний панегірик гетьманові Іванові Мазепі // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Збірник наукових праць. — К.Інститут історії України, Державний комітет архівів України, 2008. — С. 302.
- ¹⁴⁹ Там само. — С. 305.
- ¹⁵⁰ *П. Л-в.* Исторические заметки о Киеве // Киевская старина. — 1884. — № 10. — С. 232.
- ¹⁵¹ № 77. Лист до Івана та Петра Олексійовичів (16 червня 1693 р.) // Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В. В. Станіславський. — К. : Інститут історії України НАНУ, 2010. — Т.2: 1691–1700. — С. 405.
- ¹⁵² № 81 Лист до Івана та Петра Олексійовичів (31 серпня1693 р.) // Там само. — С. 412.
- ¹⁵³ Там само.
- ¹⁵⁴ Там само.
- ¹⁵⁵ № 105. Лист до Івана та Петра Олексійовичів (2 жовтня 1694 р.) // Там само. — С. 456.
- ¹⁵⁶ Свята Євангелія від Івана // Біблія або Книги святого письма Старого й Нового Заповіту з мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. — М., 1989. — С. 113.
- ¹⁵⁷ *Воробей Р.* Чудодійні ікони Божої матері з Рудні (Редьківки) та Мохнати́на // Сіверянський літопис. — 1995. — № 5. — С. 34.

- ¹⁵⁸ Диариуш грешнаго иеромонаха Димитрия, постриженца Кирилловского Киевского мона-стыря // Сочинения святого Димитрия, митрополита Ростовского. — М. : Синодальная ти-пография, 1839. — Т. I. — С. 487.
- ¹⁵⁹ *Величко С. В.* Літопис / Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука. — К. : Дніпро, 1991. — Т. 2. — С. 380.
- ¹⁶⁰ Там само. — С. 381.
- ¹⁶¹ Там само.
- ¹⁶² *Міляєва Л.* Чудотворні ікони Богородиці в Києві XVII століття та образ. Любецької Богоматері пензля Івана Щирського // Записки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові / Л. Міля-єва. — Львів, 1994. — Т. ССХVII. Праці Секції мистецтвознавства. — С. 126.
- ¹⁶³ Там само. — С. 125.
- ¹⁶⁴ *Люта Т.* Могилянський «Theatrum Gloriae» Івана Мазепи // Пам'ятки України: історія та культу-ра. — 2013. — № 1. — С. 33.
- ¹⁶⁵ Там само.
- ¹⁶⁶ Кириличні стародруки 15–17 ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського. Каталог / уклад. Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов, за участю Т. М. Росовецької. — К., 2008. — С. 24.
- ¹⁶⁷ Апостол. — К. : Друкарня Печерської лаври, 1695. — Арк. 295 зв. // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Відділ стародруків та рідкісних видань. — Кир. 945.
- ¹⁶⁸ *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1. — Львів : вид-во при Львівському держ. ун-ті, 1981. — С. 108.
- ¹⁶⁹ Там само.
- ¹⁷⁰ Православная энциклопедия. — М. : Церковно-науч. центр рус. Православной Церкви «Пра-вославная энциклопедия», 2001. — Т. III. — С. 95.
- ¹⁷¹ *Павленко С.* Зображення гетьмана І. Мазепи на дзвоні «Голуб» // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. — К. : Глухів, 2009. — Вип. 2. — С. 82.
- ¹⁷² *Пилипенко Б.* Видатна пам'ятка вкраїнського людвісарства (Мазепин дзвін) // ІР НБУВ.— Ф. Х. — Спр. 17954. — Арк. 23. (Опубліковано: Пам'ятки України: історія та культура.— 2008. — № 3. — С. 108–119).
- ¹⁷³ *Баран-Бутович С.* Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гар-мати та дзвони). — Чернігів : Чернігівський держ. краєвий музей, 1930. — С. 13.
- ¹⁷⁴ Там само. — С. 13.
- ¹⁷⁵ *Мальченко О.* Художнє лиття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепи. — К., 2007.— С. 130.
- ¹⁷⁶ Там само. — С. 131.
- ¹⁷⁷ Там само. — С. 134.
- ¹⁷⁸ *Оглоблин О.* Мазепин дзвін // Оглоблин О. Гетьмана Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Париж ; Торонто, 2001. — С. 339.
- ¹⁷⁹ *Свербигуз В.* Мазепин дзвін // День. — 2001. — № 142. — 10 серпня.
- ¹⁸⁰ *Кіяшко Л.* Батуринські церкви доби Івана Мазепи // Сіверянський літопис. — 2002. — № 1. — С. 23.
- ¹⁸¹ Мазепина книга / Упорядкування та вступна стаття Ігоря Ситого. — Чернігів, 2005. — С. 81.
- ¹⁸² *Пуцко В.* Церковні старожитності Чернігівщини та Сумщини (до постановки проблеми) // Сіверянський літопис. — 1995. — № 3. — С. 54.
- ¹⁸³ *Мальченко О.* Museum artilleriae Ucrainicae. Музей української артилерії XV–XVIII століть. Час-тина І. Українські гармати в зарубіжних музейних колекціях. — К., 2011. — С. 62–65.
- ¹⁸⁴ *Коваленко О.* Неопублікована розвідка Бориса Пилипенка // Пам'ятки України: історія та куль-тура. — 2008. — № 3. — С. 106–107.
- ¹⁸⁵ *Качан Р.* Доля церковних дзвонів Чернігівщини (кінець 20-х — початок 30-х років XX ст.) // Чернігів стародавній. — 2006. — Грудень. — С. 2.
- ¹⁸⁶ Там само; *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр.. — К. : Б.в., 1995. — Ч.2. — С. 129.
- ¹⁸⁷ *Оглоблин О.* Мазепин дзвін //Оглоблин О. Гетьмана Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Париж ; Торонто, 2001. — С. 340.
- ¹⁸⁸ *Невлер М.* Потерянный колокол Мазепы семьдесят лет звонил в Оренбурге // Оказия. — 2015. — № 8. — С. 80; *Невлер М.* Потерянный колокол Мазепы // Ведомости Оренбургской митрополии. — 2015. — № 9. — С. 42.
- ¹⁸⁹ *Блакитний М.* Дзвін «Голуб» та перебування експонатів Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського у евакуації в м. Оренбург // Сіверянський літопис. — 2016. — № 3. — С. 53.

- ¹⁹⁰ *Федорова А.* В эвакуации — реликвии страны // Гостинный двор. — 2010. — № 31. — С. 127.
- ¹⁹¹ Акт (3 ноября 1942 г.) // Державний архів Оренбурзької області. — Ф.Р-2554, оп. 1, спр. 496, арк. 22; *Блакитний М.* Дзвін «Голуб» та перебування експонатів Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського у евакуації в м. Оренбург. — С. 56.
- ¹⁹² *Федорова А.* В эвакуации — реликвии страны. — С. 127.
- ¹⁹³ *Блакитний М.* Дзвін «Голуб» та перебування експонатів Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського у евакуації в м. Оренбург. — С. 55.
- ¹⁹⁴ Там само.
- ¹⁹⁵ Описание изданий напечатанных кирилицей (1689 — январь 1725 г.) / Составители Т. А. Быкова и М. М. Гуревич. — М. ; Л. : Издательство Академии наук СССР, 1958. — С. 76.
- ¹⁹⁶ *Райгородский Л. Д.* Триумфальная книжная гравюра начала петровских преобразований // Вестник СПб ГУ. — Сер. 15. — 2012. — Вып. 1. — С. 101.
- ¹⁹⁷ Описание изданий напечатанных кирилицей (1689 — январь 1725 г.). — С. 76.
- ¹⁹⁸ Патерик или Отечник Печерскій, содержащ житія святых преподобных и богоносных отц наших, просіявших в Пещерах. — К. : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1702 (Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, колекція кириличного друку, Кир. 216п (прим. № 12725ст.)
- ¹⁹⁹ *Степовик Д. В.* Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко. — К. : Наук. думка, 1986. — С. 174.
- ²⁰⁰ Выписка о приезде и отъесте бывшего гетмана Ивана Мазепы // ІР НБУ. — Ф. VIII. — Од.зб. 223/96. — Арк. 577.
- ²⁰¹ Там само. — Арк. 557, 589.
- ²⁰² Описание изданий напечатанных кирилицей (1689 — январь 1725 г.) / Составители Т. А. Быкова и М. М. Гуревич. — М. ; Л. : Издательство Академии наук СССР, 1958. — С. 82.
- ²⁰³ *Степовик Д. В.* Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко. — С. 174.
- ²⁰⁴ *Райгородский Л. Д.* Триумфальная книжная гравюра начала петровских преобразований // Вестник СПб ГУ. — Сер. 15. — 2012. — Вып. 1. — С. 103.
- ²⁰⁵ Русская старопечатная литература (XVI — перая четверть XVIII в.). Панегирическая литература петровского времени. Издание подготовил В. П. Гребенюк . — М. : Наука, 1979. — С. 48.
- ²⁰⁶ *Ровинский Д. А.* Подробный словарь русских гравированных портретов : Изд. с 700 фототип. портр. : [В 4-х т.] / Сост. Д. А. Ровинский. — СПб. : Тип. Имп. Акад. наук, 1886–1889. — Т. 3. — С. 1657.
- ²⁰⁷ *В'юник А.* Українська графіка XI — початку XX ст. Альбом. — К. : Мистецтво, 1994. — С. 105.
- ²⁰⁸ *Фоменко В. М.* Видання «Києво-Печерського патерика» 1661 і 1702 років та їх ілюстра-тори. — К. : Інститут філософії Академії наук УРСР, 1990. — С. 20.
- ²⁰⁹ *Фоменко В. М.* Видання «Києво-Печерського патерика» 1661 і 1702 років та їх ілюстра-тори. — С. 18.
- ²¹⁰ *Цинковська І., Юхимець Г.* Житійні сюжети в ілюстраціях Леонтія Тарасевича до Києво-Печерського патерика // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вер-надського. — 2010. — Вип. 28. — С. 550.
- ²¹¹ Патерик или Отечник Печерскій, содержащ житія святых преподобных и богоносных отц наших, просіявших в Пещерах. — К. : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1702 (Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, колекція кириличного друку, Кир. 216п (прим. № 12725ст.). — С. 287.
- ²¹² Киево-Печерский Патерик, или сказания о житии и подвигах Святых Угодников Киво-Печер-ской лавры. — К. : Лыбидь, 1991. — С. 66.
- ²¹³ *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. — Варшава, 1938. — Т. 1. — С. 130–131.
- ²¹⁴ *Січинський В.* Памятки української архітектури. — Філадельфія : Америка, 1952. — С. 39.
- ²¹⁵ Там само.
- ²¹⁶ *Васильєв М.* Взаємовідносини Івана Мазепи з Києво-Печерською лаврою // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2001. — Випуск 10. — С. 140.
- ²¹⁷ Там само.
- ²¹⁸ *Адруг А.* Архітектор Йоганн-Баптист Зауер і Україна // Київська старовина. — 2000. — № 1.— С. 89.
- ²¹⁹ Там само.
- ²²⁰ *Віроцький В. Д.* Храми Чернігова. — К. : Техніка, 1998. — С. 157.
- ²²¹ Універсал І. Мазепи про закріплення за Чернігівською архієпископією млинів (8 травня 1688 р.) // Сіверянський літопис. — 2003. — № 1. — С. 58.

- ²²² Там само.
- ²²³ *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. — Варшава, 1938. — Т. 1. — С. 130–131.
- ²²⁴ *Адруг А.* Первісні розписи Троїцького собору в Чернігові: нові атрибуції [зображення Мазепи та його дружини] // Київська старовина. — 2001. — № 2. — С. 153.
- ²²⁵ *Адруг А., Арендар Г.* Видатна пам'ятка золотарства [срібна карбована шата чернігівської ікони Іллінської Богоматері, виготовлена на замовлення І. Мазепи] // Сіверянський літопис. — 1999. — № 6. — С. 48.
- ²²⁶ *Величко С.* Літопис. — К. : Дніпро, 1991. — Т. 2. — С. 505–506.
- ²²⁷ *Адруг А., Арендар Г.* Видатна пам'ятка золотарства. — С. 49.
- ²²⁸ *Адруг А.* Нові дані про атрибуцію первісних розписів XVII ст. Троїцького собору в Чернігові // Сіверянський літопис. — 2006. — № 4. — С. 10–15.
- ²²⁹ *Степовик Д.* Українська гравюра бароко. — К. : Кліо, 2013. — С. 207, 219.
- ²³⁰ *Нікітенко Н.* Бароко Софії Київської. — К. : Либідь, 2016. — С. 135.
- ²³¹ *Нікітенко Н. М.* «Град Софії» у Київських стінописах доби Івана Мазепи: Софія Київська — Успенський собор // Могилянські читання. — К. : Національний Києво-Печерський заповідник, 2001. — С. 211.
- ²³² Там само. — С. 214–215.
- ²³³ Універсал І. Мазепи Київському Софійському монастиреві на село Комарівку (16 червня 1695 р.) // ЦДІАК України. — Ф. 129. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 1–2; Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. — Київ ; Львів: НТШ, 2002. — С. 284.
- ²³⁴ *Болховітінов Є.* Вибрані праці з історії Києва. — К. : Либідь, ІСА, 1995. — С. 184.
- ²³⁵ Універсал І. Мазепи Київському Софійському монастиреві з дозволом влаштувати перевіз через річку Десну біля села Ковчин (17 травня 1696 р.) // ЦДІАК України. — Ф. 129. — Оп. 1. — Спр. 3; Універсали Івана Мазепи. — С. 294–295.
- ²³⁶ Наказ І. Мазепи вовчківському старості не перешкоджати Київському Софійському монастиреві ловити рибу в озері Расин (6 серпня 1703 р.) // ЦДІАК України. — Ф. 129. —Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 1; Універсали Івана Мазепи.— С. 410.
- ²³⁷ *Болховітінов Є.* Вибрані праці з історії Києва. — С. 184–185.
- ²³⁸ *Нікітенко Н. М.* Софія Київська за доби Івана Мазепи // Могилянські читання. Збірник наукових праць. — К. : Поліграфіка, 2000. — С. 113.
- ²³⁹ Там само. — С. 115.
- ²⁴⁰ *Нікітенко Н. М.* Собор святої Софії в Києві. — К. : Техніка, 2000. — С. 5.
- ²⁴¹ *Кресальний М. Й.* Софійський заповідник у Києві: Архітектурно-історичний нарис. — К., 1960. — С. 33–34.
- ²⁴² *Петров Н. И.* Киев, его святыни и памятники. — СПб. : тип. мин. путей сообщения, 1896. — С. 123.
- ²⁴³ Там само.
- ²⁴⁴ *Нікітенко Н. М.* Софія Київська за доби Івана Мазепи. — С. 114.
- ²⁴⁵ Там само. — С. 115.
- ²⁴⁶ *Нікітенко Н. М.* Собор святої Софії в Києві. — К. : Техніка, 2000. — С. 154.
- ²⁴⁷ *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. — Варшава, 1938. — Т.1. — С. 130–131.
- ²⁴⁸ *Нікітенко Н.* Бароко Софії Київської. — К. : Либідь, 2016. — С. 89.
- ²⁴⁹ Там само. — С. 135.
- ²⁵⁰ *Уманцев Ф. С.* Мистецтво давньої України. — К. : Либідь, 2002. — С. 188.
- ²⁵¹ *Ковалевська О. О.* До питання ідентифікації світських постатей композиції «Перший Вселенський собор» стінопису Софії Київської // Український історичний журнал. — 2012. — № 1. — С. 208.
- ²⁵² Хождение в Святую землю московского священника Иоанна Лукьянова (1701–1703). — М. : Наука, 2008. — С. 18; Путешествие в святую землю московского священника Иоанна Лукьянова (1710–1711). — Москва: типография Лазаревского института восточных языков, 1862. — С. 12; Записки священника Иоанна Лукьянова (1701) // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К. : типография Е. Федорова, 1874. — С. 119–120.
- ²⁵³ *Л-ва П.* Возобновление Киево-софийского собора в конце XVII в. и судьба киевских церквей св. Василия и Екатерины // Киевская старина. — 1884. — Т. X. — Октябрь. — 236.
- ²⁵⁴ *Ковалевська О. О.* До питання ідентифікації світських постатей композиції «Перший Вселенський собор» стінопису Софії Київської. — С. 204.

- ²⁵⁵ Неизвестный художник. Портрет князя Дмитрия Михайловича Голицына. Конец XVIII века. Музей-заповедник «Дмитровский Кремль» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nasledie-rus.ru/podshivka/pics/9203-pictures.php?picture=920301.
- ²⁵⁶ *Щербина В. И.* Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 г. // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. — К., 1892. — Кн. VI. — Отд. II. — С. 144.
- ²⁵⁷ Там само.
- ²⁵⁸ *Мацьків Т.* Ще до гравюри Мазепи в ляйпцизькому журналі «Die Europäische Fama…» 1706 року // ЗНТШ. — Львів, 2002. — Т. ССXLIII. — С. 526.
- ²⁵⁹ *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа в освітленню німецької літератури його часу // Записки чина св. Василя Великого. — 1932. — Т. IV. — Вип. 1–2. — С. 302.
- ²⁶⁰ *Мацьків Т.* Гравюра Мазепи з 1706 р. // Мацьків Т. Англійський текст зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті. — Нью-Йорк ; Львів ; Київ ; Мюнхен : видавництво М. П. Коць, 1993. — С. 65–66.
- ²⁶¹ *Мацьків Т.* Ще до гравюри Мазепи в ляйпцизькому журналі «Die Europäische Fama…» 1706 року. — С. 526.
- ²⁶² *Корзун С. Г.* Генрих Гюйссен и борьба протестантов и католиков за влияние на русскую православную церковь в эпоху раннего Просвещения // Славянский альманах 2011. — М. : Индрик, 2012. — С. 54.
- ²⁶³ *Шмурло Е.* Гюйссен // Энциклопедический словарь. Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — СПб. : типография И. А. Ефрона, 1893. — Т. IXа. — С. 965.
- ²⁶⁴ *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа в освітленню німецької літератури його часу. — С. 305.
- ²⁶⁵ Там само. — С. 302.
- ²⁶⁶ *Станіславський В.* До питання про зовнішність Івана Мазепи // Сіверянський літопис. — 2006. — № 3. — С. 22.
- ²⁶⁷ Там само.
- ²⁶⁸ Выписка о приезде и отъесте бывшего гетмана Ивана Мазепы // IP НБУ. — Ф. VIII. — Од. зб. 223/96. — Арк. 572.
- ²⁶⁹ Там само. — Арк. 577.
- ²⁷⁰ Там само. — Арк. 557, 589.
- ²⁷¹ Martin Bernigerot [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://de.wikipedia.org/wiki/Martin_Bernigeroth
- ²⁷² *Bruno Sauer.* Bernigeroth Martin [Електронний ресурс]. — Режим доступу: Neue Deutsche Biographie (NDB). Band 2. — Berlin: Duncker & Humblot, 1955. — S. 126.
- ²⁷³ *Мацьків Т.* Ще до гравюри Мазепи в ляйпцизькому журналі «Die Europäische Fama…» 1706 року. — С. 526.
- ²⁷⁴ *Белікова Г., Членова Л.* Український портрет XVI–XVIII століть. Каталог-альбом. — К. : Артанія Нова, 2004. — С. 454.
- ²⁷⁵ *Дмитрієнко М., Суховарова-Жорнова О.* Портрети гетьмана Івана Мазепи: ідентифікація образу та іконографічний аналіз зображень // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Число 14. — К. : Інститут історії України НАНУ, 2007. — С. 267.
- ²⁷⁶ *Луняк Є.* Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. — К. ; Ніжин : Вид-ць ПП Лисенко М. М., 2012. — С. 178.
- ²⁷⁷ *Limiers H.-Ph. de.* Histoire de Suede sous le regne de Charles XII. Où l'on voit aussi les Réarrivées en differens tems dans ce Royaume; toute la guerre du Nord, et l'Avénement de la Reine & du Roi Régnant à la Couronne, jusqu'à present. — Par M. De Limiers docteur en droit. – Amsterdam: Chez les Jansons à Waesberge, 1721. — Т. 5. Contenant la Bataille de Pultowa, & ses suites, avec séjour du Roi à Bender, jusqu'à son retour à Stralsund.— P. 271.
- ²⁷⁸ Там само.
- ²⁷⁹ *Фоменко В. М.* Іван-Іларіон Мигула-Плаксич та українська панегірична гравюра // Українське барокко та європейський контекст. — К. : Наук. думка, 1991. — С. 123.
- ²⁸⁰ *Цинковська І. І., Юхимець Г. М.* Панегіричні композиції Івана Мигури (за матеріалами колекції мідних гравірувальних дощок XVII–XIX ст. Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. — К., Вип. 10. — 2005. — С. 186.
- ²⁸¹ Там само. — С. 185.
- ²⁸² Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. — Київ ; Львів: НТШ, 2002. — С. 634–635.
- ²⁸³ *Л-ва П.* Возобновление Киево-софийского собора в конце XVII в. и судьба киевских церквей св. Василия и Екатерины // Киевская старина. — 1884. — Т. X. — Октябрь. — С. 236.

- ²⁸⁴ *Павленко С.* Іван Мазепа. — К. : Альтернативи, 2003. — С. 277–278; Гистория Свейской войны (Поденная записка Петра Великого) / Составитель Т. С. Майкова. — М. : Круг, 2004. — Выпуск 1. — С. 26–265.
- ²⁸⁵ *Люта Т. Ю.* Софійський собор у могилянському контексті Мазепинської доби // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. — 2012. — Т. 130. — С. 18.
- ²⁸⁶ Таїнство хрещення [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://matiyko.io.ua/s190604/ta-enstvo_hreshchennya; *Орабей К.* Почему крестят детей на 40 день? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kreshchenie.ru/articles/pochemu-detey-krestyat-na-40-den/>
- ²⁸⁷ Книги Старого Заповіту // Біблія або Книги святого письма Старого й Нового Заповіту з мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. — М., 1989. — С. 114.
- ²⁸⁸ Евангеліє учительное, албо казаня на каждую неделю и свята урочистыи. — Єв'є : Друкарня Вільнюського братства, 1616. — С. 1014 (Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, колекція кириличного друку, Попов № 25 (прим. № 1970.3501-25); Евангеліє учительное, албо казаня на каждую неділю и свята урочистыі. — Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1637. — С. 1011 (Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, колекція кириличного друку, Кир.25 (прим. № 3575ст.); Евангелие учительное. — Москва : Печатный двор, 1633 (Музей книги Российской государственной библиотеки. Фонд III Кир. 2°); Евангелие учительное. — Москва : Печатный двор, 1662. — Лист 506 (оборот) (Музей книги РГБ. — Фонд III. — Кир. 2°); Евангелие учительное. — Москва : Печатный двор 1681. — Лист 506 (оборот) (Музей книги РГБ. — Фонд III. — Кир. 2°).
- ²⁸⁹ *Лосева О. В.* Русские месяцесловы XI–XIV веков. — М. : Памятники исторической мысли, 2001. — С. 418.
- ²⁹⁰ *Спасский И. А.* (Архимандрит Сергей). Полный месяцеслов Востока. — М. : Типография современных известий, 1876. — Т. II. — С. 230.
- ²⁹¹ Там само. — С. 231.
- ²⁹² Месяцеслов единоверческого храма Архангела Михаила села Михайловская Слобода Московской епархии Русской православной церкви Московского патриархата. — М., 2009. — С. 37.
- ²⁹³ *Січинський В.* Гравюри Мазепи // Мазепа. Збірник. — Варшава : Український науковий інститут, 1938. — Т. I. — С. 142–143.
- ²⁹⁴ *Люта Т. Ю.* Софійський собор у могилянському контексті Мазепинської доби. — С. 18.
- ²⁹⁵ *Марголіна І., Ульяновський В.* Гетьман Іван Мазепа в історії Києво-Кирилівської обителі // Могилянські читання 2009. Збірник наукових праць. — К., 2010. — С. 75–76.
- ²⁹⁶ *Крайня О. О.* Києво-Печерський жіночий монастир XVI — початку XVIII ст. і доля його пам'яток. — К., 2012. — С. 70.
- ²⁹⁷ *Сінкевич Н.* Ідея Софії, благодаті, чеснот і патронату святих у гравюрі-тезі на честь Івана Мазепи // Пам'ятки України. — 2013. — № 3. — С. 24–27.
- ²⁹⁸ *Сінкевич Н.* Персональні патрони гетьмана Івана Мазепи: кілька рис до індивідуальної побожності особистості // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. II : збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналова (1862–1939) / Від. ред. д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П. С. Сохань; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. — К., 2012. — С. 441–445.
- ²⁹⁹ *Люта Т.* Софія Київська та Іван Мазепа: теза Іларіона Мигури в контексті *Слова про закон і благодать* // RUTHENICA Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. Том XI. — К. : Ін-т історії України НАН України ; Laurus, 2012. — С. 97–98.
- ³⁰⁰ *Січинський В.* Гравюри Мазепи. — С. 142.
- ³⁰¹ *Люта Т. Ю.* Софійський собор у могилянському контексті Мазепинської доби.— С. 19.
- ³⁰² *Нікітенко Н., Сінкевич Н.* Спроба викреслити з історії Могилянське відродження Софії Київської у контексті «здобутків» Тетяни Лютої [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1134-nadiia-nikitenko-natalia-sinkevych-sproba-vykreslyty-z-istorii-mohylianske-vidrodzhennia-sofii-kyivskoi-u-konteksti-zdobutkiv-tetiany-liutoi>
- ³⁰³ *Сінкевич Н.* Персональні патрони гетьмана Івана Мазепи: кілька рис до індивідуальної побожності особистості. — С. 441.
- ³⁰⁴ Русские народные картинки. Собрал и описал Д. Ровинский. — СПб. : типография Императорской академи наук, 1881. — Книга III. — С. 697.
- ³⁰⁵ *Цинковська І. І., Юхимець Г. М.* Панегіричні композиції Івана Мигури (за матеріалами колекції мідних гравірувальних дощок XVII–XIX ст. Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). — С. 191–196.
- ³⁰⁶ *Шевчук В.* Просвічений володар. — К. : Либідь, 2006. — С. 45.

- ³⁰⁷ *Kolaczkowski J.* Słownik rytowników polskich. — Lwyw, 1874. — S. 72–74.
- ³⁰⁸ *Попов П.* Матеріали до словника українських граверів. — К. : Окрліт, 1926. — С. 26.
- ³⁰⁹ *Белікова Г., Членова Л.* Український портрет XVI–XVIII століть. Каталог-альбом. — К. : Артанія Нова, 2004. — С. 310.
- ³¹⁰ Там само.
- ³¹¹ *Січинський В.* Іван Мазепа — людина і меценат. — Філадельфія, 1951. — С. 50.
- ³¹² *Делюга В.* Іконографія Івана Мазепи в творчості Києво-Печерських граверів на зламі XVII–XVIII ст. (на матеріалах польських збірок) // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції. — К. : Поліграфіка, 2000. — С. 75.
- ³¹³ *Адамович О. В.* Даниїл Галяховський — видатний київський гравер доби гетьмана Івана Мазепи // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції. — К. : Полі-графіка, 2000. — С. 9.
- ³¹⁴ *Шевчук В.* Просвічений володар. — С. 46.
- ³¹⁵ Русские народные картинки. Собрал и описал Д. Ровинский. — СПб.: типография Императорской академи наук, 1881. — Книга III. — С. 696.
- ³¹⁶ Переклад автора.
- ³¹⁷ Переклад автора.
- ³¹⁸ Переклад автора.
- ³¹⁹ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К. : Вид. дім КМ Академія, 2004. — С. 218–220.
- ³²⁰ *Белікова Г., Членова Л.* Український портрет XVI–XVIII століть. — С. 310.
- ³²¹ *Попов П.* Матеріали до словника українських граверів. — К. : Окрліт, 1926. — С. 26.
- ³²² *Ровинский Д. А.* Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. — СПб. : Типография императорской академии наук, 1895. — Т. I. — С. 216.
- ³²³ *Попов П.* Матеріали до словника українських граверів : додаток 1. — К. : Окрліт, 1927 . — С. 12.
- ³²⁴ Молитвослов. — Чернігів, 1692. — 531 с. // Чернігівський обласний історичний музей ім. В.Тарновського. — Інв. № АЛ-484.
- ³²⁵ Полуустав. — Чернігів, 1703. — 518 с. // Чернігівський обласний історичний музей ім. В.Тарновського. — Інв. № АЛ-1788.
- ³²⁶ Дедикація Лаврентія Крщоновича «Кіот срібнокований»(підготовка до друку, коментар та переклад із польської та латинської мов о. Юрія Мицка та Ольги Циганок) // Сіверянський літопис. — 2017. — № 3. — С. 114.
- ³²⁷ *Ситий Ігор.* Дедикація ясновельможному Іоанну Мазепі — шедевр чернігівського друкарства / Ігор Ситий // Україна між Польщею та Росією. — Ніжин, 2016. — С. 115–126 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/History/UkrPolRos/Sytyj.html>.
- ³²⁸ Дедикація Лаврентія Крщоновича «Кіот срібнокований». — С. 114.
- ³²⁹ *Лебедев А. П.* Вселенские соборы VI, VII, VIII веков. — М. : Печатня А. Н. Снегиревой, 1897. — С. 173.
- ³³⁰ *Чумичева О. В.* Большой Московский собор 1666–1677 гг. // Православная энциклопедия. — М. : Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2002. — Т. V. — С. 679–684; Часть XV. Большой Московский Собор и образ Бога Отца // Успенский Л. А. Богословие иконы православной церкви. — Коломна : Изд. братства во имя святого благоверного князя Александра Невского, 1997. — 656 с.
- ³³¹ *Жолтовський П. М.* Український живопис XVII–XVIII ст. — К. : Наук. думка, 1978. — С. 89.
- ³³² Там само.
- ³³³ Величко С. Літопис.— К. : Дніпро, 1991. — Т. 2. — С. 480–481.
- ³³⁴ *Фоменко В. М.* Видання «Києво-Печерського патерика» 1661 і 1702 років та їх ілюстратори. — К. : Інститут філософії Академії наук УРСР, 1990. — С. 12.
- ³³⁵ *Нікітенко Н.* Бароко Софії Київської. — К. : Либідь, 2016. — С. 162.
- ³³⁶ Там само. — С. 160.
- ³³⁷ *Жолтовський П. М.* Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні. Альбом-каталог. — К. : Наук. думка, 1982. — С. 41.
- ³³⁸ № 200 (24 января 1726 г.)// Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего правительствующего синода. — СПб., 1897. — Т. V (1725 г.). — С. 351.
- ³³⁹ Там само.
- ³⁴⁰ Там само. — С. 350.
- ³⁴¹ Там само. — С. 351.
- ³⁴² *Жолтовський П. М.* Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні. Альбом-каталог.— С. 41.

- ³⁴³ *Рижова О.* Особенности изображения Иисуса Христа в иконописи Киево-Печерской лавры конца XVII — начала XIX века // WSCHODNIO EUROPEJSKIE CZASOPISMO NAUKOWE. — 2016. — Т.11. — № 1. — С. 28–36.
- ³⁴⁴ *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2004. — С. 59
- ³⁴⁵ Марко. Успіння Богоматері (книга «Канони», К., 1676) // Логвин Г. Н. З глибин. Гравюри украї́нських стародруків XVI–XVIII ст. — К. : Дніпро, 1990 — № 286; Марко. Фронтиспіс (Книга «Пречестние акафісти», К., 1709) // Логвин Г. Н. З глибин. — № 287; Федір. Успіння // Євангеліє. — К., 1697; Успіння // Апостол. — Львів, 1696.
- ³⁴⁶ Успіння // Октоих. — Львів, 1700; Успіння //Евангелие учителное. — Унів, 1696.
- ³⁴⁷ *Попов П.* Матеріали до словника українських граверів. Додаток І. — К. : Український науковий інститут книгознавства, 1927. — С. 32.
- ³⁴⁸ *Попов П.* Матеріали до словника українських граверів. — К. : Український науковий інститут книгознавства, 1926. — С. 121–122.
- ³⁴⁹ *Ровинский Д.* Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. — СПб. : Типография императорской академии наук, 1895. — Т. I. — С. 235.
- ³⁵⁰ *Титов Ф.* Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк (1606–1616–1916 гг.). — К. : Типография Киево-Печерской Успенской Лавры, 1916. — Т. I. — С. 476.
- ³⁵¹ *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2004. — С. 90.
- ³⁵² Там само. — С. 89–90.
- ³⁵³ Там само. — С. 86–87.
- ³⁵⁴ Там само. — С. 85.
- ³⁵⁵ 1707, вересня 2 (серпня 22). — Київ. — Лист гетьмана Івана Мазепи до місцеблюстителя патріаршого престолу РПЦ, рязанського митрополита, вихованця Києво-Могилянської Академії Стефана Яворського з повідомленням про смерть київського митрополита Варлаама Ясинського/ публікація Ю. Мицика, О. Циганок // Сіверянський літопис. — 2016. — № 6. — С. 130–131.
- ³⁵⁶ *Суховарова-Жорнова О.* Історичні постаті в українському іконописі та церковних портретах XVII–XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : зб. наук. пр. — К. — 2005. — Вип. 12. — С. 257–258.
- ³⁵⁷ *Степовик Д.* Історія української ікони Х–ХХ століть. — Вид. 2-ге. — К. : Либідь, 2004. — С. 68.
- ³⁵⁸ Там само. — С. 70.
- ³⁵⁹ Там само. — С. 72.
- ³⁶⁰ Так само. — С. 73
- ³⁶¹ *Тарасов О. Ю.* Икона и благочестие. Очерки иконного дела в императорской России. — М. : Прогресс-культура ; Традиция, 1995. — С. 360–386 (раздел «Икона-портрет»).
- ³⁶² *Преображенский А. С.* Ктиторские портреты средневековой Руси XI — начало XVI века. — М. : Северный паломник, 2010. — С. 421–440.
- ³⁶³ Там само. — С. 435.
- ³⁶⁴ Там само.
- ³⁶⁵ *Смирнова Э.* Икона древней Руси. XI–XVII вв. // История иконописи. Истоки. Традиции. Современность. VI–XX века. — Б.м., «АРТ-БМБ», 2014. — С. 162–163.
- ³⁶⁶ *Ровинский Д. А.* Обзорение иконописания в Росиии до конца XVII века. — СПб. : Издание А. Суворина, 1903. — С. 53.
- ³⁶⁷ *Пуцко В.* Соловецкие иконы преподобных Антония и Феодосия // Соловецкое море. — 2011. — № 10. — С. 54.
- ³⁶⁸ *Плохій С.* Переяславська Покрова // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2006–2007. — Вип. 15. — С. 385.
- ³⁶⁹ *Погосян Е., Сморжевских-Смирнова М.* «Яко аз на раны готов»: Петр І на іконе таллинского Никольского храма // Труды по русской и славянской филологии. Литературоведение. Новая серия. Т. VII. — Тарту, 2009. С. 12–37; *Погосян Е., Сморжевских-Смирнова М.* Царь Петр Алексеевич и Государыня Екатерина Алексеевна на иконе Таллинского Никольского храма // Русские в Прибалтике: Сб. статей. — М., 2010.
- ³⁷⁰ *Самойлова Т. Е.* Новооткрытый портрет Василия III и идеи святости государя и государева рода // III Научные чтения памяти И. П. Болотцевой. Сборник статей. — Рыбинск : Рыбинское подворье, 1999. — С. 5–18.
- ³⁷¹ *Татарченко С. Н.* Роспись церквей монастыря Кинцвиси в контексте грузинского и византийского искусства. Диссертация на сосискание ученой степени кандидата искусствоведения. — М., 2016. — С. 82.

- ³⁷² *Жаборюк А. А.* Український живопис доби середньовіччя. — Київ ; Одеса: Вища школа, 1978. — С. 119–123.
- ³⁷³ *Рудак О. М.* Зображення історичних осіб у сучасному монументальному церковному малярстві України. Церква архистратига Михаїла в селі Верин на Львівщині // Наукові записки. Серія: Мистецтвознавство. — 2014. — № 3. — С. 275.
- ³⁷⁴ *Гава О.* Епоха Івана Мазепи в експонатах виставки Одеського історико-краєзнавчого музею // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. — Вип. 4. — О. : Фенікс, 2009. — С. 208.
- ³⁷⁵ *Суровцева І.* Інститути донаторства та ктиторства як форми благодійної діяльності віруючих: мистецькі традиції // Наука. Релігія. Суспільство. — 2014. — № 4. — С. 18–22.
- ³⁷⁶ *Козак Н. Б.* Фрагмент ктиторской композиции на западной стене наоса Кирилловской церкви в Киеве // В созвездии Льва. Сборник статей по древнерусскому искусству в честь Льва Исааковича Лифшица. — М., 2014. — С. 198–209; *Марголина И.* Ктиторская композиция в Кирилловской церкви Киева // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. — 2014. — Вип. 4. — С. 461–477; *Нікітенко Н. М.* Відкриття нових сюжетів у капелі Івана Мазепи в Софії Київській // Могилянські читання 2009. Збірник наукових праць. — К., 2010. — С. 96–97.
- ³⁷⁷ *Оляніна С.* Ктиторська тема в іконографії українських іконостасів XVII–XVIII ст. // Культурологічна думка: щорічник наукових праць. — К., 2010. — № 2. — С. 155–160; *Оляніна С.* Герби фундаторів в програмі іконостасів XVII–XVIII ст.: символічний задум // Культурологічна думка. — 2016. — № 10. — С. 125–134.
- ³⁷⁸ *Членова Л.* Український іконопис XII–XIX ст. з колекції НХМУ. Альбом. — Хм. : Галерея ; К. : Артанія Нова. — 2005. — С. 14–15.
- ³⁷⁹ *Коцур А.* Благодійність і меценатство кошового отамана Запорізької січі Петра Калнишевського // Скарбниця української культури : Збірник наукових праць. — Чернігів, 2007. — Вип. 8. — С. 113.
- ³⁸⁰ *Кузьмин Е.* Украинская живопись XVII века // Грабарь И. История русского искусства. — М. : Издание И. Кнебель, 1910. — Т. VI. — С. 464.
- ³⁸¹ *Рыжова О. О.* Иконопись Киева XVIII века: мастерские и сохранившиеся произведения // Вестник ПСТГУ. — Серия V. Вопросы истории и теории христианского искусства. — 2013. — Вып. 1. — С. 116–117.
- ³⁸² *Рыжова О. О.* Иконостасы Киева XVIII века // Вісник ХДАДМ. — 2012. — № 9. — С. 120.
- ³⁸³ *Рижова О.* Особливості іконографії та стилістики зображень на іконах печерної церкви Прп. Варлаама Печерського (Свято-Успенська Києво-Печерська лавра) // / Мистецтвознавчі записки. — 2014. — Вип. 26. — С. 233–234.
- ³⁸⁴ *Преображенский А. С.* Иоанн Воин. Иконография / А. С. Преображенский // Православная энциклопедия. — М., 2011. — Т. 24. — С. 8–19 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.pravenc.ru/text/471095.html
- ³⁸⁵ *Болховітінов Євгеній, митрополит.* Вибрані праці з історії Києва. — К. : Либідь — ІСА, 1995. — С. 185.
- ³⁸⁶ *Салій К.* Іван Мазепа і Українська Православна Церква // Київська старовина. — 1999. — № 4. — С. 161.
- ³⁸⁷ Там само.
- ³⁸⁸ *Болховітінов Євгеній, митрополит.* Вибрані праці з історії Києва. — С. 186.
- ³⁸⁹ Письмо патриарха Адриана Варлааму Ясинскому (май 1692 г.) // Архив ЮЗР.— К., 1873.— Часть первая.— Т.V. — С. 343.
- ³⁹⁰ *Болховітінов Євгеній, митрополит.* Вибрані праці з історії Києва. — С. 187.
- ³⁹¹ Там само.
- ³⁹² Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів про затвердження й посвячення у Москві новообраного київського митрополита та про підтримку його клопотань (12 липня 1690 р.) // Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упоряд. та авт. передм. В. Станіславський. — К. : Інститут історії України НАНУ, 2002. — Т. 1. — С. 409.
- ³⁹³ Там само. — С. 410.
- ³⁹⁴ Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів про підтримку клопотань київського митрополита Варлаама Ясинського // Листи Івана Мазепи. — С. 443.
- ³⁹⁵ Універсал Івана Мазепи митрополитові київському, галицькому ма містечко Морвськ з присілками (22 липня 1690 р.) // ЦДІАК України. — Ф.57. — Оп. 1.— Спр. 39.–Арк. 1144–1146; Універсали Івана Мазепи / Упорядник І. Бутич. — К. ; Львів : НТШ, 2002. — С. 202.

- ³⁹⁶ Наказ Костянтину Мокієвському про передачу помірного торгового податку у власність київського митрополита (9 січня 1691 р.) // Листи Івана Мазепи. — С. 441–442.
- ³⁹⁷ Універсал Івана Мазепи київському митрополитові Варлааму Ясинському з дозволом збирати купецьке мито на споруджених ним Білгородській і Борщагівській греблях // Універсали Івана Мазепи. — С. 225.
- ³⁹⁸ Там само. — С. 224–225.
- ³⁹⁹ Універсал Івана Мазепи київському митрополитові Варлааму Ясинському на село Койлів // Універсали Івана Мазепи. — С. 236.
- ⁴⁰⁰ Універсал Івана Мазепи Київському Софійському монастиреві на село Комарівку (16 червня 1695) // Універсали Івана Мазепи. — С. 284–285.
- ⁴⁰¹ Універсал Івана Мазепи про відновлення Переяславського єпископства (30 вересня 1700 р.) // Універсали Івана Мазепи. — С. 360–362.
- ⁴⁰² *Степовик Д.* Історія української ікони Х–ХХ століть. — Вид. 2-ге. — К. : Либідь, 2004. — С. 75.
- ⁴⁰³ *Вовк О. В.* Энциклопедия знаков и символов. — М. : Вече, 2006. — С. 130.
- ⁴⁰⁴ *Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б.* Выбор имени у русских князей в Х–ХVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. — М. : Индрик, 2006. — С. 216–218; *Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б.* Именины в пространстве летописного нарратива // Slovnpe. — 2015. — № 1. — С. 226.
- ⁴⁰⁵ *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва : кат. стародруків, виданих на Україні / Яким Запаско, Ярослав Ісаєвич. — Львів : Вид-во при Львів. держ. ун-ті вид. об-ня «Вища шк.», 1981. — Кн. 1. — С. 105.
- ⁴⁰⁶ *Лопушинська Є., Овчаренко О., Трегубова Т., Фурман Р.* Церква Свято-Троїцька над Святою брамою // Звід пам'яток історії та культури України. — К. : Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2011. — Кн.. 1, Ч. 3. — С. 1324.
- ⁴⁰⁷ *Кілессо С. К.* Києво-Печерська лавра. — К. : Техніка, 2003. — С. 72.
- ⁴⁰⁸ *Логвин Г. Н.* Киев. По архитектурным памятникам Киева. Очерк. Изд. 3-е, дополн. — Москва, 1982 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http:// www. alyoshin.ru/ Files/publika/ logvin_kyiv/ logvin_kyiv_18.html#tro_1
- ⁴⁰⁹ *Уманцев Ф. С.* Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. — К. : Мистецтво, 1970. — С. 45
- ⁴¹⁰ Там само. — С. 51
- ⁴¹¹ Там само
- ⁴¹² *Алферова Г., Харламов В.* Киев во второй половине XVII века. — К. : Наук. думка, 1982. — С. 64.
- ⁴¹³ Alcidees Rossijski. — Vilno, 1695.
- ⁴¹⁴ *Орлик П.* Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори. — К. : МАУП, 2006. — С. 507.
- ⁴¹⁵ Там само.
- ⁴¹⁶ *Алферова Г., Харламов В.* Киев во второй половине XVII века. — С. 22.
- ⁴¹⁷ Там само.
- ⁴¹⁸ *Щербина В. И.* Киевские воеводы, губернаторы и генераль-губернаторы отъ 1654 по 1775 г. // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. — К., 1892. — Кн. VI. — Отд. II. — С. 144.
- ⁴¹⁹ *Мазепа І.* Лист до Івана, Петра та Софії Олексійовичів // Листи Івана Мазепи. 1687–1691/ Упор. та автор передм. В. Станіславський. — К. : Інститут історії України НАНУ, 2002. — Т. I. — С. 298.
- ⁴²⁰ *Мазепа І.* Лист до Федора Олексійовича Головіна (9 березня 1700) // Листи Івана Мазепи / Упор. та автор передм.В.Станіславський. — К. : Інститут історії України НАНУ, 2010. — Т. II: 1691–1700. — С. 598.
- ⁴²¹ Копия грамоты о назначении Гулица (публикация В. Щербины) // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. — К., 1892. — Кн. VI. — Отд. II. — С. 146.
- ⁴²² *Павленко С.* Іван Мазепа. — К. : Альтернативи, 2003. — С. 277.
- ⁴²³ *Алферова Г., Харламов В.* Киев во второй половине XVII века. — С. 11.
- ⁴²⁴ Там само. — С. 15.
- ⁴²⁵ Там само. — С. 16.
- ⁴²⁶ Державний реєстр національного культурного надбання / Упорядники М. Кучерук, В. Вечерський, О. Ткаченко // Пам'ятки України: історія та культура. — 1999. — № 2–3. — С. 8.
- ⁴²⁷ *Иконников В. С.* Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк. — К. : Типография университета св. Владимира, 1904. — С. 13.

- ⁴²⁸ Хождение в Святую землю московского священника Иоанна Лукьянова (1701–1703) / Издание подготовили Л. Ольшевская, А. Решетова, С. Травников. — М. : Наука, 2008. — С. 21.
- ⁴²⁹ Резолюции на статьи, присланные малороссийским гетманом Иваном Степановичем Мазепою (1703) // Письма и бумаги императора Петра Великого (1702–1703). — СПб. : Государственная типография, 1889. — Т.2. — С. 196.
- ⁴³⁰ Державний реєстр національного культурного надбання. — С. 8.
- ⁴³¹ *Закревский Н.* Описание Киева. — М. : В типографии В. Грачева, 1868. — Т. 2. — С. 683.
- ⁴³² *Максимович М.* О панегириках Филипа Орлика // Киевлянин. — 1850. — Кн. 3. — С. 136–137.
- ⁴³³ *Щероцкий К. В.* Киев: путеводитель с планом г. Киева и 58 иллюстрациями. — К. : Фото-лито-тип. В. С. Кульженко, 1917. — С. 264.
- ⁴³⁴ Отчет о реставрации настенной живописи в Троицкой надбрамной церкви Киево-Печерского государственного историко-культурного заповедника в г. Киеве (Рукопис) / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. — К., 1991. — Т. I. — Арк. 16; Монумен-тальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Каталог. Автор-упо-рядник А. Кондратюк. — К. : КВІЦ, 2005. — С. 17, 247.
- ⁴³⁵ *Сіткарьова О. В.* Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І. С. Мазепи. — К. : Довіра, 2005. — С. 44.
- ⁴³⁶ Там само. — С. 45; *Толочко П. П.* Таємниці київських підземель. — К., 1968. — С. 19.
- ⁴³⁷ *Чередниченко Є.* Підземні споруди верхньої території Лаври, 11–18 ст. // Звід пам'яток історії та культури України. — К. : Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2011. — Кн. 1, Ч. 3. — С. 1306.
- ⁴³⁸ *Пламеницька Є., Рилкова Л.* Церква св. Миколи Свято-Троїцького лікарняного монастиря, кін. 17–18 ст. // Звід пам'яток історії та культури України. — К. : Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2011. — Кн. 1, ч. 3. — С. 1323.
- ⁴³⁹ *Сіткарьова О. В.* Формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври XVII–XX ст. — К. : Музична Україна, 2006. — Частина II. — С. 91.
- ⁴⁴⁰ *Уманцев Ф. С.* Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. — С. 198
- ⁴⁴¹ *Величко С.* Літопис. — К. : Дніпро, 1991. — Т. 2. — С. 383.
- ⁴⁴² *Сіткарьова О. В.* Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І. С. Мазепи. — С. 75.
- ⁴⁴³ Там само. — С. 78.
- ⁴⁴⁴ Там само
- ⁴⁴⁵ Там само. — С. 82.
- ⁴⁴⁶ *Вечерський В.* Спадщина містобудування України. — К. : НДІТІАМ-Головкивархітектура, 2003. — С. 131.
- ⁴⁴⁷ № 81 Лист до Івана та Петра Олексійовичів (31 серпня 1693 р.) // Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В. В. Станіславський. — К. : Інститут історії України НАНУ, 2010. — Т. 2: 1691–1700. — С. 412.
- ⁴⁴⁸ Там само.
- ⁴⁴⁹ *Орлик П.* Конституція, маніфести та літературна спадщина. — С. 508.
- ⁴⁵⁰ Там само. — С. 507.
- ⁴⁵¹ *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 386.
- ⁴⁵² *Щероцкий К. В.* Киев: путеводитель с планом г. Киева и 58 иллюстрациями. — К. : Фото-лито-тип. В. С. Кульженко, 1917. — С. 264.
- ⁴⁵³ *Орлик П.* Конституція, маніфести та літературна спадщина. — С. 449.
- ⁴⁵⁴ Там само. — С. 457.
- ⁴⁵⁵ Там само. — С. 505.
- ⁴⁵⁶ Там само. — С. 504.
- ⁴⁵⁷ *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 480
- ⁴⁵⁸ *Геленер Н.* Печери Київської лаври. — Харків : Пролетар, 1930. — С. 25; *Захарченко М. М.* Киев теперь и прежде. — К. : Паровое Лито-Типографическое заведение С. В. Кульженко, 1988. — С. 122
- ⁴⁵⁹ Державний реєстр національного культурного надбання. — С. 8
- ⁴⁶⁰ Там само.
- ⁴⁶¹ Там само.
- ⁴⁶² *Павленко С.* Іван Мазепа як будівничий української культури. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2005. — С. 240.
- ⁴⁶³ *Кілессо С. К.* Києво-Печерська лавра. — С. 120.

- ⁴⁶⁴ *Титов Ф.* Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской лавры и г. Киева. — К. : Типография Киево-Печерской лавры, 1910. — С. 66.
- ⁴⁶⁵ *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи //Мазепа. Збірник. — Варшава, 1938. — Т. 1. — С. 130.
- ⁴⁶⁶ *Орлик П.* Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори. — К. : МАУП, 2006. — С. 449.
- ⁴⁶⁷ *Орновський І.* Муза Роксоланська (переклад В. Шевчука) // Сіверянський літопис. — 2007. — № 6. — С. 60–85.
- ⁴⁶⁸ *Армашенко П.* Театр вічної слави (переклад О. Циганок) // Сіверянський літопис. — 2009. — № 6. — С. 89–113.
- ⁴⁶⁹ *Уманцев Ф. С.* Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. — С. 136.
- ⁴⁷⁰ Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Каталог. Автор-упорядник А. Кондратюк. — К., 2005. — С. 33–34.
- ⁴⁷¹ Пророческий ряд иконостаса // Википедия. — Режим доступа https://ru.wikipedia.org/wiki.
- ⁴⁷² Лист І. Мазепи до Олексія Голіцина (16 травня 1689 р.) // Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упорядник та автор передмови В. Станіславський. — К. — Т. 1. — С. 332.
- ⁴⁷³ *Степовик Д.* Києво-Печерська лавра. — К. : ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. — С. 50; *Петров Н.* Киев, его святыни и памятники. — СПб., 1896. — С. 46.
- ⁴⁷⁴ Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) // Пам'ятки України: історія та культура. — 1999. — № 2–3. — С. 9.
- ⁴⁷⁵ *Похилевич Л.* Монастыри и церкви г. Киева. Прежнее и нынешнее состояние. — К., 1865. — С. 90.
- ⁴⁷⁶ *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — 2-ге вид. — К., 2009. — С. 83.
- ⁴⁷⁷ *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — С. 84.
- ⁴⁷⁸ *Модзалевский В. Л.* Малороссийский Родословник. — К. : Типография т-ва Г. Л. Фронцкевича и К., 1908. — Т. I. — С. 338.
- ⁴⁷⁹ *Модзалевский В.* Малороссийский Родословник. — К., 1908. — Т. I. — С. 487.
- ⁴⁸⁰ Там само.
- ⁴⁸¹ *Маліновська К.* Естамп Никодима Зубрицького «Панегірик на честь Михайла Борковського» // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії [Текст] : зб. наук. пр. — К., 2011. — Вип. 11. — С. 150–152.
- ⁴⁸² Там само. — С. 154.
- ⁴⁸³ Панегірик на честь Михайла Васильовича Борковського. Перша половина XVIII ст. // *Белікова Г., Членова Л.* Український портрет XVI–XVIII століть. Каталог-альбом. — К., 2006. — С. 164.
- ⁴⁸⁴ Національний художній музей України. — И-67.
- ⁴⁸⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России. — СПб., 1853. — Т. 5. — С. 244.
- ⁴⁸⁶ Там само. — С. 85.
- ⁴⁸⁷ Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Каталог. Автор-упорядник А. Кондратюк. — К. : КВІЦ, 2005. — С. 35
- ⁴⁸⁸ *Різник І. А.* Вклад Івана Мазепи в духовність України (до питання дослідження Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові) // Могилянські читання. 2009. — К. : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2010. — С. 393–394
- ⁴⁸⁹ *Стороженко Н.* Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий // Кевская старина. — 1888. — Июль. — С. 457.
- ⁴⁹⁰ Лист гетмана Мазепы полковнику Новицкому (19 ноября 1690 г.) // Акты, относящиеся к истории Западной России. — СПб. : Типография Эдуарда Праца, 1853. — Т. 5. — С. 244.
- ⁴⁹¹ ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 16891. — Арк. 1.
- ⁴⁹² *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 475.
- ⁴⁹³ ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 16891. — Арк. 1.
- ⁴⁹⁴ *Кондратюк А.* Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Семантика. Стилїстика. — К. : Лаврський алманах, 2004. — С. 34.
- ⁴⁹⁵ Там само.
- ⁴⁹⁶ *Уманцев Ф. С.* Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. — С. 111.
- ⁴⁹⁷ Там само. — С. 108.
- ⁴⁹⁸ Там само. — С. 111.
- ⁴⁹⁹ *Васильєв О.* Догматичні особливості стінопису Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври // Несторовські студії: 1020 років Хрещення Русі : нові дослідження. — К. : НКПІКЗ, 2009. — С. 141.

- ⁵⁰⁰ Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. — С. 38.
- ⁵⁰¹ Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври.— С. 38; *Кондратюк А.* Портрети козацької старшини та її сучасників у розписах Троїцької церкви Києво-Печерської лаври // Батуринські читання. 2007: Збірник наукових праць. — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. — С. 163; *Уманцев Ф. С.* Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. — К. : Мистецтво, 1970. — С. 136.
- ⁵⁰² Біблія, або Книги святого письма Старого й Нового Заповіту з мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. — М., 1989. — С. 5.
- ⁵⁰³ *Жаборюк А. А.* Український живопис доби середньовіччя. — Київ ; Одеса : Вища школа, 1978. — С. 87.
- ⁵⁰⁴ Там само.
- ⁵⁰⁵ *Петренко М. З.* Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. — К. : Мистецтво, 1979. — С. 89.
- ⁵⁰⁶ Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. — С. 17.
- ⁵⁰⁷ Там само.
- ⁵⁰⁸ *Титов Ф.* Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской лавры и г. Киева. — К. : Типография Киево-Печерской лавры, 1910. — С. 20.
- ⁵⁰⁹ *Павленко С.* Портрет І. Мазепи та його наближених у Києво-Печерській лаврі // Сіверянський літопис. — 2008. — № 1. — С. 94–102.
- ⁵¹⁰ *Уманцев Ф. С.* Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. — К. : Мистецтво, 1970. — С. 46.
- ⁵¹¹ Там само. — С. 116.
- ⁵¹² Там само. — С. 119.
- ⁵¹³ *Жаборюк А. А.* Український живопис доби середньовіччя. — Київ ; Одеса : Вища школа, 1978. — С. 86.
- ⁵¹⁴ *Кондратюк А.* Портрети козацької старшини та її сучасників у розписах Троїцької церкви Києво-Печерської лаври // Батуринські читання. 2007: Збірник наукових праць. — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. — С. 165.
- ⁵¹⁵ *Лисенко Т. О.* Троїцька церква Києво-Печерського монастиря. Від середньовіччя до постмодерну. Спроба прочитання // Лаврський альманах. — К., 2003. — Випуск 11. — С. 62.
- ⁵¹⁶ *Крайня О.* Марія Магдалина (Мазепа): джерелознавчий та історіографічний аспект // Могилянські читання 2009. Збірник наукових праць. — К., 2010. — С. 52.
- ⁵¹⁷ *Уманцев Ф. С.* Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. — С. 42.
- ⁵¹⁸ *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський. — К. : Інститут історії України, 1998. — С. 49.
- ⁵¹⁹ *Коваленко О.* Павло Полуботок — політик і людина. — Чернігів : Деснянська правда / Сіверянський літопис, 1996. — С. 36.
- ⁵²⁰ *Жолтовський П. М.* Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст.— К. : Наук. думка, 1988. — С. 38.
- ⁵²¹ 4041. Июня 28. Сенатский указ. Об отсылании в Рогервик бородачей // Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. — СПб. : Типография II отделения императорской канцелярии, 1830. — Т.VI. — С. 725.
- ⁵²² 4034. Июня 12. Сенатский указ. О поступлении с раскольниками, касательно подстрижения им бород, по прежнему // Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. — Т. VI. — С. 720.
- ⁵²³ Там само.
- ⁵²⁴ Гетьман Іван Мазепа: погляд крізь століття. Каталог історико-мистецької виставки 21 червня — 24 серпня 2003 р. м. Львів. — К. : Емма, 2003. — С. 16, 47.
- ⁵²⁵ *Ковалевська О.* До питання ідентифікації світських постатей композиції «Перший Вселенський собор» стінопису Софії Київської // Український історичний журнал. — 2012. — № 1. — С. 206.
- ⁵²⁶ Там само. — С. 207.
- ⁵²⁷ Там само.
- ⁵²⁸ Там само. — С. 208.
- ⁵²⁹ *Сапожников Д.* Загадочные портреты / Дмитрий Сапожников // Киевская старина. — К., 1884. — № 8. — С. 734–735.
- ⁵³⁰ *Нетудихаткін І. А.* Український ктиторський портрет другої половини XVI–XVIII століть: інформаційний потенціал історичного джерела. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 2010. — С. 153.
- ⁵³¹ Там само.

- ⁵³² *Шиденко В. А., Дарманський П. Ф.* Києво-Печерський історико-культурний заповідник. — К. : Мистецтво, 1984. — С. 23.
- ⁵³³ *Січинський В.* Іван Мазепа: людина і меценат. — Філадельфія, 1951. — С. 38.
- ⁵³⁴ Грамота Великого государя в Києво-Печерскую лавру на владения Троицкому Больницкому монастырю (1720) // [Евгений (Болховитинов), митр.] Описание Киево-Печерской Лавры с присовокуплением разных грамот и выписок. — К. : Типография Киево-Печерской лавры, 1826. — Прибавления. — С. 132; *Уманцев Ф. С.* Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. — С. 42; *Кузьмин М. Е.* Несколько соображений по поводу уничтоженных и уцелевших памятников старины в Киево-Печерской лавре // Искусство и художественная промышленность. — 1900. — № 17. — С. 225.
- ⁵³⁵ *Щербина В.* Нові студії з історії Києва. — К. : Друкарня Української Академії Наук, 1926. — С. 85.
- ⁵³⁶ *Уманцев Ф. С.* Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. — С. 51.
- ⁵³⁷ Там само.
- ⁵³⁸ Там само.
- ⁵³⁹ Там само.
- ⁵⁴⁰ *Сіткарьова О. В.* Формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври XVII–XX ст. — К. : Музична Україна, 2006. — Частина II. — С. 115–116.
- ⁵⁴¹ Там само. — С. 116.
- ⁵⁴² *Щербина В.* Нові студії з історії Києва. — С. 76.
- ⁵⁴³ *Титов Ф.* Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры и других святынь и достопримечательностей города Киева. — К. : Типография Киево-Печерской Успенской лавры, 1911. — С. 35.
- ⁵⁴⁴ *Кузьмин М. Е.* Несколько соображений по поводу уничтоженных и уцелевших памятников старины в Киево-Печерской лавре // Искусство и художественная промышленность. — 1900. — № 17. — С. 232.
- ⁵⁴⁵ Там само. — С. 234.
- ⁵⁴⁶ Там само. — С. 228.
- ⁵⁴⁷ *Яремич Ст.* Памятники искусства XVI и X VII ст. в Киево-Печерской лавре // Киевская старина. — 1900. — Т. LXIX. — Июнь. — С. 381–382.
- ⁵⁴⁸ Там само. — С. 382.
- ⁵⁴⁹ *Нікітенко Н.* Бароко Софії Київської. — К. : Либідь, 2016. — С. 135.
- ⁵⁵⁰ *Степовик Д.* Києво–Печерська лавра. — К. : ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. — С. 50; *Петров Н.* Киев, его святыни и памятники. — СПб., 1896. — С. 46.
- ⁵⁵¹ Державний реєстр національного культурного надбання (пам’ятки містобудування і архітектури України) // Пам’ятки України: історія та культура. — 1999. — № 2–3. — С. 9.
- ⁵⁵² *Похилевич Л.* Монастыри и церкви г. Киева. Прежнее и нынешнее состояние. — К., 1865. — С. 90.
- ⁵⁵³ *Максимович М.* Сказание о Межигорском монастыре. — К., 1865. — С. 31.
- ⁵⁵⁴ *Кара-Васильєва Т.* Літургійне шитво України XVII–XVIII ст. — Львів : Свічадо, 1996. — С. 43.
- ⁵⁵⁵ *Костомаров Н.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. — М. : Эксмо, 2005. — Книга 2. — С. 237.
- ⁵⁵⁶ Там само. — С. 243.
- ⁵⁵⁷ *Устрялов Н. Г.* Русская история до 1855 года в двух частях. — Петрозаводск : Корпорація «Фолиум», 1997. — С. 452.
- ⁵⁵⁸ *Кондратюк А.* Проблематика дослідження Троїцької надбрамної церкви // Могилянські читання. Збірник наукових праць. — К. : Пульсари, 2001. — С. 173.
- ⁵⁵⁹ *Кілессо С. К.* Києво-Печерська лавра. — К. : Техніка, 2003. — С. 81.
- ⁵⁶⁰ *Шероцкий К. В.* Киев: путеводитель с планом г. Киева и 58 иллюстрациями. — К. : Фото-лито-тип. В. С. Кульженко, 1917. — С. 264.
- ⁵⁶¹ *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. — Варшава, 1938. — Т.1. — С. 130–131.
- ⁵⁶² Там само.
- ⁵⁶³ *Васильєв М.* Взаємовідносини Івана Мазепи з Києво-Печерською лаврою // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. — К., 2001. — Випуск 10. — С. 140.
- ⁵⁶⁴ Там само.
- ⁵⁶⁵ *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. — С. 130–131; *Курінний П., Ернст Ф.* «Свята брама» // Київ. Провідник. — К., 1930. — С. 492.
- ⁵⁶⁶ *Борисенко В., Саченко С.* Київ у другій половині XVII ст. // Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 98.

- ⁵⁶⁷ *Логвин Г.* Бароко в архітектурі Києва XVII–XVIII ст. // Хроніка 2000. — 1997. — № 17–18. — С. 55.
- ⁵⁶⁸ *Попов П.* Матеріали до словника українських граверів. — К., 1926. — С. 131.
- ⁵⁶⁹ *Кілессо С. К.* Києво-Печерська лавра. — С. 100.
- ⁵⁷⁰ *Лагодзьки Я. П.* Архівна справа про надання коштів гетьманом Іваном Мазепою Києво-Печерській лаврі на будівництво великої лаврської дзвіниці // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції. — К. : Поліграфіка, 2000. — С. 96.
- ⁵⁷¹ Справа про асигнування грошей на будівництво лаврської дзвіниці і підтвердження прав Києво-Печерської лаври на володіння либідською і наводницькою річковими переправами // ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 5.
- ⁵⁷² Там само.
- ⁵⁷³ Там само.
- ⁵⁷⁴ Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Каталог. Автор-упорядник А. Кондратюк. — К. : КВІЦ, 2005. — С. 197–198.
- ⁵⁷⁵ Письмо патриарха Иоакима Гедеону Четвертинскому, митрополиту киевскому (март 1688 г.) // Архив ЮЗР. — Часть первая. — Т. V. — С. 245–246.
- ⁵⁷⁶ Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 29 серпня 1688 р. // Листи Івана Мазепи. 1687–1691. — Т. 1. — С. 219.
- ⁵⁷⁷ Письмо гетьмана к думному дворянину Федору Леонтиевичу Шаковлитоу // Белокуров С. А. Материалы для русской истории. — М., 1888. — С. 80.
- ⁵⁷⁸ Детальніше про це та церковну дискусію написано у нашій книзі «Іван Мазепа як будівничий української культури» (К., 2005, с. 41–51).
- ⁵⁷⁹ Письмо патриарха Иоакима Лазарю Барановичу, архиепископу черниговскому (сентябрь 1688 г.) // Архив ЮЗР. — Часть первая. — Том V. — С. 268.
- ⁵⁸⁰ Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Каталог. Автор-упорядник А. Кондратюк. — С. 198.
- ⁵⁸¹ Там само. — С. 199.
- ⁵⁸² Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Каталог. Автор-упорядник А. Кондратюк. — С. 122–123.
- ⁵⁸³ *Травкіна О.* Мазепина брама. — Чернігів : Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», 2007. — С. 22.
- ⁵⁸⁴ Там само. — С. 20.
- ⁵⁸⁵ *Алексеева М. А.* Гравер Тарасевич в Москве в 1689 году. — М. : Советский художник, 1990 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.raruss.ru/slavonic/slav5/3978-alexeeva-tarasewicz.html; *Степовик Д.* Леонтій Тарасевич і ураїнське мистецтво бароко. — К. : Наук. думка, 1986. — С. 112–123.
- ⁵⁸⁶ *Степовик Д.* Леонтій Тарасевич і ураїнське мистецтво бароко. — С. 150.
- ⁵⁸⁷ Там само. — С. 164.
- ⁵⁸⁸ *Степовик Д.* Іван Щирський. — К. : Мистецтво, 1988. — С. 125.
- ⁵⁸⁹ Там само.
- ⁵⁹⁰ *Уманцев Ф. С.* Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. — С. 26.
- ⁵⁹¹ Доношение Кочубея государю по статьям // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1859. — Кн. I. — С. 110.
- ⁵⁹² Там само.
- ⁵⁹³ Там само. — С. 113.
- ⁵⁹⁴ *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. —Казань : Изд. Книжного магазина М. Голубева, 1914. — Т. 1. — С. 261, 283.
- ⁵⁹⁵ Там само. — С. 283.
- ⁵⁹⁶ Гродський Семен Іванович (Соломон) // Павленко С. О. Оточення гетьмана І. Мазепи: соратники та прибічники. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. — С. 120–130.
- ⁵⁹⁷ *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Т. 1. — С. 283.
- ⁵⁹⁸ Там само.
- ⁵⁹⁹ *Величко С.* Літопис. — К. : Дніпро, 1991. — Т. 2. — С. 485.
- ⁶⁰⁰ Письмо гетмана Мазепы патриарху Адриану (8 февраля 1695) // Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов. — К.: Губернская типография, 1872. — Часть I. — Т. V. — С. 417.
- ⁶⁰¹ Там само. — С. 418.
- ⁶⁰² Диариуш грешнаго иеромонаха Димитрия // Дневныя записки святого чудотворца Димитрия, митрополита Ростовского, изданные с собственноручно писанной им книги, находящейся

- в Киевопечерской библиотеке. — М., 1781. — С. 69; *Строев П.* Списки иерархов и настоятелей монастырей российской церкви. — СПб., 1877. — С. 3.
- ⁶⁰³ Диариуш грешного иеромонаха Димитрия. — С. 70.
- ⁶⁰⁴ Черниговский Елецкий Свято–Успенский женский монастырь. — К. : Инф.-издательский центр УПЦ, 1999. — С. 28.
- ⁶⁰⁵ *Лиховицкий А.* Антоний Стаховский, архиепископ Черниговский // Прибавление к Черниговский епархиальным известиям. — 1897. — № 17. — С. 610.
- ⁶⁰⁶ *Павленко С.* «Дума» І. Мазепи та архімандрит Никон // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини: Матеріали наук. конф. — Чернігів, 2002. — С. 109.
- ⁶⁰⁷ *Сіткарьова О. В.* Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І. С. Мазепи. — К. : Довіра, 2005. — С. 110.
- ⁶⁰⁸ *Ровинский Д. А.* Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв. : С 720 фототип. и 210 цинкограф. [В 2-х т.]. — СПб. : Тип. Имп. Акад. наук, 1895. — Т. 2. — С. 1107.
- ⁶⁰⁹ *Попов П.* Матеріали до словника українських граверів. — К. : Укр. наук. ін-т книгознавства, 1926. — С. 121.
- ⁶¹⁰ Там само.
- ⁶¹¹ Письмо гетмана Мазепы патриарху Адриану (8 февраля 1695) // Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов. — К.: Губернская типография, 1872. — Часть I. — Т.V. — С. 418.
- ⁶¹² [*Гумилевский Ф.*] Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов: Губернская типография, 1873. — Кн. III. — С. 21.
- ⁶¹³ Чернігівський колегіум /авт. кол.: Ольга Травкіна (керівник) та ін. — Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2012. — С. 30–31.
- ⁶¹⁴ Там само. — С. 31.
- ⁶¹⁵ [*Гумилевский Ф.*] Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов: Губернская типография, 1873. — Кн. III. — С. 22.
- ⁶¹⁶ *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. — С. 130.
- ⁶¹⁷ Там само.
- ⁶¹⁸ *Рклицкий С.* Мазепина церковь в с. Дегтяровке // Киевская старина. — 1900. — Т. LXIX. — Июнь. — С. 137.
- ⁶¹⁹ *Воїнов С.* Новгород–Сіверський. Нарис історії. — Чернігів : Сіверянська думка, 1999. — С. 79.
- ⁶²⁰ *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. — К. : Видавничий дім А. С. С., 2005. — С. 149.
- ⁶²¹ *Забелин И.* Историческое описание московского ставропигиального Донского монастыря. — М. : Типография Грачева и комп., 1865. — С. 13.
- ⁶²² *Забелин И.* Историческое описание Московского Ставропигиального Донского монастыря. — М. : Типография А. Молотова, 1893. — С. 20.
- ⁶²³ *Бусева-Давыдова И. Л.* Об истоках композиционного типа «восьмерик на четверике» в русской архитектуре кон. XVII в. // Архит. наследство.— М., 1985. — № 33. — С. 220–226.
- ⁶²⁴ *Комашко И. М.* Золотарев // Православная энциклопедия. — Т. 20. — С. 319–321 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.pravenc.ru/text/199975.html.
- ⁶²⁵ Історія українського мистецтва в шести томах. Мистецтво другої половини XVII–XVIII століття. — К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1968. — Т. 3. — С. 181.
- ⁶²⁶ Там само.
- ⁶²⁷ *Уманцев Ф. С.* Мистецтво давньої України. — К. : Либідь, 2002. — С. 202.
- ⁶²⁸ Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Каталог. — С. 38.
- ⁶²⁹ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. — К. : Типография Т-ва Г. Л. Фронцкевича и К., 1908. — Т. I. — С. 338.
- ⁶³⁰ Там само. — С. 339.
- ⁶³¹ Універсал І. Мазепи про взяття під опіку вдови Катерини Войцеховичової // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 46/11. — Арк. 48.
- ⁶³² *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. — К. : Типография Т-ва Г. Л. Фронцкевича и К., 1908. — Т. I. — С. 333.
- ⁶³³ *Модзалевский В.* Акты, относящиеся до истории землевладения // Труды Черниговской архивной комиссии. — Чернигов,1913. — Вып. 10. — С. 171.
- ⁶³⁴ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. — К. : Типография Т-ва Г. Л. Фронцкевича и К., 1908. — Т. 3. — С. 672.
- ⁶³⁵ Там само.

- ⁶³⁶ *Уманцев Ф. С.* Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. — С. 141.
- ⁶³⁷ Стефан // Полный православный богословский энциклопедический словарь. — СПб. : Издательство П. П. Сойкина, 1913. — Т.II. — С. 2117; Стефан // Энциклопедический словарь. Издатели Ф. Брокгауз, И. Ефрон — СПб. : Типография акц. общ. «Издательское дело», 1901. — Т. XXXI (А). — С. 636.
- ⁶³⁸ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Париж ; Торонто, 2001. — С. 60.
- ⁶³⁹ *Біднов В.* Марія-Магдалина, мати гетьмана І. Мазепи // Мазепа. Збірник. — Т. 1. — С. 43.
- ⁶⁴⁰ *Крайня О.* Документи XVII ст. з історії Києво-Печерського Вознесеньського дівочого монастиря // Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць. — К. : Пульсари, 2001. — Вип. 5. — С. 155.
- ⁶⁴¹ Лист І. Мазепи царям від 2 грудня 1687 р. // Там само. — С. 157.
- ⁶⁴² Доповідь про перебування ігумені Марії-Магдалини в Москві // Там само. — С. 157–159.
- ⁶⁴³ Там само. — С. 159.
- ⁶⁴⁴ Жалованная грамота Киевскому, Вознесеньскому монастырю, на отчины и угодья и на приписный к нему Глуховский Преображенский монастырь // Там само. — С. 164.
- ⁶⁴⁵ Універсал І. Мазепи київському і переяславському полковникам про закріплення сіл Стариця і Сеньківка за Київським Печерським жіночим монастирем // ЦДІАУК. — Ф. 167. — Оп. 2. — Спр. 2. Арк. 55; Універсали Івана Мазепи. — С. 144.
- ⁶⁴⁶ *Маниковский Ф.* Историко-статистическое описание Киево-Флоровского Вознесеньского женского монастыря. — К., 1894. — С. 10; *Крайня О. О.* Києво-Печерський Вознесенський дівочий монастир // Могилянські читання. Збірник наукових праць. — К. : Пульсари, 2001. — С. 179.
- ⁶⁴⁷ Летопись или описание краткое знатніших дійств и случаев, что в котором году діялось в Украины малороссийской — обоих сторон Дніпра и кто именно когда гетманом был козацьким (1506–1737) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссиею для разбора древних актов. — К., 1888. — С. 45–46.
- ⁶⁴⁸ *Біднов В.* Марія-Магдалина, мати гетьмана І. Мазепи. — С. 51.
- ⁶⁴⁹ Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. — 1862. — Т. X. — С. 15.
- ⁶⁵⁰ О наказании Данилы Забелина за донос на гетьмана Мазепу // Чтения ОИДР. — 1859. — Кн. 1. — С. 25.
- ⁶⁵¹ *Бантыш–Каменский Д. Н.* История Малой России. — К. : Час, 1993. — С. 569.
- ⁶⁵² *Белікова Г., Членова Л.* Український портрет XVI–XVIII століть. Каталог-альбом. — К. : Артанія Нова, 2006. — С. 254.
- ⁶⁵³ *Белик Ж., Савченко О.* Сошествие Святого Духа. Иконы // [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://www.iconrussia.ru/iconography/2051/.
- ⁶⁵⁴ Лист гетмана Мазепы полковнику Новицкому (19 ноября 1690 г.) // Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археологическою комисссиею. — СПб., 1853. — Т. 5. — С. 244.
- ⁶⁵⁵ Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Каталог. — С. 98.
- ⁶⁵⁶ *Нікітенко Н. М.* Гетьман Мазепа — покровитель Софії Київської // Наукові записки. — 2000. — Т. 18. — С. 43.
- ⁶⁵⁷ *Павленко С.* Іван Мазепа як будівничий української культури. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2005. — С. 121; *Він же.* Гетьман Мазепа як натхненник перетворення Києва у ІІ Єрусалим // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця», 25–26 травня 2004 р., м. Батурин / Батуринський держ. історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2006. — С. 127–141.
- ⁶⁵⁸ *Прокопович Ф.* Володимир. Драма із 1705 року // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. — К. : 2001. — Т. III. — Кн. 2. — С. 413.
- ⁶⁵⁹ Там само. — С. 414.
- ⁶⁶⁰ Там само.
- ⁶⁶¹ Там само.
- ⁶⁶² *Нікітенко Н.* Бароко Софії Київської. — К. : Либідь, 2016. — С. 95.
- ⁶⁶³ *Павленко С.* Міф про Мазепу. — Чернігів : Сіверянська думка, 1998. — С. 169.
- ⁶⁶⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1879. — Т. 11. — С. 556.
- ⁶⁶⁵ Там само. — С. 497.
- ⁶⁶⁶ Там само. — С. 499.

⁶⁶⁷ Там само. — С. 556.

⁶⁶⁸ Там само. — С. 559.

⁶⁶⁹ Там само. — С. 611.

⁶⁷⁰ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. — Киев, 1893. — Т. 2. — С. 162.

⁶⁷¹ *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. — К. ; Полтава, 1995. — С. 51.

⁶⁷² *Павленко С.* «Нікого на світі не любив так…» // Голос України. — 1994. — 21 травня. — С. 12.

⁶⁷³ Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського. — № АЛ-1221 — С. 54.

⁶⁷⁴ *Уманец Ф.* Гетман Мазепа. — СПб., 1897. — С. 22–23.

⁶⁷⁵ *А. Л.* На ком был женат Мазепа // Киевская старина. — 1888. — Т. XXXI. — С. 44.

⁶⁷⁶ Там само.

⁶⁷⁷ Там само.

⁶⁷⁸ *Костомаров Н. И.* Мазепа. — М. : Республика, 1922. — С. 22.

⁶⁷⁹ *А. Л.* На ком был женат Мазепа / Киевская старина. — С. 43–45.

⁶⁸⁰ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Париж ; Торонто, 2001. — С. 62.

⁶⁸¹ *Шумило С.* Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні // Сіверянський літопис. — 2016. — № 6. — С. 78.

⁶⁸² Там само.

⁶⁸³ Там само. — С. 81.

⁶⁸⁴ *Адруг А.* Нові дані про атрибуцію первісних розписів XVII ст. Троїцького собору в Чернігові // Сіверянський літопис. — 2006. — № 4. — С. 14.

⁶⁸⁵ *Степовик Д.* Іконопис козацької доби // Ніжинська старовина. — 2007. — Вип. 5. — С. 154; Український іконопис XII–XIX ст. з колекції НХМУ: альбом. — Хм. : Галерея ; К. : Артанія Нова, 2005. — С. 129.

⁶⁸⁶ *Шугаевский В.* О времени постройки Вознесенской церкви гор. Березного Черниговского уезда // Православні церкви Сіверщини (з матеріалів польових досліджень групи С. А. Тарануценка). — К, 2016. — С. 49–50.

⁶⁸⁷ *Жолтовський П. М.* Український живопис XVII–XVIII ст. — К. : Наук. думка, 1978. — С. 72.

⁶⁸⁸ *Оляніна С.* Нові атрибуції збережених ікон Березнянського іконостаса // Студії мистецтвознавчі: Архітектура, образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво. — К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2012. — Чис. 2 (38) — С. 90–104.

⁶⁸⁹ *Оляніна С.* Іконостас Вознесенської церкви у містечку Березна: втрачена пам'ятка мистецтва доби бароко // Українська художня культура: пам'яткоохоронні проблеми: зб. наук. пр. — К. : Інститут культурології НАМ України, 2011. — С. 98.

⁶⁹⁰ Там само. — С. 94.

⁶⁹¹ *Раштин А.* Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквах в России. — М., 1852. — С. 537.

⁶⁹² Універсал І. Мазепи від 16 травня 1699 // Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського. — Інв. № Ал. 493. — Арк. 4; Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Сіверянський літопис. — 1998. — № 2. — С. 38–39.

⁶⁹³ Універсал І. Мазепи Домницькому Різдвяно-Богородицькому монастиреві на побудову млина на річці Тятиві // Універсали Івана Мазепи. — С. 345; ЦДІАК України. — Ф. 150. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1–2; Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського. — Інв. № Ал. 493. — Арк. 4 зв.

⁶⁹⁴ Універсал І. Мазепи Домницькому Різдвяно-Богородицькому монастиреві на село Дурні, що в Березинському повіті (13 травня 1700 р.) // Універсали Івана Мазепи.— С. 347–348; Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського — Інв. № Ал. 493. — Арк. 5; Сіверянський літопис. — 1998. — № 2. — С. 40.

⁶⁹⁵ Універсал І. Мазепи Домницькому Різдвяно-Богородицькому монастиреві на локнистянські озера (5 червня 1700 р.) // Універсали Івана Мазепи.— С. 351–352; Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського — Інв. № Ал. 493. — Арк. 6; Сіверянський літопис. — 1998. — № 2. — С. 40–41.

⁶⁹⁶ Мазепина книга / Упорядкування та вступна стаття Ігоря Ситого. — Чернігів, 2005. — С. 81.

⁶⁹⁷ *Грабар І.* Архітектурні взаємозв'язки України з Росією // Пам'ятки України: історія та культура. — 1995. — № 1. — С. 83–84.

⁶⁹⁸ Выписка о содержании писма Л. К. Нарышкина И. С. Мазепе // Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. / Составитель Т. Таирова-Яковлева. — СПб. : Дмитрий Буланин, 2014. — С. 34.

⁶⁹⁹*Мезенцев В. І.* Закладна дошка домової церкви І. Мазепи в Батурині та керамічні рельєфи Чернігівщини рубежу XVII–XVII І ст.// Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Випуск 5. — Київ ; Глухів, 2012. — С. 178.

⁷⁰⁰ *Коваленко В. П., Мезенцев В. І., Ситий Ю. М.* Дослідження церкви Живоначальної трійці в Батурині у 2008 р. // Археологічні дослідження в Україні 2008 р. — К. : ІА НАН України, 2009. — С. 114.

⁷⁰¹ *П. Т.* Березенская Вознесенская церковь // Киевская старина. — 1889. — Т.24. — № 1. — С. 228.

⁷⁰² *Оляніна С.* Іконостас Вознесенської церкви у містечку Березна: втрачена пам'ятка мистецтва доби бароко. — С. 61.

⁷⁰³ [*Гумилевский Ф.*] Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов : Губернская типография, 1873. — Кн. 3. — С. 222.

⁷⁰⁴ Там само. — С. 226.

⁷⁰⁵ *Вечерський В.* Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. — К. : НДІТІАМ, 2003. — С. 496.

⁷⁰⁶ *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. — К. : Видавничий дім А.С. С., 2005. — С. 125.

⁷⁰⁷ [*Гумилевский Ф.*] Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Кн. 3. — С. 236.

⁷⁰⁸ *Жолтовський П. М.* Музейна робота (дещо з минулого) // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації. Наковий зб. — Луцьк : Надстир'я, 1999. — С. 5–8.

⁷⁰⁹ *Оляніна С.* Іконостас Вознесенської церкви у містечку Березна: втрачена пам'ятка мистецтва доби бароко. — С. 61.

⁷¹⁰ З перепису населення та земельних угідь Батурина (1750 р.) // Батурин: сторінки історії. Збірник документів і матеріалів. — Чернігів : Чернігівські обереги, 2009. — С. 148.

⁷¹¹ *Салтан Н.* Жалувана грамота та портрет менського сотника Гната Васильовича Сахновського: археографічний та іконографічний аналіз / Сіверянський літопис. — 2014. — N 6. — С. 109.

⁷¹² *Кривошея В.* Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. — К. : Пріоритети, 2012. — Т. II. — С. 355.

⁷¹³ Там само.

⁷¹⁴ *Кривошея В.* Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. — К. : Пріоритети, 2012. — Т. I. — С. 36.

⁷¹⁵ *П. Т.* Березенская Вознесенская церковь. Контракт // Киевская старина. — 1889. — Т. 24. — № 1. — С. 229.

⁷¹⁶ Контракт от 9 июля 1761 г.// Ситий І. Церковна старовина — Чернігів, 2001. — С. 21–24; Контракт от 12 января 1764 г. // Там само. — С. 26–27; Контракт от 11 мая 1764 г. // Там само. — С. 27–28.

⁷¹⁷ *Ситий І.* Церковна старовина. — Чернігів, 2001. — С. 9.

⁷¹⁸ Там само.

⁷¹⁹ Контрак от 2 февраля 1743 г. // Там само. — С. 16.

⁷²⁰ *Драган М.* Українська декоративна різьба XVII–XVIII ст. — К. : Наук. думка, 1970. — С. 90.

⁷²¹ *Логвин Г.* Украинское искусство X–XVIII вв. — М. : Искусство, 1963. — С. 272.

⁷²² Лист Жана Балюза про Мазепу (1704 р.) // Мазепа. — К. : Веселка, 1992. — С. 76.

⁷²³ *Таранущенко С.* Український іконостас // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Львів, 1994. — Т. ССХХVII. — С. 158.

⁷²⁴ *Травкіна О.* Мазепина брама. Царські срібні ворота іконостасу колишнього кафедрального Борисоглібського собору м. Чернігова. — Чернігів, 2007. — С. 22–24.

⁷²⁵ Царські врата поч. XVIII ст. Фото // Доценко А., Шевчик І., Адруг А. та ін. Катерининська церква в Чернігові. — Чернігів : Десна Поліграф, 2015. — С. 39.

⁷²⁶ Там само. — С. 16.

⁷²⁷ *Оляніна С.* Іконостас Вознесенської церкви у містечку Березна: втрачена пам'ятка мистецтва доби бароко. — С. 69.

⁷²⁸ *Пляшко Л. А.* Сорочинський іконостас. Ознаки стилю рококо — К. : Українознавство, 2001. — С. 18, 24, 26.

⁷²⁹ *Морозов О.* Миколаївський собор — унікальна пам'ятка доби «козацького барокко» // Пам'ятки України. — 2013. — № 7. — С. 22.

⁷³⁰ Ніжинський літопис // ІР НБУВ — Ф. 310. — Од. зб. № 34. — Арк. 161 зв., 172.

⁷³¹ *Самойленко Г. В., Самойленко О. Г.* Ніжин — європейське місто. — Чернігів : Видавець В. М. Лозовий, 2010. — С. 19.

- ⁷³² *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. — С. 227.
- ⁷³³ *Суховарова-Жорнова [Походяца] О. Б.* Історичні постаті в українському іконописі та церковних портретах XVII XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Число 12. Ч. 2. — К., 2005. — С. 259–266. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: — http://www.history.org.ua/JournALL/sid/12/2/12.pdf; *Рудак О. М.* Зображення історичних осіб у сучасному монументальному церковному малярстві України. Церква архистратига Михаїла в селі Верин на Львівщині // Наукові записки. Серія: Мистецтвознавство. — 2014. — № 3. — С. 274–275.
- ⁷³⁴ *Степовик Д.* Іконопис козацької доби. — С. 154.
- ⁷³⁵ *Жолтовський П. М.* Український живопис XVII–XVIII ст. — К. : Наук. думка, 1978. — С. 55.
- ⁷³⁶ Там само. — С. 55–56.
- ⁷³⁷ Національний художній музей України. — Ж-179.
- ⁷³⁸ *Лавренюк О. О.* Характерні особливості одягу городян України (XVI–XVIII ст.) // Вісник КНУКіМ. Серія «Мистецтвознавство»: зб. наук. пр. — К. : Вид. центр КНУКіМ. — 2013. — Вип. 28. — С. 98.
- ⁷³⁹ *Нетудихаткін І. А.* Український ктиторський портрет другої половини XVI–XVIII століть: інформаційний потенціал історичного джерела. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 2010. — С. 84–116.
- ⁷⁴⁰ *Нетудихаткін І.* «Живі» та «мертві» діти на портреті Євдокії Журавко 1697 р. // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану доктора історичних наук, професора Н. М. Нікітенко.— 2011. — С. 102–108.
- ⁷⁴¹ *Адруг А., Арендар Г.* Видатна пам'ятка золотарства [срібна карбована шата чернігівської ікони Іллінської Богоматері, виготовлена на замовлення І. Мазепи] // Сіверянський літопис. — 1999. — № 6. — С. 48; *Адруг А., Арендар Г.* Унікальний витвір української металопластики // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячених 300-літтю Батуринської трагедії. — К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. — С. 310–317; Шата кіоту. Фото В. Недяка та А. Грабовенка // Україна — козацька держава. — К. : Емма, 2004. — С. 874.
- ⁷⁴² Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського. — НІ-2710.
- ⁷⁴³ *Зайченко В.* Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть. Каталог колекції Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського. — К. : Родовід, 2001. — С. 21–48.
- ⁷⁴⁴ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк, 1960. — С. 20.
- ⁷⁴⁵ *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России. — К. : Час. — 1993. — С. 560.
- ⁷⁴⁶ *Степовик Д.* Іван Щирський. — К. : Мистецтво, 1988. — С. 88.
- ⁷⁴⁷ *Степовик Д.* Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко. — К. : Наук. думка, 1986. — С. 112.
- ⁷⁴⁸ Архив ЮЗР. — К., 1872. — Ч. І. — Т. V. — С. 310; *Хижняк З. І.* Обидовський Іван Павлович // Києво–Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. / Упоряд. З. І. Хижняк; За ред. В. С. Брюховецького. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2001. — С. 399.
- ⁷⁴⁹ Там само.
- ⁷⁵⁰ *Хижняк З. І.* Києво–Могилянська академія. — К. : Вища школа, 1981. — С. 56.
- ⁷⁵¹ *Захара І. С.* Стефан Яворський. — Львів, 1991. — С. 18.
- ⁷⁵² Письмо И. Обидовского к И. Забеле // Киевская старина. — 1883. — Т. VI. — Июнь. — С. 529.
- ⁷⁵³ Там само. — С. 528.
- ⁷⁵⁴ Універсал І. Мазепи про увільнення від податків ніжинських грецьких купців від 16 травня 1701 р. // ЦДІАУК. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3652. — Арк. 3; Універсали Івана Мазепи / Упорядник І. Бутич. — Київ ; Львів : НТШ, 2002. — С. 373.
- ⁷⁵⁵ Летопись или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году діялось в Украины малороссийской — обіих сторон Дніпра и кто именно когда гетманом был козацьким (1506–1737) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссиею для разбора древних актов. — К., 1888. — С. 38.
- ⁷⁵⁶ *Заруба В. Н.* Украинское козацкое войско в борьбе с турецко–татарской агрессией (последняя четверть XVII в.) — Харьков : Основа, 1993. — С. 134.
- ⁷⁵⁷ Там само.
- ⁷⁵⁸ *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть. — І: Досліди над літописом самовидця. — Х. : Державне вид-во України, 1930. — С. 106.
- ⁷⁵⁹ *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. — Львів : Світ, 1992. — Т. 3. — С. 198.
- ⁷⁶⁰ *Мельник Л.* До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702) // На пошану 80–річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник. — К., 1999. — С. 107.
- ⁷⁶¹ *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России. — С. 564.

- ⁷⁶² *Мельник Л.* Вказ. праця. — С. 109.
- ⁷⁶³ Словарь української мови. Упорядкував Б. Грінченко. — К. : Наук. думка, 1996. — Т. 1. — С. 72.
- ⁷⁶⁴ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш–Каменским. — Ч. II. — С. 29.
- ⁷⁶⁵ Чернігівський літопис (підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мицика) // Сіверянський літопис. — 1996. — № 4. — С. 114.
- ⁷⁶⁶ *Різниченко В.* Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Його життя й діяльність. — К., 1918. — С. 9; *Максимович М.* «Києвъ явился градом великим...» / Упорядник В. О. Замлинський, примітки І. Бутича, переднє слово В. Скопенка. — К. : Либідь, 1994. — С. 335.
- ⁷⁶⁷ *Максимович М.* Вказана праця. — С. 337.
- ⁷⁶⁸ Марсове поле (поезія XVII століття (друга половина)). — К. : Молодь, 1989. — С. 174.
- ⁷⁶⁹ Там само. — С. 176.
- ⁷⁷⁰ Там само. — С. 177.
- ⁷⁷¹ *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи // Праці українського наукового інституту (Варшава). — 1938. — Т. 46. — С. 128.
- ⁷⁷² *Винар Л.* Андрій Войнаровський. — Мюнхен ; Клівленд : Днірова хвиля, 1962. — С. 12.
- ⁷⁷³ *Сойко І.* Портрет Андрія Войнаровського // Мазепа. Збірник. — Варшава, 1939. — Т. 2. — С. 100.
- ⁷⁷⁴ *Битинський М.* Мазепинці по Полтаві. — Варшава : [б. в.], 1938. — С. 68.
- ⁷⁷⁵ *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи. — С. 128.
- ⁷⁷⁶ Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (далі Чтения ОИДР). — 1848. — Т. 5. — С. 68.
- ⁷⁷⁷ *Борщак І.* Войнаровський, сестрінок гетьмана Івана Мазепи, друг Аврори Кенігсмарк і сибірський в'язень. — Львів : Хортиця, 1939. — С. 13; *Горобець В. М.* Войнаровський Андрій Янович // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. / ред.: В. С. Брюховецький, З. І. Хижняк. — Енциклопед. вид. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2001. — С. 121.
- ⁷⁷⁸ *Винар Л.* Андрій Войнаровський. — С. 17.
- ⁷⁷⁹ Допит Андрія Войнаровського // Кресін О. Мазепинці. — К. : Фотовідеосервіс, 1994. — С. 87–88.
- ⁷⁸⁰ Чтения ОИДР. — 1859. — Кн. 1. — С. 105.
- ⁷⁸¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб., 1912. — Т. 6. — С. 228.
- ⁷⁸² Там само.
- ⁷⁸³ Допит Андрія Войнаровського. — С. 88.
- ⁷⁸⁴ *Кресін О.* Мазепинці. — С. 7.
- ⁷⁸⁵ Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. — 1862. — № 10. — Раздел IX. Исторические акты. — С. 24.
- ⁷⁸⁶ *Кресін О.* Мазепинці. — С. 9.
- ⁷⁸⁷ *Володар Р.* Племінник гетьмана Мазепи // Літопис Червоної калини. — 1993. — № 10–12. — С. 13.
- ⁷⁸⁸ Там само.
- ⁷⁸⁹ *Різниченко В.* На могилі гетьмана Мазепи. — К., 1917. — С. 15.
- ⁷⁹⁰ *Винар Л.* Андрій Войнаровський. — С. 16.
- ⁷⁹¹ *Сойко І.* Портрет Андрія Войнаровського. — С. 100.
- ⁷⁹² *Гаєцький Ю.* Сторінки з побуту Гетьманщини: вибір полковника // Сіверянський літопис. — 1997. — № 1–2. — С. 48.
- ⁷⁹³ Лист І. Мазепи до Олексія Голіцина // Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упорядник та автор передмови В. Станіславський. — Т. 1. — С. 322.
- ⁷⁹⁴ Там само. — С. 331–332.
- ⁷⁹⁵ *Баклан М.* Історія села Макіївки. — К., 1995. — С. 18.
- ⁷⁹⁶ *Величко С.* Літопис. — К. : Дніпро, 1991. — Т. 2. — С. 396.
- ⁷⁹⁷ *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России. — К. : Час, 1993. — С. 347.
- ⁷⁹⁸ *Костомаров Н.* Мазепа. — М. : Республика, 1992. — С. 94.
- ⁷⁹⁹ Там само.
- ⁸⁰⁰ *Соловьев С.* История России с древнейших времен. — Кн. 7. — Т. 14. — М. : Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1962. — С. 597–598.
- ⁸⁰¹ *Костомаров Н.* Мазепа. — С. 97.
- ⁸⁰² Там само.
- ⁸⁰³ *Эварницкий Д.* Источники для истории запорожских козаков. — Т. 2. — Владимир, 1908. — С. 1226.
- ⁸⁰⁴ Лист К. Мокієвського до І. Мазепи // Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. — С. 377.

- ⁸⁰⁵ Там само.
- ⁸⁰⁶ Чтения ОИДР. — 1859. — Кн. 1. — С. 29.
- ⁸⁰⁷ Там само.
- ⁸⁰⁸ *Мельник Л.* До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702 рр.) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник. — К., 1999, — С. 111.
- ⁸⁰⁹ Там само.
- ⁸¹⁰ Чтения ОИДР. — 1859. — Кн. 1. — С. 30.
- ⁸¹¹ Там само.
- ⁸¹² *Кривошея В.* Українська козацька старшина.— К., 1997. — С. 22.
- ⁸¹³ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Відп. ред. В. А. Смолій; Упоряд. та авт. пе-редм. В. В. Станіславський. — К. : Ін-т історії України НАН України, 1996. — С. 177.
- ⁸¹⁴ Труды императорского русского военно–исторического общества. — СПб., 1909. — Т. 3. – С. 26.
- ⁸¹⁵ Источники Малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским. — Ч.II. — С. 267.
- ⁸¹⁶ *Баклан М.* Історія села Макиївки. — С. 19.
- ⁸¹⁷ Там само.
- ⁸¹⁸ [*Гумилевский Ф.*] Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Кн. 5. — С. 423.
- ⁸¹⁹ Там само.
- ⁸²⁰ Там само. — С. 422.
- ⁸²¹ *Степовик Д.* Києво-Печерська лавра. — К. : ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. — С. 50; *Петров Н.* Киев, его святыни и памятники. — СПб., 1896. — С. 46.
- ⁸²² Державний реєстр національного культурного надбання (пам’ятки містобудування і архітек-тури України) // Пам’ятки України: історія та культура. — 1999. — № 2–3. — С. 9.
- ⁸²³ *Похилевич Л.* Монастыри и церкви г. Киева. Прежнее и нынешнее состояние. — К., 1865. — С. 90.
- ⁸²⁴ Там само. — С. 43–44.
- ⁸²⁵ Там само. — С. 43.
- ⁸²⁶ *Величко С.* Літопис. — К. : Дніпро, 1991. — Т. 2. — С. 503.
- ⁸²⁷ *Біднов В.* Марія-Магдалина, мати гетьмана І. Мазепи // Мазепа. Збірник. — Варшава, 1938. — Т. 1. — С. 41.
- ⁸²⁸ Там само.
- ⁸²⁹ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Париж ; Торонто, 2001. — С. 68.
- ⁸³⁰ Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа — 1862. — № 10. — С. 15.
- ⁸³¹ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 68.
- ⁸³² *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — Т. 1. — С. 611.
- ⁸³³ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 68.
- ⁸³⁴ *Харлампович К. В.* Указ. соч. — С. 611.
- ⁸³⁵ Там само.
- ⁸³⁶ Там само.
- ⁸³⁷ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 244.
- ⁸³⁸ *Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини. — Ч. 1. — С. 187.
- ⁸³⁹ Там само.
- ⁸⁴⁰ Дополнения к актам историческим. — СПб., 1872. — Т. XII. — С. 331.
- ⁸⁴¹ ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 16891. — Арк. 4.
- ⁸⁴² Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 31 грудня 1687 р. // Листи Івана Мазепи. — Т. 1. — С. 91.
- ⁸⁴³ Там само.
- ⁸⁴⁴ Лист І. Мазепи до В. Голіцина від 1 січня 1688 р. // Листи Івана Мазепи. — Т. 1. — С. 91.
- ⁸⁴⁵ *Стороженко Н.* Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий // Кевская старина. — 1888. — Июль. — С. 457.
- ⁸⁴⁶ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 244.
- ⁸⁴⁷ ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 16891. — Арк. 1.
- ⁸⁴⁸ *Величко С.* Літопис. — Т.2. — С. 475.
- ⁸⁴⁹ ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 16891. — Арк. 1.
- ⁸⁵⁰ *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии. Трощинские // Киевская старина. — 1888. — № 11. — С. 372.
- ⁸⁵¹ *Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. — С. 104.

- ⁸⁵² *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России. — С. 404.
- ⁸⁵³ Там само.
- ⁸⁵⁴ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 161.
- ⁸⁵⁵ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко, огляд його життя і політичної діяльності. — С. 65.
- ⁸⁵⁶ ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 16898. — Арк. 1.
- ⁸⁵⁷ Універсал І. Мазепи К. Фридрикевичу // ЦДІАУК. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1430. — Арк. 28; Універсали Івана Мазепи. — С. 218–219.
- ⁸⁵⁸ Там само. — С. 219.
- ⁸⁵⁹ Там само.
- ⁸⁶⁰ Універсал чернігівського полковника Якова Лизогуба панові К. Фридрикевичу на тяглих села Хрипівки // ЦДІАУК. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 753; Універсали Івана Мазепи. — С. 567.
- ⁸⁶¹ ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 16898. — Арк. 1.
- ⁸⁶² Універсал І. Мазепи про взяття під опіку вдови Катерини Войцеховичової // ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 46/11. — Арк. 48; Універсали Івана Мазепи. — С. 346.
- ⁸⁶³ Універсал І. Мазепи Катерині Криштофовій Фридрикевичевій з підтвердженням прав на во-лодіння пущею, що належить до села Смяч // ЦДІАУК. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 745; Універсали Івана Мазепи. — С. 468.
- ⁸⁶⁴ 1715, лютого 2 (січня 22). Глухів. Універсал гетьмана Івана Скоропадського / Публікація Ю. Мицика // Рукописна та книжкова спадщина України. — 2017. — Вип. 21. — С. 400–401.
- ⁸⁶⁵ ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 16898. — Арк. 1.
- ⁸⁶⁶ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 128.
- ⁸⁶⁷ Там само.
- ⁸⁶⁸ *А. Л.* На ком был женат Мазепа // Киевская старина. — 1888. — Т. XXXI. — С. 44.
- ⁸⁶⁹ *Корнієнко М. П., Кривошея В. В.* Персональний склад старшини правобережних полків (1648–1678 рр.). — К., 2000. — С. 77.
- ⁸⁷⁰ Статі, данные гетману Ивану Мазепе на Коломаку року 1687, июля 25 дня // Універсали Івана Мазепи. — С. 64.
- ⁸⁷¹ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 69.
- ⁸⁷² Універсал І. Мазепи знатному військовому товаришеві Григорію Гамалії на ліс, що нижче села Будки // Універсали Івана Мазепи. — С. 296.
- ⁸⁷³ *Василенко Н. П.* Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729–1730. — Чернигов, 1908. — С. 205, 448.
- ⁸⁷⁴ *Костомаров Н.* Руина. Мазепа. Мазепинцы. — М. : Чарли, 1995. — С. 769.
- ⁸⁷⁵ Портрет Григорія Гамалії // Оглоблин О. Два портрети діячів Мазепинської доби // Український історик. — 1972. — № 3–4. — С. 7–24.
- ⁸⁷⁶ Портрет Леонтія Свічки // Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст. Про-блеми становлення і розвитку. — К. : Мистецтво, 1968. — С. 90, 115; Український портрет XVI–XVIII століть. Каталог-альбом / Автори-порядники Г. Белікова, Л.Членова. — Київ, 2006. — С. 98.
- ⁸⁷⁷ Портрет Михайла Миклашевського. XVIII ст. // Білецький П. О. Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII століть. — К. : Мистецтво, 1981. — С. 54.
- ⁸⁷⁸ Илья Федорович Новицкий, охочекомонный полковник XVII ст. Приложение к «Киевской ста-рине 1886 года // Киевская старина. — 1886. — № 9.
- ⁸⁷⁹ Портрет полковника Новицького. Початок XVIII ст. // Білецький П. Український портретний жи-вопис XVII–XVIII ст. — С. 226.
- ⁸⁸⁰ *А. Л. (Лазаревский А.)* Михайло Борохович, гадяцкий полковник. 1687–1704. (К портрету) // Киевская старина. — 1890. — № 3. — С. 547–551.
- ⁸⁸¹ Портрет Данила Апостола // Білецький П. Український портретний живопис XVII– XVIII ст. — С. 301: Український портрет XVI–XVIII століть. Каталог-альбом. — С. 313.
- ⁸⁸² Портрет Василя Дуніна-Борковського. Близько 1700 // Білецький П. О. Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII століть. — К. : Мистецтво, 1981. — С. 55.
- ⁸⁸³ Портрет Василя Кочубея. Початок XVIII ст. // Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст. — С. 298; Український портрет XVI–XVIII століть. Каталог-альбом. — С. 149.
- ⁸⁸⁴ Портрет Івана Федоровича Сулими // Сулима Л. М. Сулими: спадщина предків. — К. : Фенікс, 2013. — С. 163.
- ⁸⁸⁵ Портрет Івана Стороженка // Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст. — С. 122.
- ⁸⁸⁶ Портрет Павла Полуботка. XVIII ст. // Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст. — С. 208.
- ⁸⁸⁷ Портрет Лук’яна Жоравки // Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст. — С. 132.

Географічний показчик

Австрія 36
Азов 46, 48, 49, 50, 144
Амстердам 63
Англія 36
Аугсбург 123, 141
Афон 138
Ахматов 152
Бабин,озеро 83
Батурин 12, 17, 44, 61, 82, 87, 120, 125, 140, 141, 142, 144, 147, 152, 154, 155
Беловод, острів 83
Бендери 148, 149, 153
Березна 139, 140, 141
Берки 133
Бзове 133
Біла Церква 133, 155
Біле озеро 154
Білогородка 57
Брянщина 124
Бугаївка 133
Варшава 6, 61
Вишгород 96, 117, 153
Відень 149
Вісла 148
Гадяч 155
Галац 149
Галичина 72
Гамбург 149
Гетьманщина 10, 16, 18, 21, 25, 35, 36, 48, 56, 61, 63, 66, 71, 73, 82, 83, 95, 96, 120, 122, 123, 131, 142, 151, 162, 166
Гдов 144
Гірськ 149
Глухів 34, 44, 71, 95, 112, 127
Гончарівка 44, 140
Гріпсгольм 6, 7
Десна 57, 83
Дігтярівка 126, 127
Дніпро 66, 137, 144
Домниця 142
Дуїсбург 61

Думниця 95, 140
Дурні 140
Естляндія 144
Європа 61, 63, 121
Єрусалим 110
Жиляни 57
Жовква 148
Запоріжжя 153
Іванкове 133
Ізборськ 144
Йордань 38
Казикермен 46 ,48, 144, 146
Кельн 61
Київ 17, 23, 31, 34, 38, 55, 56, 58, 59, 66, 67, 87, 95, 96, 102, 121, 124, 125, 127, 133, 134, 148, 154, 162
Київська фортеця 66
Київщина 151
Ковчин 57, 83
Козелець 36, 141, 151
Койлов 83
Комарівка Ніжинського полку 57, 83
Конотоп на Городнянщині 138, 156, 157
Короп 83
Корсунь 137
Краків 37
Красилівка 141
Крим 137, 149
Круполе на Переяславщині 18,19
Крушинка 57
Лебедин 162
Лейпціг 61, 63
Лемеші 141
Литва 52
Лівобережжя 137
Лівобережна Україна 127
Ліфляндія 144
Ліхтенштейн 14
Львів 155
Макиївка 151
Мала Бугаївка 57

Мала Росія 35
Малоросійська земля 39, 53
Марієнбург 144
Мархеловка 57
Меліта, острів 41
Мгар 95, 102
Моровськ 83
Москва 17, 23, 38, 47, 61, 62, 63, 79, 92, 100, 102, 118, 121, 122, 124, 133, 137, 153, 158
Московія 17, 61, 100, 125
Муровськ 57
Нарва (Ругодев) 144, 145
Ніжин 95, 127, 141, 144
Німеччина 163
Новгород-Сіверський 124, 125, 127
Новгород-Сіверщина 127
Оренбург 45, 46
Остер 117, 153
Очаків 31, 151
Петропавліська фортеця 149
Переяслав 8, 38, 56, 95, 102
Підгірці 133
Погар 95
Полтава 17, 142
Польща 125, 154, 163
Понурівка 143
Правобережжя 138
Прибалтика 144, 152
Псков 145
Раєин, озеро 83
Расине, озеро 57
Рим 41
Рогатин 72
Росія 36, 61, 163
Російська імперія 162
Рословичі 57
Рудка, річка 157
Рудня на Чернігівщині 29, 39, 83
Русь 137
Санкт-Петербург 36, 49

Седнів 157
Седнівський повіт 156
Сеньківка на Київщині 133
Сибір 13, 35, 153, 154
Сіон 56
Сіонська гора 110
Січ 155
Смоленськ 38
Смяч 138, 156, 157
Снетинка 57
Соколівка 83
Сорочинці 141
Стамбул 149
Старі Санжари 16
Стародуб 45, 95, 142
Стародубщина 143
Страсбург 61
Таванськ 152
Тобольськ 153
Трипілля 57
Туреччина 137
Тятива, річка 140
Україна 57, 63, 121
Уфа 46
Ходосовка 133
Холми 99
Хорив, гора 135
Хрипковка 156, 157
Царичанка 122
Церковище 57, 83
Черевки на Переяславщині 18
Чернігів 18, 46, 52, 53, 55, 56, 63, 72, 73, 102, 125, 126, 127, 141
Чернігівщина 22, 63, 151
Чигирин 152
Чкалов 46
Чортков 152
Швеція 149
Якутськ 149
Ярославль 125

Іменний покажчик

Аарон, пророк 96
Аввакум, пророк 96
Авдій, пророк 96
Аггей, пророк 96
Адамович О. В., мистецтвознавець 181
Адріан, московський патріарх 119, 125, 143, 189
Адруг Анатолій Кіндратович, кандидат мистецтвознавства (Чернігів) 6, 20, 21, 53, 138, 170, 177, 178, 192, 194
Аксамитов Дмитро Васильович, російський архітектор 121, 140
Александрович Володимир Степанович, укр. історик та мистецтвознавець (Львів) 6, 9, 15, 38, 170, 173, 175
Алексеев Матвій, російський майстер 17
Алексеева Марина Андріївна, мистецтвознавець 124, 189
Алфєрова Гала Володимирівна, історик 87, 184
Амос, пророк 96
Анна Іоанівна, племінниця Петра I 128
Апостол Данило Павлович, гетьман 32, 36, 69, 114, 148, 169, 197
Апраксін Петро, царський посланець, царедворець 144
Арендар Ганна Петрівна, головний зберігач фондів Чернігівського історичного музею ім. В. В.Тарновського 194
Арій, єпископ 105
Армашенко Петро, поет-панегірист 10, 186
Атлант, у давньогрецькій міфології могутній титан, який тримає на плечах небосхил 68
Баклан Микола Миколайович, краєзнавець 195, 196
Балабан Діонісій, київський митрополит 83
Балашевич Йосип, гарматний майстер 44
Балашевич Карл Йосипович, майстер-людвисар (Глухів) 43, 44, 45, 71
Балюз Жан-Казимир, французький дипломат 141, 193
Бантиш-Камінський Дмитро Миколайович, історик 191, 194, 195, 197
Баран-Бутович Степан Гаврилович, український археолог, історик (Чернігів) 176
Баранович Лазар, чернігівський архієпископ 52, 63, 122
Безбородько Андрій, генеральний суддя 140
Безбородько Олександр, канцлер Російської імперії 140
Бейєл Даніель, німецький гравєр 63
Белик Жанна Григорівна, кандидат мистецтвознавства, науковий співробітник музею імені Андрія Рубльова 191
Беллона, богиня війни, дружина Марса 146
Бернігерот Йоганн Бенедикт, німецький гравєр 62
Бернігерот Йоганн Мартін, німецький гравєр 62
Бернігерот Мартін, німецький гравєр 12, 16, 19, 20, 58, 59, 60, 61, 62, 167
Белікова Галина Олексіївна, завідувач відділу стародавнього мистецтва Національного художнього музею України 21, 143, 179, 181, 191
Битинський Микола Оверкович, мистецтвознавець, художник, геральдист 148, 195

Біднов Василь Олексійович, історик української церкви, бібліограф, архівіст 191, 196

Білецький Платон Олександрович, мистецтвознавець 197

Блакитний Максим Михайлович, учений секретар Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського 176, 177

Богоматір, титул Марії, матері Господа Ісуса Христа, у візантійській, східнохристиянській традиції 40, 54, 128, 134

Богородиця Діва, мати Господа Ісуса Христа 29, 79, 129, 142, 143

Богослов Іоанн, апостол, євангеліст 67

Болховітінов Євгеній, митрополит 178, 183, 188

Бондар Наталія Петрівна, завідувач відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського 21, 176

Борис, князь 39, 92

Борисенко Володимир Йосипович, український історик (Київ) 188

Борисенко Ольга Євгенівна, головний зберігач фондів Національного заповідника «Хортиця» 6

Борковський Михайло Васильович, син генерального обозного 99, 170, 186

Боровська, дружина старшини 137

Борохович Михайло Андрійович, гадяцький полковник 152, 169, 197

Борохович Федір Михайлович, син полковника 155

Борщак Ілля Львович, історик, публіцист і літературознавець 195

Бражиць Йосафат, церковний діяч 33

Брюховецький В'ячеслав Степанович, український літературознавець 195

Бусева-Давидова Ірина Леонідівна, історик мистецтва 127, 190

Бутович Володимир, краєзнавець 18

Бутовичі 6, 17, 18

Бьорке, каролінець 162

В'юнук Андрій Олексійович, мистецтвознавець 177

Вайнштейн М. Г., директор Чернігівського музею 45

Варлаам, преподобний 94

Ванатович Варлаам, архієпископ 74

Варвара, свята 29

Василенко Микита, ктитор 141

Василенко Микола Прокопович, український історик 197

Василій, священик з Рудні 29, 39

Василь Іванович III, великий князь 81

Васильєв М. Г., науковий співробітник Києво-Печерського заповідника 177, 188

Васильєв Олександр Анатолійович, український історик 186

Великий Антоній, пустельник 72

Величко Самійло, писар Генеральної військової канцелярії 12, 19, 39, 43, 53, 54, 71, 73, 94, 96, 110, 117, 125, 131, 164, 166, 176, 181, 185, 186, 189, 195, 196

Вельямінов Степан Лукич, бригадир, президент Малоросійської колегії 112, 113
Верфф Адріан ван дер, художник 92
Вечерський Віктор Васильович, український архітектор, мистецтвознавець 185, 190, 193, 194
Виговський Іван, гетьман 36
Винар Любомир-Роман Іванович, американський історик українського походження 148, 194, 195
Вишневецькі, рід 115
Віроцький Володимир Денисович, дослідник архітектури, мистецтвознавець 177
Вітославська Маріанна (Марфа), племінниця І. Мазепи 11, 75, 79, 123, 129, 130, 131, 135, 136, 154
ВЛ, гравер 41
Володар Р., історик 195
Володимир, князь 39, 56, 136
Вовк Олег Вікторович, дослідник знаків та символів 174, 184
Возняк Михайло Степанович, літературознавець 177, 178, 186, 188, 190, 194, 195
Войнаровська (Мазепа) Олександра Степанівна, сестра І. Мазепи 79
Войнаровський Андрій Янович, племінник І. Мазепи 11, 29, 58, 75, 100, 106, 116, 117, 123, 135, 147, 148, 149, 150, 151, 154, 156, 157, 158, 167, 169, 195
Войнаровський Ян, київський земський суддя 148, 154
Войца Сербін, генеральний осавул 26
Войцехівська Катерина, дружина К. Фридрикевича (див. Фридрикевич Катерина)
Воін Іоан, мученик 20, 67, 68, 81, 82, 83, 84, 85
Воїнов Святослав Святославович, історик, літературознавець 190
Володар Р., історик 195
Володимир Великий, князь 92, 137
Вольська Марія Криштофорівна, дочка К. Фридрикевича 129
Воробей Раїса Борисівна, кандидат історичних наук, директор Державного архіву Чернігівської області 175
Вуяхевич Михайло Васильович (Мелетій), генеральний суддя, архімандрит Києво-Печерської лаври 26, 41, 85, 91, 103, 112
Гасцький Юрій Теодозійович, український історик (Нью-Йорк) 195
Галяховський Данило, гравер 12, 16, 19, 20, 68, 69, 70, 166
Гамалія Андрій Михайлович, генеральний осавул 26
Гамалія Григорій Михайлович, лубенський полковник 169, 197
Гамалія Михайло Андрійович, генеральний бунчужний 59
Ганнібал, карфагенський полководець 145
Гедеон, київський митрополит 57
Гектор, найхоробріший воїн у троянському війську 68, 96
Георгій III, грузинський цар 81
Геппенер (Лінка) Надія Володимирівна, археолог, історик 185
Геракл (також Алцід), герой, син бога Зевса 96
Геродот, давньогрецький історик 22
Геронтій, гравер 78
Герцик Павло Семенович, полтавський полковник 95
Гліб, князь 39, 92
Голіцин Борис Олексійович, вихователь Петра I, очільник приказу Казанського двору 119
Голіцин Василь Васильович, фаворит царівни Софії, фактичний голова російського уряду 23, 33, 34, 35, 122, 151, 155, 189, 196
Голіцин Дмитро Михайлович, київський воєвода, князь 59, 152, 155, 178

Голіцин Олексій Васильович, син В. Голіцина 151, 195
Голіцин Петро, київський губернатор 120
Головкін Гаврило Іванович, граф, начальник Посольського приказу 134, 155
Голуб Костянтин Іванович, генеральний бунчужний 137
Гомер, легендарний давньогрецький поет 22
Горленко Дмитро Лазаревич, прилуцький полковник 148
Горобець Віктор Миколайович, український історик (Київ) 195
Грабар Ігор Емануїлович, історик мистецтва, реставратор 192
Грембецька Євдокія, дочка К. Фридрикевича 157
Грембецький Микола, полковий обозний Чернігівського полку 100, 157
Грембецький Федір Миколайович, син М. Грембецького 100, 157
Григорій, чудотворець Печерський 50
Грицай Михайло Семенович, літературознавець і фольклорист 173, 174
Грінченко Борис Дмитрович, українознавець, письменник 18, 195
Гродський Семен Іванович (Соломон), чернець, посланець І. Мазепи 125
Грозний Іван, цар 81
Громика Анастасія Василівна, дочка смілянського сотника, онучка І. Мазепи 129, 158
Громика Євфимія Василівна, дочка смілянського сотника, онучка І. Мазепи 129
Громика Василь, смілянський сотник 11, 76, 96, 98, 99, 109, 135, 158, 159
Громика Іван Васильович, онук І. Мазепи 75, 79, 98, 99, 158, 159
Громика Кирило Васильович, онук І. Мазепи 75, 79, 98, 158, 159
Громика Марія 11, 75, 76, 98, 109, 123, 129, 130, 131, 135, 158, 159, 160, 169
Громика Михайло, білоцерківський полковник 131
Гуліц Андрій Андрійович, київський воєвода 59
Гумілевський Філарет (Дмитро Григорович Конобєєвський), церковний історик 190, 193
Гуржі Олександр Іванович, сучасний український історик 187
Гюйссен Генріх фон, німецький барон, доктор прав 61, 62
Гвава Олег, український історик (Одеса) 9, 172, 183
Давид, цар 92
Даниїл, пророк 96, 98
Дарманський Павло Федорович, релігієзнавець 188
Делюга Вальдемар, польський мистецтвознавець (Варшава) 20, 21, 37, 175, 181
Демидов, промисловець 115
Денисенко Ольга Йосипівна, мистецтвознавець (Харків) 6
Діоген, давньогрецький філософ 22
Діодор, видатний давньогрецький історик 22
Дмитрашко Дмитро, свояк І. Мазепи 79
Дмитрашко Олексій, свояк І. Мазепи 79
Дмитрієнко Марія Федорівна, доктор історичних наук 6, 13, 16, 170, 172, 173, 179
Дорошенко Дмитро Іванович, український історик-емігрант 197
Дорошенко Петро Дорофійович, гетьман 137, 156
Доценко Алла Володимирівна, заступник генерального директора Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» 193

Драган Михайло Дмитрович, український мистецтвознавець 193
Дрентвett Пилип Якуб, майстер-золотар 141
Дунін-Борковський Михайло, син генерального обозного 99
Дунін-Борковський Андрій, син генерального обозного 99
Дунін-Борковський Василь, генеральний обозний 11, 26, 31, 32, 41, 42, 54, 59, 99, 100, 116, 117, 169, 197
Евріпід, давньогрецький поет-драматург 22
Енгель Йоганн, угорсько-німецький історик 63
Єва, праматір 74, 131
Євдокія, царівна 128
Єгипетський Макарій, пустельник 72
Єзекіль, пророк 96
Єлизавета Петрівна, імператриця 34, 35, 36
Єлисей, пророк 96
Єремія, пророк 96
Жаборюк Анатолій Андрійович, мистецвознавець 111, 112, 183, 187
Жбанова Катерина Юріївна, науковий співробітник відділу стародруків і рідкісних видань Національної бібліотеки ім. В. Вернадського 21
Жолтовський Павло Миколайович, український мистецтвознавець 74, 113, 139, 140, 143, 175, 181, 192, 193, 194
Жоравка Лук'ян Іванович, новгород-сіверський сотник 169, 197
Жоховський Кипріан, митрополит 33
Журавко Григорій, син новгород-сіверського сотника 143
Журавко Євдокія, дружина новгород-сіверського сотника 143
Жураковський В., старшина 112, 113
Жураховський Ірадіон, намісник Межигірського монастиря 69
Забелін Іван Єгорович, російський історик 190
Забіла Василь, генеральний хорунжий 26
Забіла Данило Васильович, власник маєтностей, донощик, син сотника 134, 191
Забіла Іван, старшина 144, 194
Забочень Михайло Степанович, український колекціонер 6, 171
Завіша Андрій, писар, секретар казначейства Великого князівства Литовського 33
Загоровська Олена, дружина володимирського судді 138
Зайченко Віра Володимирівна, етнограф, мистецтвознавець 194
Закревський Микола Васильович, український історик, етнограф 185
Запаско Яким Прохорович, український книгознавець, доктор мистецтвознавства 174, 176, 184
Заруба Віктор Миколайович, український історик 194
Захара Ігор Степанович, філософ і перекладач, культуролог 194
Захарія, пророк 96
Захарченко Михайло Мойсеевич, дослідник Києва 185
Звездіна Юлія Миколаївна, історик мистецтва 174
Зеленський Дмитро, лубенський полковник 79
Землюков Степан, художник 19
Златоуст Іоан, богослов, архієпископ Константинопольський 67,121
Змієборець Юрій, патрон воїнів, покровитель військових правлячих родів 48
Золотарьов Карпо, іконописець, майстер, очолював Золотописну палату 127
Зубрицький Никодим, гравер 99

Йоїл, пророк 96
Іван IV, російський цар 81
Іконников Володимир Степанович, російський історик 184
Ілія, гравер 41
Ілія, пророк 96
Ілля, св. пророк 135
Індутний Володимир Васильович, доктор геолого-мінералогічних наук, професор Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва 6, 170, 171
Іоаким, московський патріарх 23, 122
Іоан IV, константинопольський патріарх
Іоан III Схоластик, патріарх 67
Іоан Олексійович, московський цар 19, 26, 30, 31, 36, 39, 40, 91, 92, 95, 133
Іоан, єпископ суздальський 67
Іоани, три мученики 67
Іов, пророк 96
Іона, пророк 96
Іркліївський-Перехрестенко Опанас, художник 12, 20, 34, 35, 36, 164
Ісаєвич Ярослав Дмитрович, книгознавець 174, 176, 184
Ісая, пророк 96
Іскра Іван Іванович, полковник Полтавського полку 152
Істомін Каріон, російський письменник 92
Іяків, пророк 96
Казимир Ян, польський король 131
Калита Іван, князь 81
Калнишевський Петро Іванович, кошовий отаман 81
Кара-Васильєва Тетяна Валеріївна, мистецтвознавець 174, 188
Карл XII 44, 149
Катерина I 128
Катерина Іоанівна, племінниця Петра I 128
Катерина Олексіївна, царівна 127, 128
Катерина, великомучениця 128
Качан Р., дослідник 176
Квінт, філософ та релігійний діяч 22
Кілессо Сергій Костянтинович, мистецтвознавець та архітектор 86, 119, 175, 184, 185, 188, 189
Кіліан Вольфган, гравер 33
Кіяшко Любов Григорівна, заступник директора Національного заповідника «Гетьманська столиця» 176
Клавдіан, поет Римської імперії, майстер панегірика 22
Клет, святий 33
Кнеллер Готфрід, художник 93
Ковалевська Ольга Олегівна, український історик 6, 9, 13, 17, 18, 19, 20, 58, 59, 112, 170, 173, 175, 178
Коваленко Володимир Петрович, археолог, історик 193
Коваленко Олександр Борисович, український історик 176, 187
Козак Назар Борисович, кандидат мистецтвознавства 183
Козачинський Михайло, префект 34
Козма Самійло Фридрикевич (див. Фридрикевич)
Комашко І. М. , мистецтвознавець 190
Кондратюк Аліна Юріївна, кандидат мистецтвознавства 21, 100, 112, 123, 123, 135, 186, 186, 187, 188, 189
Корзун С. Г., історик 178
Корнилович Захарія, архієпископ 69
Корнієнко Вячеслав, доктор історичних наук 21
Корнієнко Микола Павлович, історик 197
Коровченко Федір, київський полковник 100, 152
Костомаров Микола Іванович, історик 138, 188, 192, 195, 197

Костянтин, імператор 59, 116, 118
Коцур Анатолій Петрович, український історик 183
Кочегаров Кирило Олександрович, російський історик 173
Кочубей Василь Леонтійович, генеральний суддя 26, 59, 69, 124, 144, 145, 148, 169, 197
Кочубей Ганна Василівна 145
Кочубей Мотря Василівна 123
Крайня Ольга Олексіївна, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник. Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника 10, 112, 180, 187, 191
Креженстовський Іван Васильович, фотохудожник 21
Крекотень Володимир Іванович, літературознавець 174
Кресальний Микола Йосипович, український архітектор, дослідник Софії Київської 178
Кресін Олексій Веніамінович, доктор юридичних наук, дослідник повстання мазепинців 195
Кривошея Володимир Володимирович, український історик 193, 196,
Кроковський Йоасаф, архімандрит, митрополит 46, 47, 79, 103,104, 119
Крупницький Борис Дмитрович, український історик-емігрант 16, 59, 61, 178
Крщонович Лаврентій, ігумен Троїцького монастиря у Чернігові 10, 53, 54, 63, 72, 73, 124, 143, 144, 145, 172, 181
Ксенофонт, давньогрецький історик та письменник 22
Кузьмін Е., мистецтвознавець 81, 183
Кузьмін М. Е., мистецтвознавець 115, 188
Курцій, римський історик 22
Кущник Іоан, візантійський святий 67, 68, 115
Лавренюк Ольга Олександрівна, культуролог, етнограф 194
Лагодзький Ян Петрович, історик 189
Лаерцій, античний історик 22
Лазаревський Олександр Матвійович, український історик 8, 20, 138, 172, 173, 192, 196
Лампі Йоганн Баптист (старший), художник 14
Лаша Георгій, грузинський царевич 81
Лебедев Олексій Петрович, російський історик 181
Лепкий Богдан Сильвестрович, український письменник, літературознавець 10, 172
Лещинський Станіслав, польський король 134
Лизогуб Андрій Юхимович, спудей 143
Лизогуб Юхим Якович, генеральний бунчужний 26, 152
Лизогуб Яків Кіндратович, чернігівський полковник 50, 156, 197
Лизогуб Яків, член Малоросійської колегії112, 113
Лизогуб Яків Юхимович, спудей 143
Лисенко Іван Якович, перяславський полковник 151
Лисенко Т. О., історик 112, 187
Листвичник Іоан, християнський богослов, візантійський філософ 67
Литвина Анна Феліксовна, російський філолог, кандидат філологічних наук 184
Лиховицький А., дослідник церковної історії 190
Лімье Анрі-Філіпп, французький історик 61, 63
Ліхуди, брати (Іоанікій Ліхуд, Софроній Ліхуд), грецькі ченці, перші викладачі та засновники Слов'яно греко-латинської академії у Москві122
Логвин Григорій Никонович, український мистецтвознавець та архітектор 81, 87, 182, 184, 189, 193
Ломиковський Іван Васильович, генеральний обозний 58, 69
Ломиковські, старшинський рід 100

Лопухіна Євдокія, дружина царя Петра I 92, 128, 129
Лопушинська Євгенія Іванівна, архітектор-реставратор 184
Лосева Ольга Вікторівна, знавець історії та мистецтва Греції та Кіпру 180
Лоський Й., шанувальник старожитностей 70
Лука, євангеліст 134
Луняк Євген Миколайович, український історик 179
Лук'янов Іоан, прочанин 58, 88, 178, 185
Люта Тетяна Юріївна, кандидат історичних наук, викладач кафедри історії Києво-Могилянської академії 6, 9, 10, 40, 67, 68, 171, 172, 176, 180
Магдалина Марія, свята 137
Мазепа Микола Миколайович, директор Харківського науково-дослідного інституту козацтва, кандидат юридичних наук 6, 170
Мазепа Іван Степанович, гетьман 6, 7, 8, 9, 10,11,12,13, 14, 16,17,18,19, 23, 26, 28, 30, 31, 33, 36, 37, 40, 42, 43, 50, 51, 52, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 73, 74, 75, 80, 82, 83, 88, 90, 94, 97, 99, 104, 105, 110, 111, 112, 114, 117, 118, 120, 121, 123, 125, 128, 133, 134, 136, 137, 138, 142,144, 147, 152, 153, 154, 155, 157, 160, 162,163,164, 169, 182, 183, 184, 185, 186, 189, 191, 192, 195, 196, 197
Мазепа Марія Магдалина, ігуменя 28, 133, 134, 135, 136, 154, 155, 191
Мазепа Марія, дружина гетьмана 29 ,130, 131, 137, 138, 142
Мазепа Олександра, сестра І. Мазепи 29, 143, 148, 154, 156
Мазепа Стефан Михайлович, батько гетьмана 131, 133
Макаренко Микола Омелянович, археолог, музеєзнавець, мистецтвознавець 174
Максим Валерій, римський письменник часів імператора Тіберія 22
Максимович Іоанн, чернігівський архієпископ 10, 126, 172, 194
Максимович Михайло Олександрович, український історик, етнограф, фольклорист 185, 188, 195
Малахія, пророк 96
Малицький Єрофей, ігумен Домницького монастиря 140
Маліновська Катерина, мистецтвознавець 186
Мальченко Олег Євгенович, український історик 44, 176
Маніковський Федір, дослідник церкви 191
Марголіна Ірина Євгенівна, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України 180
Марія Іллівна, княгиня 81
Марія, царівна 128
Марія Магдалина, свята миронosiця 29
Марко, гравер 182
Марс, римський бог війни 64, 96
Марфа, царівна 128
Маслов Сергій Іванович, український літературознавець, книгознавець 174
Матвій, євангеліст 110
Мацьків Теодор Іванович, український історик-емігрант 59, 61, 178, 192
Медведев Сильвестр (Семен Агафонович), полеміст, письменник, філософ 122
Мезенцев Володимир Ігорович, історик-археолог, музеєзнавець 193
Мельник Леонід Герасимович, український історик 194, 195, 196
Мельхиседек, пророк 96

Меншиков Олександр Данилович, наближений до царя, генерал кавалерії, «князь» 45, 61, 87
Мигура Іларіон, гравер 9, 16, 19 , 20, 65, 66, 67, 68, 114, 150, 166
Микитась Василь Лазарович, український літературознавець 173, 174
Миклашевський Михайло Андрійович, стародубський полковник 143, 169, 197
Миклашевські, старшинський рід 100, 143
Миколайко Тетяна Анатоліївна, молодший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» 6, 171
Милостивий Іоан, святий, патріарх Олександрійський 68
Мирович Василь Іванович, син переяславського полковника, мазепинець 153
Мирович Іван Михайлович, переяславський полковник 152
Мирошник Оксана Іванівна, завідувачка відділом наукомасової роботи Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» 6, 171
Михайло (Михаїл), архангел (головний ангел), верховний командувач (архістратиг) Божого війська супроти нечистих сил 29
Михайлов Борис, дяк 82
Михей, пророк 96
Мицик Юрій Андрійович, доктор історичних наук (Київ) 6, 21, 36, 170, 194
Міллер Герард, російський історик 149
Міляєва Людмила Семенівна, український мистецтвознавець 176
Многогрішний Дем'ян Ігнатович, гетьман 36
Могила Петро, київський митрополит 57, 73
Модзалевський Вадим Львович, історик 131, 173, 186, 190
Мойсей, пророк 96
Мокієвський Костянтин, київський полковник 59, 76, 79, 83, 95, 96, 99, 109, 117, 144, 145, 151, 152, 153, 184, 195
Мокієвські, шляхтичі 133
Мокієвська (Мирович) Ганна, дочка полковника К.Мокієвського 153
Мокрієвич Самійло Карпович, значний військовий товариш, поет 10, 172
Морозов Олександр Сергійович, український історик (Ніжин) 193
Наришкін Лев Кирилович, начальник Посольського приказу 119
Наришкіни, рід 125
Наталія, царівна 128
Натъе Жан-Марк, художник 16
Наум, пророк 96
Нафтан, пророк 96
Невлер Михайло, журналіст (Оренбург) 176
Нестор, літописець 46
Нестуля Олексій Олексійович, український історик (Полтава) 176
Нетудихаткін Ігор Анатолійович, український історик (Київ) 187, 194
Никодим, архімандрит 21
Никон, архімандрит 101, 102, 119, 124, 125, 126, 127
Нікітенко Надія Миколаївна, український історик-культуролог, музеезнавець, доктор історичних наук 6, 68, 74, 137, 170, 178, 180, 181, 188, 191
Нікітін Іван Микитович, російський художник 16, 19
Новицький Григорій, син компанійського полковника 169

Новицький Ілля Федорович, компанійський полковник 70, 106, 155, 169, 197
Новицький Іван, спудей 69, 70
Норблен де ла Гурден, Жан П'єр, польський художник французького походження 6, 7
Обидовська (Кочубей) Ганна Василівна, дружина ніжинського полковника 76, 79, 145, 146, 147
Обидовський Іван Павлович, ніжинський полковник 29, 58, 59, 76, 98, 100, 105, 117, 123, 135, 143, 144, 145, 146, 147, 152, 153, 157, 158, 169, 194
Обидовський Іван Іванович, син ніжинського полковника 79
Обидовський Михайло Іванович, син ніжинського полковника 79
Овчаренко О., історик 184
Оглоблин Олександр Петрович, український історик-емігрант 43, 131, 138, 143, 176, 191, 196, 197
Одорський Гедеон, ректор Києво-Могилянської академії 69
Озірський Сілуан, префект Києво-Могилянської академії 143
Олексій Олексійович, князь 81
Олексій Михайлович, російський цар 81
Олексій Петрович, син Петра І 31, 32
Оелькович Симон, князь 81
Оляніна Світлана Валеріївна, кандидат архітектури (Київ) 21, 140, 141, 183, 192, 193
Ольга, княгиня 136, 136, 137
Онуфрій, преподобний 120
Онуфрій, святий 115
Опара Степан, гетьман 156
Орлик Григорій Пилипович, син П. Орлика 76
Орлик Пилип Степанович, реєнт, генеральний писар, гетьман 10, 76 , 87, 88, 95, 134, 143, 145, 148, 149, 185, 186
Орновський Іван, український поет-панегірист 10, 186
Осія, пророк 96
Острозький Костянтин Іванович, князь, великий гетьман Литовський 115
Острозькі, князівський рід 115
Павленко Сергій Олегович, український історик 171, 172, 173, 176, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 190, 191, 192, 196
Павло, апостол 41, 135
Паєвський Іван, художник 143
Паісій, намісник Києво-Печерської лаври 39
Палій Семен Пилипович (Гурко), полковник Фастівського полку 151
Памфілія, дочка Мокієвської Марії Магдалини 153
Паткуль Йоганн Рейнгольд, ліфляндський дворянин 61
Пашковський, компанійський полковник 144
Первозваний Андрій, святий апостол 39, 67
Перехрест Іван Іванович, охтирський полковник 33
Петренко Марко Захарович, дослідник Києво-Печерської лаври 112, 187
Петро І (Петро Олексійович) 11, 16, 19, 26, 30, 32, 36, 39, 40, 46 , 48 , 50, 61, 71, 81, 87, 88 , 91, 92, 94, 100, 110 , 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 124, 128, 133, 140, 143, 149, 155, 183
Петро, апостол 23, 100
Петро, митрополит 81
Петро, святий 110
Петров Микола Іванович, церковний історик, літературознавець, мистецтвознавець 115, 178
Петровський Микола Неонович, український історик 194
Печерський Антоній, преподобний 50, 72, 81
Печерський Варлаам, преподобний 20, 50, 85

Печерський Ісакій, преподобний 50
Печерський Феодосій, святий 50, 81, 120
Пилип (Філіп), апостол 110
Пилипенко Борис Кузьмич, український мистецтвознавець, етнограф 20, 43, 44, 45, 176
Пліній, давньоримський енциклопедист 22
Плохій Сергій Миколайович, американський історик українського походження 6, 172, 182
Плameniцька Євгенія Михайлівна, український архітектор-реставратор 185
Пляшко Людмила Андріївна, історик, мистецтвознавець 193
Погосян Олена Анатоліївна, доктор філології, культуролог, професор університету Альберта (Канада) 182
Погрібний Анатолій Григорович, український літературознавець 173
Половець Семен, білоцерківський полковник 138
Полуботок Леонтій, переяславський полковник 151
Полуботок Павло Леонтійович, чернігівський полковник 112, 113, 114, 148, 169, 197
Попов Павло Миколайович, мистецтвознавець, літературознавець 126, 181, 182, 189, 190
Попович Іван, сотник 16
Потьомкін Григорій Олександрович, російський генерал-фельдмаршал 13, 14, 15
Похилевич Лаврентій Іванович, український історик, краєзнавець 186, 188, 196
Походяща (див. також Суховарова-Жорнова) Олена Борисівна, кандидат історичних наук 6, 13, 16, 170, 171, 172, 173
Прасковія Федорівна, цариця 128
Предтеча Іоан, у християнстві попередник Ісуса Христа, що пророкував його прищестя 18, 23, 51, 52, 55, 57, 66, 67, 68, 83, 94, 110 , 111, 112, 128, 139, 142
Преображенський Олександр Сергійович, російський історик 81, 182, 183
Прозоровський Петро, начальник приказу Великої казни 118, 119, 133
Прокопович Каленик, нехворощанський сотник 141
Прокопович Сава Прокопович, генеральний суддя 26, 59, 191
Прокопович Феофан, церковний діяч, письменник, філософ 56, 69, 71, 137
Путро Олексій Іванович, український історик 175
Пуцко Василь Григорович, мистецтвознавець 182
Пушкін Олександр Григорович, російський поет 19
Радзивілл Кароль Станіслав, стольник великий литовський 33
Радивилівський Антоній, український письменник і церковний діяч 22, 23, 174
Радовський Володимир Сергійович, письменник, дослідник історії України 6, 19, 171
Райгородський Леонід Дмитрович, мистецтвознавець 177
Раштин А., історик 192
Реклінський Іван, гравер 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 41, 136, 163, 167
Рижова Ольга Олегівна, мистецтвознавець (Київ) 21, 75, 82, 182 , 183
Рилкова Людмила Павлівна, історик 185
Різник Іван Антонович, художник-реставратор 186
Різниченко Василь Федорович, український історик, бібліограф 194, 195
Рітус Максим Костянтинович, фотохудожник 21

Рклицький Сергій Васильович, український історик, архівіст 190
Ровинський Дмитро Олександрович, історик мистецтва, мистецтвознавець 10, 50, 174, 175, 177, 181, 182, 190
Рогоза Михайло (Михаїл) Васильович, київський митрополит 72
Розумовський Кирило Григорович, гетьман 13, 35, 141
Розумовський Олексій Григорович, фаворит цариці 13, 34, 35, 36
Розумовські, козацький рід 34
Ромадановський Федір Юрійович, голова Преображенського приказу 119
Ромодановський Григорій Григорович, князь, боярин, очолював російські військові угруповання в Гетьманщині 137
Рудак Олег Миколайович, мистецтвознавець 81, 183
Румянцев Олександр Іванович, російський генерал, правитель Малоросії 141
Савич Семен, старшина, генеральний писар 112, 113
Савченко Сергій Володимирович, історик 188
Савченко Ольга Євгенівна, науковий співробітник музею імені Андрія Рубльова 191
Салій Костянтин Іванович, історик 183
Салтан Олександр Миколайович, кандидат історичних наук (Харків) 6, 171
Салтан Наталія Миколаївна, кандидат історичних наук (Харків) 193
Сальнікова Оксана Олександрівна, завідувач відділу охорони культурної спадщини заповідника «Поле Полтавської битви» 6
Самойленко Григорій Васильович, літературознавець, краєзнавець, доктор філологічних наук (Ніжин) 142, 193
Самойленко Олександр Григорович, український історик (Ніжин) 142, 193
Самойлова Тетяна Євгенівна, російський мистецтвознавець 182
Самойлович Іван Самійлович, гетьман 33, 35, 36, 52 , 133, 137, 148
Самуйлович Захарія, гравер 10, 12, 19, 20, 26, 29, 30, 31, 117, 167
Самуїл, пророк 96
Сангурський Павло Омелянович, полковий обозний Чернігівського полку 141
Сангушки, рід 115
Сапега Казимир Ян Павло, великий гетьман литовський 6, 7
Сапега Ян-Фредерик, канцлер великий литовський 14
Сапожников Дмитро Іванович, російський історик, архівіст 173, 187
Сахновська Ганна Павлівна, дружина березнянського сотника 141
Сахновський Яким Іванович, березнянський сотник 141
Саченко Сергій, історик 188
Свербигуз Володимир Борисович, культуролог 44, 176
Свідзинський Костянтин, колекціонер старожитностей 70
Свчка Леонтій Назарович, лубенський полковник 81, 169, 197
Святослав Давидович (Микола Святоша), князь 114
Селищев Опанас Матвійович, філолог 172
Сенютович Іоаникій, архімандрит Києво-Печерської лаври 120
Сербин Войца, генеральний осавул 26
Симеон Омелькович, князь 81
Симон, єпископ Володимирський і Суздальський 46

Ситий Ігор Михайлович, історик (Чернігів) 6, 21, 172, 181, 192, 193
Ситий Юрій Миколайович, український археолог (Чернігів) 193
Сінкевич Наталія Олександрівна кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного Києво Печерського історико-культурного заповідника 6, 10, 67, 68, 171, 172, 180
Сіткарьова Ольга Всеволодівна, кандидат архітектури (Київ) 89,91, 115, 185, 190
Січинський Володимир Юхимович, український архітектор, графік та мистецтвознавець 10, 59, 67, 177, 180, 181, 188
Скалацький Кім Григорович, мистецтвознавець (Полтава) 6, 171, 173
Скарга Симеон, діяч XVII ст. 69
Скоропадський Іван Іллч, старшина, гетьман 36, 46, 58, 69, 112, 113, 114, 157, 169, 197
Славутич Євген Володимирович, український історик 174
Смирнова Ангеліна Сергіївна, російський мистецтвознавець, історик давнього мистецтва 182
Сморжевських-Смирнова Марія, доктор філософії 182
Сойко Іван, історик, випускник Варшавського Богословського православного факультету, студент Д. І. Дорошенка 195
Соловійов Сергій Михайлович, російський історик 195
Солодова Віра Владленівна, директор Одеського історико-краєзнавчого музею 21
Соломон, чернець 125
Солонина Сергій, полковий хорунжий 152
Софія, свята 23, 56
Софія, царівна 23, 33, 35, 122, 124, 125, 127, 128, 155
Софонія, пророк 96
Софоній, чернець 125
Спаський Іван Олександрович (архієпископ Сергій), церковний історик 180
Станіславський В'ячеслав Володимирович, історик (Київ) 6, 179
Старцев Йосип Дмитрович, російський зодчий 38
Стаховський Антоній, український релігійний діяч, поет-панегірист 10
Степанович Федор, охотницький полковник 144
Степовик Дмитро Власович, український мистецтвознавець 80, 142, 174, 175, 177, 178, 182, 184, 186, 188, 189, 192, 194, 196
Стефан, архідиякон 131
Стефан, першомученик 133
Стороженко Іван, прилуцький полковник 169, 197
Стороженко Микола Володимирович, український історик 186, 196
Стрельбицький Іван, гравер 102
Стрешнев Тихон Микитович, начальник Розрядного приказу 118, 119
Стрілець Наталія Леонідівна, старший науковий співробітник обласного комунального музею Б. Лепкого в м. Бережани 10
Судейкін Любим Сергійович, стольник, російський резидент у Варшаві 61
Сулима Людмила Миколаївна, журналіст, краєзнавець (Київ) 197
Сулима Іван, генеральний хорунжий 169
Сулима Іван Федорович, переяславський полковник 197
Сулима Федір, старшина 133

Суровцева Ірина Юріївна, кандидат історичних наук 183
Суслов, мешканець Стародуба 152
Сухий Никон, преподобний 50
Суховарова-Жорнова (Походяща) Олена Борисівна, кандидат історичних наук 6, 179, 182, 194
Тамара, грузинська цариця 81
Таїрова-Яковлева Тетяна Геннадіївна, російський історик 192
Таранущенко Стефан Андрійович, музейник, мистецтвознавець, знавець архітектури 141, 193
Тарасевич Леонтій, гравер 12, 29, 33, 47, 48, 49, 50, 73, 77, 123, 124, 150, 167
Тарасевич Олександр, гравер 10, 12, 32, 33, 36, 37, 38, 49, 55, 63, 68, 71, 85, 123, 124, 166
Тарасов Аркадій Євгенович, російський історик 45
Тарасов Олег Юрійович, російський мистецтвознавець 81, 182
Тарловський Кирило, священник 36
Татарченко Світлана Миколаївна, російський мистецтвознавець 182
Терлецький Петро, поет-панегірист 9, 10
Терпиловський Георгій, спудей 32
Тетяна, свята 138
Титов Федір Іванович, історик церкви 11, 115, 172, 182 , 186, 187, 188
Толочко Петро Петрович, український історик, археолог (Київ) 88
Топольницький Федір, свояк І. Мазепи 79
ТП, гравер 41
Травкіна Ольга Іванівна, кандидат історичних наук, завідувач відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» 190, 193
Трегубова Тетяна Олександрівна, фахівець з історії архітектури 184
Триміфунтський Спиридон, єпископ 105
Трощенко Стефан, канівський сотник 155
Трощинська (Новицька) Марія, дружина С.Трощинського 71, 106, 129, 131
Трощинський Василь Степанович, шляхтич 155
Трощинський Матвій, кошовий отаман 155
Трощинський Степан, племінник І. Мазепи 11, 71, 75, 79, 100, 106,108, 131, 135, 155, 156, 169
Трощинський Харитон, козак 155
ТТ, гравер 41
Туптало Данило Савич (Димитрій Ростовський), український та російський церковний діяч, письменник, агіограф 10, 54, 55, 125, 143, 172, 176, 189
Углицький Феодосій Микитович, чернігівський архієпископ (святий Феодосій Чернігівський) 53, 122
Ульріка-Елеонора, сестра Карла XII 149
Ульяновський Василь Іринархович, український історик 143
Уманець Федір Михайлович, історик 192
Уманцев Федір Самійлович, український мистецтвознавець 58, 81, 87, 92, 109, 112, 113, 114, 115, 117, 128, 131, 178, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191
Успенський Федір Борисович, російський лінгвіст, спеціаліст з російської антропоніміки 184
Устрялов Микола Герасимович, російський історик, археограф 188
Уханова Олена Володимирівна, російський історик 173
Ушаков Іван Клементійович, стольник, російський полковник 87, 88

Ушаков Симон Федорович, російський іконописець 81
Ф., ієродиякон, гравер 77, 126, 165
Файнгорн, художник 93
Фальк Самуель, угорський гравер 63
Фальц-Фейн Е., меценат 14
Фамендін Юрій, київський воєвода 59
Федір А. (Феодор, Федор, Ф.), гравер 126
Федор Олексійович, князь 81
Федор Олексійович, цар 127
Федорова Алла Володимирівна, російський історик (Оренбург) 177
Фемендін Юрій Андрійович, київський воєвода 59
Феодор А., гравер 41
Феодосія, царівна 128
Феофан, преподобний, єпископ Нікейський 136
Фівейський Павло, пустельник 72
Фігурський Никон, гравер 72, 126
Філарет, ієродиякон, гравер 78
Фоменко Валентин Миколайович, кандидат мистецтвознавства 73, 177, 179, 181
Фридрикевич (Грембецька) Євдокія, дочка К. Фридрикевича 100, 129, 131, 157
Фридрикевич (Громика) Марія, падчерка І. Мазепи 131, 136
Фридрикевич Григорій, онук І. Мазепи 75, 76, 79, 98, 100, 108, 135, 157, 158
Фридрикевич Катерина Войцеховичівна, дружина пасинка І. Мазепи 129, 131, 157, 190, 197
Фридрикевич Криштоф, пасинок І. Мазепи 11, 76, 97, 98, 100, 103, 108, 129, 135, 138, 156, 158, 169, 197
Фридрикевич Самуїл, польський полковник156
Фридрикевичі, зяті 76, 79, 98, 138
Фурман Р. В., мистецтвознавець 184
Ханенко Микола, генеральний хорунжий 35, 175
Харламов Віктор Олександрович, кандидат архітектури, начальник архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України 87, 184
Харлампович Костянтин Васильович, український історик 174, 189, 196
Хижняк Зоя Іванівна, український історик 175, 194
Хмельницький Богдан, гетьман 36, 46, 81, 148
Хмельницький Юрій, гетьман 35, 36
Хованський Петро Іванович «Большой», київський воєвода 87
Хованський Петро Іванович «Меньшой», київський воєвода 87
Хреститель Іоан (див. Предтеча Іоан) 29, 39, 55, 66, 68, 110
Христос, буквально «Помазанець», вживається до позначення Ісуса Христа 74, 75, 136, 137, 143
Хутинський Варлаам, преподобний 20, 81, 82, 85
Цибульський К., дослідник 172
Цинковська Ірина Іванівна, мистецтвознавець 177, 179
Чередниченко Євгенія Федорівна, історик, дослідник печер Києво-Печерської лаври 185
Черниш Іван , старшина 112
Чернявський Петро, служитель лаври 120
Четвертинський Гедеон, київський митрополит 82, 122, 189
Чечель Дмитро, охотницький полковник 144
Членова Лариса Григорівна, мистецтвознавець 179, 181, 183, 191
Чоглоков Михайло, художник 93
Чуйкевич Василь, канцелярист 152
Чумичева Ольга Валеріївна, російський історик, письменниця 181

Шакловитий Федір Леонтійович, думний дворянин 189
Шалматов Сисой, різьбяр 142
Шарль Буат, художник 93
Шапаренко Тетяна Іванівна, директор Художнього музею (Дніпро) 21
Шатров Григорій, майстер 142
Шатров Іван, майстер 142
Шевчик Ірина Сергіївна, молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» 193
Шевчук Валерій Олександрович, письменник, літературознавець, історик 6, 170, 180, 181
Шендрик Людмила Кирилівна, заступник директора з наукової роботи заповідника «Поле Полтавської битви» 6
Шенк Пітер, гравер 117
Шереметев Борис Петрович, російський фельдмаршал 9, 10, 47, 48, 152, 172
Широцький (Шероцький) Костянтин Віталійович, дослідник Києва, мистецтвознавець 89, 95, 120, 185
Шиденко Василь Артемович, мистецтвознавець 188
Шипов Іван, генерал-майор 114
Ширай [... ?], дочка К. Фридрикевича 157
Ширай Спиридон Спиридонович, зять К. Фридрикевича, син стародубського війта100, 157
Ширай Спиридон, стародубський війт 100, 143
Шмурло Євген Францевич, російський історик 178
Шолом Федір Якович, літературознавець, знавець давньої літератури 173, 174
Шолудько Опанас, майстер 141
Шугаєвський Валентин Андрійович, український історик, археолог, нумізмат, музейний діяч 192
Шульга Лук'ян, охотницький полковник 144
Шумило Сергій Вікторович, директор Міжнародного інституту афонської спадщини в Україні 192
Щербина Володимир Іванович, український історик 115, 178, 184, 188
Щирський Іван (Інокентій), церковний діяч, гравер 63, 64, 124, 143, 145, 146, 167, 188
Юлій, сотник Августова полку 41, 42
Юхимець Гліб Миколайович, завідувач відділу образотворчих мистецтв Інституту книгознавства Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського 177, 179
Яблоновський Станіслав, великий коронний гетьман 106, 155
Яворницький Дмитро Іванович, український історик 36, 175, 194, 195
Яворський Стефан,викладач в Києво-Могилянській колегії, згодом рязанський митрополит, місцеблюститель патріаршого престолу 10, 63, 69, 85, 145, 182 , 191
Яремич Степан Петрович, мистецтвознавець 172, 188
Ясинський Варлаам, київський митрополит 22, 23, 57, 58, 66, 73, 76, 79, 82, 83, 84, 85, 91, 95, 102,103, 119, 125, 136, 182, 184

Сергій ПАВЛЕНКО

ІВАН МАЗЕПА

Прижиттєві зображення гетьмана
та його наближених

Науково-популярне видання
Київ, «МИСТЕЦТВО», 2018
Українською мовою

Автор Сергій Павленко
Головний редактор Ніна Прибега
Дизайн, макетування та художньо-технічне редагування Андрія Прибеги
Редагування та коректура Юлії Дворецької

У виданні використано фотоматеріали
Максима Рітуса, Івана Креженстовського, Анатолія Адруга,
В'ячеслава Корнієнка, Ольги Рижової

Відповідальність за концепцію видання, науково-фактологічну
подачу текстового та ілюстративного матеріалів несе автор.

Підписано до друку 15.03.2018. Формат 60 x 90 1/8. Папір крейдяний.
Гарнітура PragmaticaLightC. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 26,0.

Видавець — Державне підприємство «Державне спеціалізоване видавництво «Мистецтво»,
04050, м. Київ, вул. Мельникова, 63. Тел. +38 044 483 5773. mystetstvo@ukr.net.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3399 від 19.02.2009.

Виготовлено в друкарні ТОВ «Видавничий дім «АртЕк»
04050, м. Київ, вул. Мельникова, 63. Тел. 067 440 1137. artek.press@ukr.net. www.artek.press
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 4779 від 15. 10.2014
Сервіс друку на замовлення www.book-on-demand.com.ua

Павленко, Сергій.

П12 Іван Мазепа. Прижиттєві зображення гетьмана та його наближених / Сергій Павленко. —
К. : Мистецтво, 2018. — 208 с. : іл. — Укр. мова.
ISBN 978-966-577-262-0

Сенсаційні відкриття автора Сергія Павленка нових прижиттєвих зображень гетьмана України Івана
Мазепи (1639–1709) та його наближених, безумовно, є непересічною сторінкою в історії країни та цілого
світу. Іконографія портретів володаря булави, який був героєм багатьох літературних і художніх творів
європейських авторів свого часу, багатомовна, але не досить достовірна через упередженість як до са-
мого гетьмана, так і до його образу.

У книзі автор розповідає про атрибуцію в основному зображень Троїцької надбрамної церкви Києво-
Печерської лаври. За даними фахівця, відшукати портрети саме Івана Мазепи серед тисячі інших зобра-
жень було непросто, але свої можливі знахідки він порівнював з уже відомими портретами та гравюрами
гетьмана як в українському, так і в європейському мистецтві й літературі.

УДК 75/.76.041.5Мазепа